3

ичиндәки йигримиден гowрак адамының гейимлеринде, эллеринде, йүзлеринде диримекан ери ёкды.

Какабай тәзеже доны жырым-жырым йыртылан, маңлайындан акян ганы чәк яка көйнегиниң өңүни гызардан, келте бойлы бирине йүзленди:

— Бу нәме геп?

Ол адам эрнинде гуран ган кесмеклерини эли билен сыпыришдирип, Какабайың өңүнде элин ялы болуп дикелди:

— Бир болмасы иш болды, бег...

Бейлекилер ыза чекилишип башлады.

— Нәме болды? Тиз бол!

Келте бойлы адам довам этди:

— Мен гижеси билен ер дырмап, көп бугдай гөмүлен уры тапдым. Ине, бу ики харамзада болса яңыжа туруп гелип, яташарик болжак болдулар. Биз хан атлыларының ызына дүшүп гайдан адамлар...

— Хайсы тиреден?

— Өкүз боляс, бег.

— Хеммәңиземми?

— Хава, хеммәмизем, бег.

— Яшулыңыз ким?

— Бизде яшулы, яш кичи ёк, бег. Биз өз башлы өзи чараянлардан.

— Буларың икисинем сен өлдүрдиңми?

— Хава, бег.

Какабай ыза чекилип, болуп дуран гүррүңе ынамлы-ынамсыз гулак салып дуран адамлара йүзленди:

— Өленлери жайлаң. Оларың казалары шу ерде долан экен-дә.

Соңра голайындакы атлылардан бирине яңкы келте адамы гөркезди:

— Бу эшеги хан хезретлериниң хузурына әкит. Эллерини сыртына даң.

Ене-де эгин-башлары сал-сал адамлара гарап шейле дийди:

— Урулары ачып пайлашың. Шурахан көпи дойрар. Сәхел ерде өлүшжек болуп дурман.

Буйрук алан атлы, келтежик адамың элини эркасына даңып, оны алып ўграды.

Какабай бейлеки атлылар билен ховлудан чыкып, онун бир километр гүндогарындакы ховла тарап уграды. Ол бу ерде шейле задың үстүнден барды.

Дөшүнден аякларына ченли кендир йүп билен сараслан яш адам сейисхананың гапысында ятырды. Онуң маңлайы ярылыпдыр. Шол себәпли-де гөрнүши иниңи тикенеклендирйәрди. Ол адам Какабай дервезеден гиренден, зордан башыны галдырды. Ашакы додагы ганжарып дурды. Бирки гезек түйкүрип, шейле дийди:

— Бег ага, мунча масгаралык гөрмәндик. Бу атлыларың мусулманмы я-да динсиз-имансыз йыртыжымы? Буларың эдйән ишлери дийип-айдар ялы дәл. Хон-ха хол гапыны ач-да, өзүң гөр.

Какабай оңа йигренч билен серетди. Яш адамың овадан гөзлеринден бөюр-бөюр яш акярды. Шол яшлы гөзлерде башыны чыкгынсыз гүне салан адамлара болан гахар-газап аламатлары барды. Онуң гөзлери ичинден гечип барярды.

Бу аралыкда яңкы йигидиң гөркезен тамының гапысы ачылды. Дөрт саны дәяв адам йигрими-йигрими үч яшларындакы ак йүзли, сачлары хүвжерип дуран бир аялың элинден-аякларындан тутуп гөтерип чыкардылар. Өңден йөрейән икиси Какабайы, онуң янындакы атлылары гөрен батларына ысгындан гачып, аялың эллерини гойбердилер. Аялың келлеси шалкылдап босага дегди, ики аягы болса ыздакы ики адамың элинде галды.

Какабай атың үстүнде дуран еринден олара тарап өврүлди:

— Бу нә геп?

Гараягыз, бурунлак, дәяв адам муртларыны сыпалашдырып ере бакды:

— Бег, үйтгешик болан зат ёк. Адамлар азажык гевүн ачышдылар...

Ызкы ики адам аялы ене-де ичери сүйрәп әкитди.

Какабай бурунлагың сөзүне жогап бермән, атының жылавыны голайында дурана оклап гойберди-де, атдан дүшди. Яңкы жая гирди. Ызына алнып гирилен аял тешнәвың янында чалажан халда ятырды. Доңуз гирен ялы ягдая гетирилен ёрган-дүшегиң үстүнде он алты яшына етип-етмедик гөрмегей бир гыз эллерини, аякларыны йыгнап билмән, зарың гөрнүшде серлип ятырды. Бу гыз дашарда саралып ташланан адамың бажысыды, овадан аял болса онуң аялыды. Какабай адамлары, жайың ичини бир хатар гөзден гечирип, ховла чыкды. Бурунлага йүзленди:

— Вежералыкларыңызы дүзгүнлешдирениңизден

соң, хан хезретлериникә бар. Онсоңам булар ялыжак говужа затлар элиңизе дүшенде, бизиң тараплары-да ятдан чыкарма — дийип, ярым гахар, ярым йылгырып билен гөзүни гыпып гойберди.

— Боляр, бег. Индикиде ятдан чыкармарыс.

Какабай соңра саралгы ятаны гөркезип:

— Оңлы хызмат эдейин дийсе бошадың. Артыкмач гыкылык чыкарҗак болса, хол илерки яп араларына элтип гүмлэң. Өз гулагыңыз дынч болар.

— Боляр, бег.

Бурунлак ичинден: «Көпи гөрен адамың гепи-сөзи-де жаныңа ярайяр» дийип рахатланды.

Какабай бу ягдайда ёлуны довам этҗек болса, ханың берен пурсатына ченли адамлара хабар берип етишмеҗегине гөзүни етиренден соң, янында ики саны атлы галдырып, бейлеки атлылары обаның чар тарапына пытыратды. Соңра ол ёлуны довам этди. Гүнортана ченли гөрен айылганчлыкларындан өзүче леззет алып, тире-башылар, ханлар йыгнанып башлан батларына ол хем гелип, өз ерини эеледи.

Гелйән адамлар атларыны дашарда баглап, гөзлерини гырпман, оклав ювдан ялы дикелип дуран гаравулларың душундан гечип, гиң ховлының ичине гирйәрдилер, олара өз тутян орунларына гөрә ховла гиренден соң, ер гөркезйәрдилер. Гайып бала, Гочмәммет хан, Хан ишан хем-де буларың дережесиндәки адамлары ики бүкүлип гаршылаярдылар, оларың херсиниң атларыны-да ики-үч хызматкәр тутярды. Бу дережедәки адамлары гөни ханың отуран отагына алып гирйәрдилер.

Ховлының ичи гиңди. Сүпүрлип, арассаланып, хемме ерине халы, палас, кече дүшелипди. Габа телпек, ичмекли адамлар гелип, дүшегиң үстүнде отурярдылар. Шол бада хем оларың өңүнде чай пейда болярды. Кичижик кәселерден, адамларың агызларындан зогдурылып чыкян буг асмана гөтерилйәрди. Ювашлык билен, чалажа йылгырып эдилйән гүррүңлер көңлеңч гечен гижеки вакалара дегишлиди. Хер ким өз алан олжасының гымматы хем-де мукдары билен өвүнйәрди.

Нахар чекилип башланды.

Җүнейит ханың отуран гиң отагының ичи хаммам ялыды. Хан төрде яссыгы тирсеклэп ятырды. Онуң аяк уҗунда хем бир яссык барды. Огулларының херси бир гапдалындады. Черрик, Хан ишан, Гочмәммет хан, Дурды көвли. Гайып бала дагы айбогдашларыны гөрүп, кәте дикелип, кәте тама аркаларыны берип отырдылар. Какабай бир четде, гапа голай ердеди. Хеммәниң гөзи тердеди, эллери кәселиди. Ики дулукларындан акян дериң ызы кесилмейәрди.

Хан балагының агзыны дызына чекип, рахатланмак билен балдырыны сыпалады. Телпегини чыкарып, гапдалына ташлады. Тәзеҗе тахясыны эңе, ыза, гапдала сүйшүриндирип, маңлайрагына гейди. Улудан бир паллады-да, Какабая середип, хич бир шатлыксыз, гуры йылгырды. Адамлар оңуң бир зат диймекчи болянлыгыны аңдылар. Өңүнден йылгырышып, гөзлерини-гашларыны ойнадып, хан хезретлериниң сөзүни диңлемәге тайярландылар.

— Адам гурсун, — дийип хан сөзүне оюн эхеңини бермәге чалышды. — Адам гурсун, ол кәвагтларда иң якыныны-да сынап гөрмеги халаяр. Мен жанымы илки шу ики гочагыма, шулар билен бир хатарда хем Какабая, онсоң сизе ынанярын. Шейле-де болса, мен өтен гиҗе Какабайы сынап гөрдүм. Мен оңа: Иниим, Какабай, эртир я-да биригүн гала чозмалы, адамларың тайын болуп дурсун дийдим. Ол муна нәме диерка дийип, жаныны барлап гөрмекчи болдум. Ол болса: «Лепбей; хан ага» дийип дур.

Хемме бирден гүлүшди. Гочмәммет хан зордан йүзүни йылгырдып, ичини хүмлетди. Ашаклык билен ханың йүзүне серетди. Хан Гочмәммедиң бу совук назарыны гөрмеди. Ол ашак бакып, ичини гепледйәрди: «Мен бу сөзи Какабайы сынап гөрмек үчин айтмандым. Бу мениң шол вагт бар болуп билшимди. Эмма хеммеси оңатлык билен гутарды. Какабайың-да гөвнүнде хич зат галмаз. Мен хем хич кимиң өңүнде гөзден дүшмерин. Гөроглыбег: «Кәте гачып, кәте ковмагың герек» дийип, йөне ерден айдан дәлдир...»

Хан башыны ерден гөтерип:

— Хава, хакыкы достлар, хакыкы жаныпкешлер шейле хем болмалыдыр — дийди.

Какабайың башы асмана етди. Үстүни жайдакылар етирдилер.

— Какабай хем эдил өзүмиз ялы — дийип, Эймир онуң йүзүне середип, гөзлерини гырпып гойберди.

— Хава, хава — дийип, Эщи доганының сөзүни тассыклады.

Черрик:

— Какабай ялы гоч йигит болмаз — дийди.

Бейлекилер хем өз гезегини бош гечирмеди.

Гочмәммет хан:

— Какабай, инди сен сырат көпрүсинден гечдиң. Саңа инди ол дүнйә, бу дүнйә зовал ёк — дийди.

Жүнейит хан Гочмәммедиң бу сөзүни үнс билен диңледи. Гочмәммедиң бахылчылыгың ысы гелип дуран бу сөзүниң әхеңи онуң гулагына ярамады.

Онянча Гочмәммет хан ховсалалы ягдайыны билдирмезлик үчин чәйнегини сыркырып башлады:

— Ёгсамам, хан ага, эртир Дөртгүле чозмаярысмы?

— Ёк, Гочмәммет бег — диенде ханың гахары сесини гаржашдырды. Эмма ол бокурдагыны арассалан кишиниң болуп, бирки гезек ардыңды-да, сесини кадалашдырды. — Эртир чозуп болмаз, Гочмәммет бег. Шайдаков айылганч ягы. Аждархаданам бетер. Бир зарбада алжагыңа гөзүңи етирмесең, чозмак четин болар. Биз дүйн сәхел ерде үч йүзден говрак адам, шонча-да улаг йитирдик.

Хан шундан соңра бу барада өзүниң гелен карары хакда гүррүң берди. Диңе Гочмәммет хандан бейлекилер өз агаларының сөзүни агызларыны сувжардып диңледилер. Олар хер сөзден соң келлелерини ырап, «догры» диен ышараты эдйәрдилер, я-да «хә, хава» дийшип, әрәп-акып барярдылар. Хан сөзүни гутарандан соң:

— Хан ага, биз сениң садык гулларың — дийип, Гочмәммет сөзе башланда, хан онуң йүзүне чалтлык билен бакды. Онуң бу бакышында: «Сениң гәбиң азыңдыр. Сен шу сөзлери-де кичи дилиңден бәрден айдярсың» диен маңы барды. Гочмәммет ере бакып отурышына ханың гөзлериндәки бу маныны аңлап билмән, өңки әхеңинде довам этди. — Биз сениң садык гулларың, хан ага. Пәне вели, бир чемче ганымызы гечсең, биз хем бу гепиң гөвнүмизе мамла я-да мамла дәлдигини айдардык...

— Айт, айт, Гочмәммет бег. «Маслахатлы бичилен дон гысга болмаз» дийлипдир, айт...

— Айтсам, хан ага, биз өңи-соңы Дөртгүле чозмалы болсак, шу иши эртирден гижә гоймалы дәл. Душман гүйчлүдир, эмма вели, дүйнки зарбадан айңалманка онуң үстүни басмак герек.

Хан тирсегине сөенди. Гочмәмметден бейлекилериң хеммеси бир маны алып болмазмыка дийип, онуң йүзүне серетдилер. Эмма олар ханың йүзүнден хич зат аңлап билмедилер. Олар диңе ханың өңки табының гачандыгыны дуйдулар.

Хан:

— Илки билен бизиң өзүмиз айңалмалы. Онсоңам душман нәхили айңалсын. Дөртгүлүң бир тарапы дерья. Галан ики тарапы бизде. Үчүнжи тарапы-да шу гүн эләрис. Онсоң Дөртгүле асмандан перишде дүшәймесе, башга ерден гележек адам ёк — дийди.

— Хан ага — дийип, Гочмәммет хан бошан чәйнегини сүйшүрди. — Хан ага, башганы-ха билемок вели, бир гүн гижә галсак галдыгымыздыр. Оларың аркасында орус дурандыр. Демире жан берен орусың нәхили укыплыдыгыны сен менден говы билйәрсиң.

Хан дикелди. Голайындакы чәйнеги өңүне сүйшүрди-де:

— Полковник Кривцов хем орусдыр. Шуны-да ятдан чыкарма — дийди.

Гочмәммет Гурбанмәммет сердарың ян бермежегине гөзүни етиренден соң: «Агзы гышык болса-да байың оглы геплесин» дийлен нетиже гелип:

— Мамла, хан хезретлери — дийди.

Хан даваны бес эдели диен әхенде, гиң гөврүмлилик билен шейле дийди:

— Шейле дийсене, бег. Ёгсам, ылгай-ылгай авуң ызындан етип, инди-де херимиз бир тарапа чекип отурсак, гелшиксиз болар. Агзыбирлик хәзир бизе хеммезатдан зерурдыр... «Агзыбире таңры бир, агзалана таңры бир» дийлендир.

Ичинден болса: «Хей, салпы аяк, бойнуң инчелипдир өйдйәрин» диен нетиже чыкарды.

Гочмәммет хан бу агзы ганлы билен ойнуның деңгелмежекдигини озалдан хем билйәрди. Эмма Дөртгүлә алмак барада онуң өз пикири, өз дүшүнжеси барды. Ол өз янындан Шайдакова агыр яра салынды дийип хасап эдйәрди. Инди Шайдаков сәхелче зарба хем чыдам эдип билмез диййәрди. Мундан хем башга карун ялы хич затдан гөзи доймаян Гочмәммет, Шайдаков Дөртгүлүң әхли байлыгыны я орсиете уградар, я-да тапылмаз ялы гизләр дийип горкярды. Шу себәпли-де Дөртгүле йылдырым чалтлыгында найза уруп, оны забт эдип алмагы ислейәрди.

Гочмәммедиң Гурбанмәммет сердарың гаршысына

геплемегиниң башга бир себәби барды: онуң Җүнейит хана болан гахар-газабы гүнсайын гүйҗейәрди. «Мунуң менден ниреси артыкмач? Нәме үчин ол мениң гол астымда болман, мен онуңкыда болмалымышым? Мундан мениң байлыгым кемми? Тирәм кичими! Мениң адымам-а ил ичинде йөргүнли тутулянларың бири. Ек, бу болушдан гең болмаз...» Шу пикирлер, шу умытлар гижесине-гүндизине Гочмәммет ханың келлесинден чыкмаярды. Шонуң үчин-де ханың хер сөзи, хер херекети Гочмәммедиң енсесинден тутярды. Эмма ол дишини гысмага меҗбурды. Ол ач ёлбарсың атымындады.

Җүнейит хан соңкы вагтларда Гочмәмметде йүзе чыкан бир үйтгешиклиги сызярды. Эмма онуң нәмедигини, нәме манысының бардыгыны билмейәрди. Шейле-де болса ол бир нетиҗә гелди: «Гочмәммеди иң горкулы ерлере ибермели. Гой, хызмат этсин. Җаны сүйҗүлидир. Өлмеҗек болуп кән хызмат гөркезер. Душманы көпрәк гырар. Өлсе-хә өлер, өлмесе-де оны бир чемини тапып өзүм...».

Ики ханың арасына дүшен совуклык Җүнейит ханың якын адамларының гөзүниң өңүнде Гочмәммет ханы песелдйәрди. Хемме Җүнейдиң тарапындады, онуң сөзүни макуллаярды. Бу илки билен оларың ондан горкяндыкларының аламатыды. Икинҗиден гечен йыл болан бир улы вака эмелдарларың арасында Гочмәммедиң ат-абрайына шикест етирипди.

Чәрҗев билен Хыва аралыгындакы ёлда Җүнейит ханың кән адамы гуры ерден гелйән ёла хем-де деря гезегчилик эдйәрди. Шайдаков аз санлы солдат, пулемёт алып, Дөртгүле деря билен үграпды. Онуң ёла дүшүши гаты гизлин ягдайда гечди. Эмма Җүнейдиң ичалылары демирёл хем-де деря портларында ач ит ялы болуп, сүмсүнишип йөрйәрдилер. Ол гүнлер еди ёлуң үстүндәки Чәрҗевиң ичи гайда-гаймалашыкды. Уршуң гызгалаңлы гидип дуран йылында Чәрҗевде хер хили адама душмак болярды. Гаты голай адамың болаймаса, хич киме ынанар ялы дәлди. Ичалы ичалының ызындан ичалычылык эдйәрди. Шейдип, Шайдаковың деря билен үграныны гөрен Җүнейит ханың адамсы бу хабары деррев Чәрҗевиң алкымындакы илкинҗи поста етирди. Бу хабар дан атан бадына Дарганата барып етди. Ондан аңры хем постдан поста тарап ел ялы болуп учды.

Җүнейит хан бу хабары аландан соң, Гочмәммет хана шейле буйрук берди:

— Үч йүз атлы алып, Дарганата ет. Шайдаковы Дарганатаның душундан бәри гечирмән гүмле. Атлары гайгырман. Өзүңизи гайгырман. Шайдаковың Дөртгүле гелмеги бизиң аягымыза палта урулдыгыдыр. Тиз угра. Алла ярың болсун, Гочмәммет бег!

Гочмәммет бишип дуран нахарыны ташлап ёла дүшди. Өзбек обаларындан чыкып, гума аралашдылар. Гериш-гериш чәгеликлериң арасындан йылан ялы сүйнүп бәри ёл билен мес, йылдырым ялы атлары гайгырман сүрдүлер. Дарганата баран батларына Гочмәммет хан шейле маглумат алды:

— Шайдаков Дарганатаның душунда эртир пейда боляр. Гүнорта вагты...

Шайдаков Дарганатаның душунда шол гүн гиҗе сагат икиде пейда болды. Бир айланмачда пароходының лабырыны ташлады. Эртеси гүн догуп-догманка Гочмәммет хан билен чакнышык башланды. Уруш ики сагада голай довам этди. Гочмәммет хан үч йүз атлыдан галан етмише голай атлысының иң өңүнден: «Киме берен бир алла» дийип, ызына гачды. Зордан башыны алып чыкды.

Җүнейит хан шундан соңра ери гелсе гелмесе, Гочмәммедиң бу «хызматыны» агзап гечйәрди. Соңкы вагтларда Җүнейдиң бу хакдакы сөзи Гочмәммедиң этинден өтүп, сүңкүне етипди.

Җүнейит ханың хәзир «агзыбирлик бизе хемме затдан зерурдыр» диен сөзи җайың ичиниң дартгынлылыгыны говшатды. Җүнейит бу сөзүниң ызыны етирди:

— Иним, Какабай, мыхманларыңы бирден ажыкдырайма. Ягдайдан хабардаррак болавери...

Илки келлебашаяк чорбасы, соңундан говурма, иң соңундан хем палав гелди. Көп чүйше ачылды. Нахардан соң хан маслахаты шейле җемледи:

— Хәзириң өзүнде өзүңизден башлап, тә онбашылара ченли хемме эмел етен адам ызына чапар ёлласын. Бир хепдәниң ичинде илиң әхли ат-арабасы, эли яраг тутан адамлары шу ерде пейда болсун. Дөртгүл бай ердир. Иним, Какабай, Бедиркенде сенем чапар тайярла. Буйругы соң аларсың. Хәзир дашардакылара бу буйругы хабар эдиң. Онсон, иним, Какабай, Дөртгүлүң демиргазыгына дарап гөрүң. Кын болмаса ёлы эелән. Кын болса-да ёлуң ики тарапында букуда ятмак герек. Бу

затларың хеммесини анык эдип билэйжек адам ёлла, баш эдип. Онда, адамлар, сөвдаңыз кушат болсун...

Ичерден нәхили буйрук чыкарка, хачан чыкарка, дийип гапа середип, совукдан дигдирешип дуран, отуран адамлар гапыда пейда болан Какабайы хем-де бейлеки ханлары гөрен батларына, шакырдашып аяк үстүне галдылар. Дегишли буйрукларыны алып, атларыны гамча басдылар. Бәш минутың ичинде улы ховлының ичи совлан базар жайына дөнди.

Какабай ховлының ичинде хызматкәрлере буйрук берип йөрен вагты ханың:

— Иним, Какабай! — диен сесини эшитди: Ол ичерик ылгады.

— Иним, Какабай, Бедиркенде бирнәче адам ёлла. Атамырат готур шу хепдәниң ичинде юрдуң әхли ат-арабасыны шу ере етирсин. Обада галан еди яшдан етмиш яша ченлиниң хеммесини иберсин. Дөртгүлден бираз зат алып гайтмалы болар. Булары ёла саландан соң, Эшиги икимизиң атларымызы эерлесинлер. Өзүңем яныңа йигрими-отуз атлы алып, бизиң ызымыза дүш. Эймириң яныңда тебиплер, хызматкәрлер галсын. Биз бир азрак гөвүн ачжак диййәрис.

— Лепбей, ага.

— Бар, иним, Какабай. Тизрәк бол.

...Гышың чүйше ялы ялдыравук, эмма совук гүни гүнбатара тарап үмзүк атанда йигрими-отуз атлы улы ховлудан чыкды. Өңден барян Гурбанмәммет сердарың хәзирки гөрнүши ат үстүне илки чыкан адама меңзейәрди. Ол ягырнысыны хүкгердип, бойнуны ичине чекип, хер әдимде йыкылаймайын дийип эериң гашына япышян адама меңзейәрди. Онуң хырсыз гөзлери атың ики гулагының уҗундады, дамарлары сых-сых болуп чыкышып дуран эллери болса жылавдан бела ялы япышыпды. Тамдырың голайына геленден ханың аты тисгинип гитди. Гулакларыны үшертди. Хан жылавы чекип, эмма аты сакламан, онуң әдимини говшатды-да, тамдыра тарап аграс йүзүни өврүди. Үйшүп дуран тамдыр одуның гапдалындан чыкан адам маңлайындан акян ганларыны сыркдырып, гөзи ёк ялы ылгап гелди-де ханың атының өңүне гелип, өзүни ере гойберди.

Бу адама Мергениң оглы Исгендер дийилйәрди. Бу

шол яш аялы билен гыз уясы зорланан, овадан гөзли яш йигитди.

Какабай гайдандан соң бурунлак оны бошадыпды. Эмма бу бошамаклык Мергениң оглы Исгендери агыр ягдая салды. Ол аялының-да, уясының-да йүзүне середип билмеди. Олар хем муңуң йүзүне середип билмедилер. Аялы гара ери гужаклап аглаярды. Бажысы хениз өзүне-де гелип билмәнди. Исгендер олара гөвүнлик хем берип билмеди. Көшешдирижи сөз хем айдып билмеди. Бейдип отурмага онуң межалы-да етмеди. Исгендер хырчыны дишледи. Ичини хүмлетди: «Инди мениң өйүме ган чайкалды. Инди мундан дурмуш болмаз. Мен гөни ханың гашына барайын. Өлдүрсе-де йүрегимдәкини айдып, сөз билен онуң яңагына шапбатлап өлейин. Йөне ол өлдүрмез. Ол хем адамдыр. Йүреги дашдан дәлдир. Инди мен бу өе гелип билмерин. Гой, мени өзүне атлы эдип алсын. Урушда өлүп-йитип гидерин. Маңа шундан башга чыкалга ёк...». Ол шу максат билен деревнәниң агзында гойлан гаравулларың гөзүне чөп атды-да, ханың боляң ховлусына тарап гайтды.

Хан «бу нәмекә?» диен ялы үшерилди-де, атың жылавыны чекди. Ат аяклары ере чүйленен ялы болуп, бирден сакланды. Какабай шол демде хан билен Мергениң оглы Исгендериң аралыгында гөгерди. Оняча Исгендер башыны галдырды, овадан гөзлерини ханың йүзүне дикди:

— Хан ага, мени сениң атлыларың иле рысва этдилер. Мусулманчылыга гелишмейән айылганч иш этдилер. Аялымы, уямы гөзүмиң өңүнде зорладылар. Кәнлер болуп. Инди мениң ил йүзүне чыкарлыгым галмады. Ыхха, бу бегиниз хемме рысвалыгы өз гөзи билен гөрди. Хан хезретлери, дөвлетиң артсын. Маңа каст эден йыгтыжыларыңа мениң гөзүмиң өңүнде теммиң бер. Мениң ичим бир совасын, хан хезретлери...

Мергениң оглы Исгендер сөзләп дуршуна, ханың йүзүнден гөзүни айырмаярды. Бу йүзден өзүниң нәмә газанмалыдыгының пикирини эдйәрди. Эмма пели, соңабака ол бу пикиринден эл гөтермели болды. Себәби ханың йүзүнден хич зат аңламак мүмкин дәлди. Ол йүзә репиде ялы жансызды, совукды, бир дуршуны үйтгетмейәрди. Шонуң үчин-де Исгендер әхли умытларындан эл гөтерип, бар гүйжүни дилине берди.

— Мениң инңе-тенениме ченли сырып-супурип алды-

лар. Хич зат диймедим. Ховлымың ичиня доңуз дөрен ялы этдилер, хич зат диймедим. Нахар биширилйән язкы оҗагымың ичиңе мейдан этдилер, хич зат диймедим. Түйүни чексең ягы чыкҗак болуп дуран сыгрымы түпеңләп өлдүрип, агшам шамыны этдилер, хич зат диймедим. Эмма соңкы эден бихаялыклары мениң этимдеп өтүп, сүңкүме етди... Мениң йүрегим ярылып баряр. Мен чыдап билемок... Хан хезретлери өз садык гулуңызың ахы-налласыны эшидиң. Мени ялкасаңыз, сизи худай ялкар. Ханлар, патышалар худаның иң якын адамлары болармышлар...

Хан Какабайың йүзүне серетди.

Какабай деррев бу назарың манысына дүшүнди.

— Жеүгүчилик эдйәр, хан хезретлери. Мунуң үйтгешик гөрен эзъети ёк. Булар артдырып айтмагы говы гөрйәрлер.

Хан эне-де назарларыны атың гулагына гечирди. Жыланы говшатды. Ат әдимләп уграндан:

— Итден чыкарың! — дийип, гысга, даш ялы агыр хөкүми берип, хан ёлуны довам этди.

Какабай ыздан гелйән атлыларың бириңе буйрук берди:

— Непес пешаба габшыр! Итден чыкарсын...

Мергениң оглы Исгендер бу айылганч сөзи ханың өз агзындан эшитди. Ол хәзирки ягдайда ики тарапыны хем деңләпди. Шейле-де болса, бүтин Хыва топрагында дирилери сеңсиредип, өлүлери тисгиндирйән бу ики сөз онуң бедениңи говшатды. Ол чиң арканлыгына йыкылды. Овадан гөзлериниң өңи губарланды. Башы айланды. Онянча оны идирдедип аяк үстүне галдырдылар. Голтукларындан тутуп, ханың боляң ховлусының он әдим гүндогарындакы ховла тарап экитдилер.

Гүнбатар гөзъетими гара кече тутулан ялы гара булут эледи. Ол чалтлык билен асманың йүзүни гапларды. Бир салымдан барха гүйжейән ел өвсүп башлады.

НЕПЕС ПЕШАП

Гарагулагың ёлбарсың төверегинде гезиши ялы, Непес пешап хем мыдама Җүнейит ханың он әдим голайында болярды. Мыдама элъетер ериндеди. Кабул эдишликлере, отурышмалара гатнашмаярды. Ханың якын адамлары ондан горкардылар, оны йигренердилер. Оны

гөрсилеринде гөйә йылан гөрен ялы тисгинердилер. Ол кырк яшына етенде дине бир адамчылык манысыны дәл, эйсем адамлык сыпатыны хем йитирипди. Ханың өзи-де оны нәче гөрмесе, шонча шатды. Эмма онсуз онуп хем билмейәрди. Онуң жанының саг болмагы үчин хан хич задыны гайгырмаярды. Себәби Непесиң ериня онуң өзи ялы болуп эдәп билҗек адам ёкды. Хан муны гаты говы билйәрди. Шонуң үчин-де онуң хич бир задыны кем этмезди. Онуң эденине «муның болмандыр» диймезди.

Непеси дүйп шу отуран ховлусына гетирип дүшүрдилер. Гүллиң кечелерден, халы-паласдан долы арасса жайда оды белент якып, тирсегиниң ашагына яссык ташладылар. Онуң гарамагында мыдама бәш саны хызматкәри барды. Олар онуң нахарыны биширердилер. Чайыны гайнадардылар. Элиңе сув акыдардылар. Өңүнде гол говшурып дурардылар.

Пешабың бойы узынды. Боюнданам бетер эллери-аяклары узынды. Гөвреси инчеди. Уллакан келлесине гезүң дүшенден бирхили болуп, ииниң тикенеклэп гидйәрди. Кичижик гулаклары сакыртга ялы болуп, япышып дурды. Йүзүниң ашак тарапы инче, маңлай тарапы гиңелип, язылып гидйәрди. Гөзлери чукура гачан апбасы ялы өчүгси йылдыраярды. Йөне вели, бу гөзлерде хич хили маны, хич хили пикир ёкды. Олар бир зат герек болса чалажа херекетленйәрди, гөречлери җанланярды. Болмаса ята сув ялы бир дуршуны үйтгетмейәрди. Маңлайдан башлап, тә еңсә чеңли онуң келлесинде екеҗе гыл ёкды. Оңа сакгал-мурт диен зат дүйбүнден чыкманды. Алкымының ашагының, эңеклериниң хамлары чалажа йыгырт атып башлапды. Шунуң өзи-де бу айылганч адама хопукдырыжы гөрнүши берйәрди. Гара адамлары суратландыранларында: «Онуң дишинден башга агарян ери ёк» диййәрлер. Эмма Непесиң ак дишини-де гөрен адам ёкды. Чүнки онуң гүлен вагтыны хич ким гөрмәнди. Ол хәзир төрде мумыядан гуйлан ялы болуп отырды.

Непесиң өңүнде язылып ятан бир айлыяглыгың үстүнде наскәди, теммәки халта, үч-дөрт тогалак цейлов чайы, диш-диш набат барды.

Непес гапының голайында, аяк үстүнде гол говшурып дуран хызматкәре тарап серетди. Айылганч узын сүем бармагы билен теммәки халтаны гөркезди. Хызматкәр сувы янында тәзеленен, дашына бүрүнч чекилен найлы

чилими какып алды-да, онуң башының күлүни какышдырды. Теммәки халтадан бир гошавуч теммәки алып, элинде тутуп дуршуна оңа үфләп башлады. Теммәки чыглананандан соң оны чилимиң башына салып үстүне көз гойды. Серпмесини япды. Теммәки ягшы тутаншынча серпмәниң үстүнден үфләп дурды. Ажы түссе төверәге яйрап уграндан чилими Непес пещаба узатды.

Непес пещап бирсалым тамдыр ялы түтәп, хумардан чыкды. Соңра ол узын бармагыны цейлон чайының үстүне басды.

Хызматкәр әжы чай демледи. Непес чай ичип башлады. Бир чәйнек ичинден соң бидөвлетиң рухы гөтерилди. Хызматкәре ички гапыны гөркезди. Хызматкәр дүшүнди. Ылгап ички тама гирди-де, он еди яшларындакы ак йүзли, овадан гызы идирдедип Непесиң гашына гетирди. Саг дызының голайында ики эгнинден басып ашак отуртды.

Бу гыз шу ховлының эесиниң улы гызыды. Ховлының эесини, атыпдылар. Гыз мундан хабарсызды. Ол эне-атасыны есир эдип әкидендирлер дийип чак эдйәрди. Чүнки ол йүрегине даш баглап, атлыларың бирисинден сорапда, атлы гүнорта тарап элини салгап: «узак ере гитдилер» диен маныда жогап берипди. Соңра гыза бу айылганч адамың Непес пещап дийилйән адамдыгыны айтдылар. Бу хабардан соң гыз бүтин зады ядындан чыкарды. Йыланың агзына голайлашып гелйән сычан ялы болуп дүйрүлди. Ол дүнйә иниң, өзүни билип угралы бәри Непес пещабың адыны эшидйәрди. Ол хакдакы сөзлер айылганч эртеки ялы болуп, гызың яшажык келлесине жайлашыпды.

Гыз гелип янында отурандан соң, мумыядан эдилен хейкел жанланды. Ол чеп тирсегини яссыга берип, меймирәп гышарды. Узын кесеви ялы саг аягының билагыны дызына ченли чызгады, соңра аягыны гызың өңүнден узадып гойберди. Нәме этжегини билмән, чүгүлып отуран гызың чигниндем тутуп: «аягымы овкала» дийип, ум билен дүшүндирди. Бичәре гыз гара йыланы сыпалаян ялы болуп, Непес пещабың аягыны овкалап башлады. Онуң эллериниң горкудан яңа титрейши болса пещаба леззет берйәрди. Пещабың йүзи чыгжарды. Соңра ол бейлеки аягыны овкаладып уграды. Йүзин ятып, тагтадан ясалан ялы аркасыны, алманың сапагы ялы бойнуны, скелетиңки ялы эллерини овкалатды. Дүнйәсе

гиңән ялы болды. Кейпи гөтерилди. Соңра өлиниң әли ялы айылганч элини гыза тарап узатды, онуң бойнуның долы, дыкыз, гүл ялжак нәзик хамларындан сыпалашдырды. Гызы өзүне чекди. Айбогдашыны гуруп отурышына гызы өңүне кесе басды. Онуң енсесини, дөшлерини, уйлукларыны хаясызлык билен сыпалашдырды. Бирден-де гол говшурып дуран хызматкәре ички тамың гапысыны, гызы, чәйнеклери гөркезди. Хызматкәр гызы ички тама әкитди, соңра бир чәйнеге чай демләп, чөрек, набат әкитди.

Непес пещап бир-бириниң ичинден гечишип дуран бармаклары билен келлесиниң гара йылдыравугыны, дөшүни, боюнларыны сыпалады. Улудан паллады. Агзындан гыллыгыны акдырып, башыны яссыга гойды. Гөзлерини юмды. Хызматкәрлер ерли-ерден гиришип, жайың ичини, чәйнек кәселери тертибе салып уградылар. Сув гетирдилер, одун гетирдилер, чилимиң сувуны тәзеледилер.

Бедиркентлилер-ә бейледе дурсун, Бедиркент галасындакыларың өзлери-де Непес пещабың нирелидигини, кимлерден болянлыгыны билмейәрдилер. Кәбир яшулы адамлар онуң аңырсыны ызарлап отуршына Непесиң какасыны Ысмамыт аталы шыхлардан дийип дүшүндирмекчи болярды. Башга бирлери болса онуң шыхлардандыгыны тассыклаярды, йөне вели ол Ысмамыт атаның шыхларындан дәл-де, көнеүргенчли Төребег өвлүйәсиниң шыхларындан дийип айдярды. Үчүнжи бирлери болса, бу икисиниң-де делилини пужа чыкарып: «аңрысы өвлат боландан бейле зада гарашман, өвлат-өвлатдыр» диерди. Непес пещабың гелип чыкышы барадакы гүррүң шунуң билен гутарарды. Онуң өзүнден сорамак мүмкин дәлди. Элбетде, пещап лал дәлди, эмма геплемейәрди.

Бу адам Бедиркентде бир мүң докуз йүз он үчүнжи йылың гыш айларында пейда болды. Черкез агсак ялы болуп, онда-мунда гезди. Адамларың сувуны гетирен болды, одуныны чекен болды. Эмма онуң пикири Гурбанмәммет сердара голайламакды. Муны оба адамлары дура-бара аңшырдылар. Шундан соң оңа онлы йүз берен адам болмады. Ол болса өңүнде гоян максадына етмек үчин хич затдан гайтман дызаярды. Ол ханың ховлусының төверегинде көв-сөв этмеги чыкарды. Хан бир ере чыкып гитсе, бир ерден гайдып гелсе, Непес мыдама онуң гөзүне гөрүнмәге чалшарды. Бир гүн хан

Бедиркендиң кене галасының этеклерине аяа чыкды. Не-
пес хем атыз-чилиң ичи билен шол тарапа ылгады. Ха-
ның уран гушуны ере душманкэ гарбап алып, оңа элтип
берди. Баш эгип саламлашды. Бирнэче якымлы сөз айт-
ды. «Ягшы сөз йыланы хиниден чыкарар» дийлиши ялы,
Непесиң жанылкешлиги, өзүни эпши хана ярады. Ха-
ның ызында гезип йөренлериң ахлиси хем оңлы адам-
лар дәлди, эмма олар хана жан-тени билен берлен адам-
лардыы. Соңра бир гүн душанларында хан Непесе өз
янында болмагы, ягны атлыларының бири болмагы-
ны теклип этди. Непесиң гөклөки дилеги ерде гоңушды.
Хан оңа ат-яраг берди. Серпай япды. Ине, шейдип, Не-
пес, Жүнейит хана голайлашды. Онуң ынамыны газап-
ды. Бир йыл хан гоңшы тирелериң бириниң ханы билен
ганлы уруш этди. Гоңшы ханың какасыны, ики доганы-
ны есир алды. Булары өлдүрмели — атмалы дийип хө-
күм чыкарды. «Ким атжак?» дийип, адамларына йүз-
ленди. Хемме адам сесини чыкарман, ере бакды. Хан
бейле зада гарашманды. Шоңуң үчин-де ол Непеси бир
чете чыкарып: «Мен сени адам этдим. Ата чыкардым.
Сен инди тә өлйәнчәң мениң хызматымда болмалы.
Мундан бейләк мениң палав, геениң йүпек болар. Шу
иши эт» дийди. Непес: «Хан ага, сениң буйругың гапың-
дакы гул үчин мукаддесдир. Ол иши биз кемиңи гоймаз
эдерис» дийди. Непес бәш адамы гүн батмазының өңү-
сырасында гүндогаркы шорлуга чыкарып атды. Бу вака-
ны сынлан адамлар бирнәче гүнләп Непес билен салам-
лашмадылар. Онуң сөзүне жогап хем бермедилер. Үй-
шүп дуркалар Непесиң гелйәнини гөрселер, деррев дар-
гашярдылар. Буларың өзлери, хей, адам өлдүрип гөрмән-
мидилер? Буларың ичинде адам өлдүрмедиги ёкды.
Эмма олар адамы урушда өлдүрйәрдилер. Баша-баш
сөвешде өлдүрйәрдилер. Эли баглы, ярагсыз адамы өл-
дүрмек диен зада булар күлли гүнә дийип дүшүнйәрди-
лер. Соңабака Непес адамлара салам бержек хем бол-
мады. Олар билен геплешмегини-де бес этди. Бирнәче
вагт гечендеи соң, ене-де өвренишип гитдилер; ене-де
өңки-өңкүлик болды. Непес бәш адамы бир гезекде атан-
да гашыны-да чытмады. Чүнки ол өз ыкбалыны ханың
элине табшыран гүни онуң әхли буйрукларына боюн
болмалыдыгыны билипди. Онсоң хем Жүнейит ханың
газабы хич хили газап билен деңәр ялы газап дәлди.
Непес муны-да билйәрди.

Адамлар Непеси четледип уграмларындан соң, Жү-
нейит хан бирхили ховсала дүшди. Непес гачар өйдүп
горкды. Шоңуң үчин-де оны өз отагына чагырып: «Кем
задың бармы?» дийип сорады. Непес: «Ёк» дийип жо-
гап гайтарды. Шейле-де болса, хан итиң өңүне сүңк
ташлан ялы эдип, Непесиң өңүне бир гошавуч алтын-кү-
мүш пул оклады. Непес пулы гарбап алды. Хан илки
абыр-забыр этди. Соңра болса: «Келләм эгнимиң үстүн-
де дурса, мыдама янымда сакларын. Шол гүнки ялы
хызматлары битирип дурмалы боларсың. Адамларың
сөзүне, болушларына гулак габартма. Олар мениң сени
говы гөрйәндигими халаноклар» дийди. Непес жогап
берди: «Хеммесине дүшүнйәрин, хан ага. Юмшуңы ики
айтдырман бержай эдерин». Хан шундан соң оны хас
бегендирмек иследи: «Ховлымың голайында жай салды-
рып берейин. Өйлендирейин». Непес гаршы чыкды: «Саг-
бол, хан ага. Жаям герек дәл, өйлендиржек хем болма.
Мениң кишилигим ёк. Мениң ягты жахана болан гаха-
рымы хич зат билен деңәр ялы дәл. Бир зады товакга
эдйәрин. Мен сениң өңүңде икилик эдип билмэйим үчин
догрусыны айтдым. Эмма сен мениң кишилигимиң ёкду-
гыны хич киме айтма. Ине, шуның өзи-де маңа эден хез-
зет-хорматың болар. Бу айылганч беланы өзүм бил-
йәрин, мени бу ягдая сезевар эден худай билйәр, инди-
-де сен билйәрсиң...»

Айларың, йылларың гечдиги сайы уруш хем көпел-
йәрди, есир алышмагы хем довам эдйәрди, Непесиң-де
иши артярды. Бедиркент галасы салнып гутарыландан
соң, Непес хем өз кәриниң угрунда иличиңде якасыны
тананан адам болуп етишди. Инди ол өз иши үчин герек
болан эсбапларының эеси болды. Инди онуң гоюн ягы
сиңдирилен, хер хайсы үч метр узынлыгында үч саны
ягын агажы барды. Үч аяклы, үсти тегелек күрсүси барды.
Үч метрден-үч метрден бәш саны ужы халкалы танапы
барды. Бу танаплара-да яг сиңдирилипди, мум чалын-
ды. Демир халкалары күмүш ялы ялдырап дурярды.
Хызматкәрлери бу «шайлары» арасса саклаярдылар.

Хызматкәрлер жайың ичини тертибе салансоң, Не-
пес гөзүни ачды. Теммәки халтаны гөркезди. Чилимя
отлап бердилер. Чай халтаны гөркезди. Чай демләп
бердилер. Чәйнеги аланда, ховлының агзындан ат аягы-
ның сеси эшидилди. Мергениң оглы Исгендери гетирен
адам күрсәп ичери гирди-де:

— Непес, итден чыкарылмалы адам гетирдим — дийди. Непес: «Өтэйин» диен маныда оңа тарап элини салгап гойберди.

Бу хабары эшиден хызматкәрлер сессиз эшешдилер. Олар эл-аякларыны йитирип бир-бирлериниң йүзүне зарын гарашдылар.

Непес бүтинлей үйтгеди. Гөз ачып-юмасы салымда оны танар ялы болмады. Узаклы гүн чалажан йылан ялы меймирәп ятан Непес каддыны дикледи. Өли гөречлере жан гирди. Эл-аяклары юваш-ювашдан херекете гелип уграды. Ол өлүмиң аламаты ялы болуп әр-боюна галды. Гушагыны чөзүп, тәзеден чекип гушады. Телпегини басарак гейди. Ичмегини эгнине елбегей атды. Үч саны хызматкәрине: «Ызыма дүш» диен ышарат эдип, ховла чыкды. Агажа саралып гойлан Мергениң оглы Исгендери башындан тә аягына ченли сынлап чыкды. Онуң бу эдиши гассапларың өлдүржек боляң гоюнларыны сынлайшы ялыды. Җайдан чыкан гап-гара узын беланы гөренден Исгендериң хушы башындан учды. Ол Непеси танаярды!

Ызына хызматкәрлерини тиркәп, Непес ховлудан чыкды. Үстүни гара булут өртен, хич еринде җанлы-җандар гөрүнмейән обаның о ерине, бу ерине гөз гездирип чыкды-да, ховлының отуз әдим илерсиндәки белент ере чыкды. Непес бу белентлигиң төверегинден бир гезек айланып чыкды. Өз буйругына гарашып дуран хызматкәрлере ышарат эдип, адам асылян эсбапларыны гетирмеги буюрды. Хызматкәрлер ылгашып гитдилер. Сәхел вагтың ичинде агачларың икисини дыза ченли ере гөмүп беркитдилер. Үчүнжисини үстүнден гойдулар. Әпет улы «П» харпы эмеле гелди. Үч аяклы күрсини гетирип, онуң ашагында гойдулар. Бир четде чыпда дүшедилер. Онуң үстүне демир халкалы, яг сиңдирилен танапларыны гетирип гойдулар.

Хызматкәрлер бу ишлери билен мешгулланып йөрен вагтлары Непес ише гиришмегиң тайярлыгыны гөрйәрди. Бир күннүк гызгын сув гетирдип, еңини чермәп элини ювды. Ичмегини чыкарып, хызматкәрлериң бирине оклады. Телпегини ашаграк басды. Гушагыны ене-де чекишдирди. Сонра:

— Гетирин! — дийди. Онуң сеси адамың сесине меңземейән, иниң тикенекледижи болуп чыкды. Мергениң оглы Исгендери гетирдилер. Непес голайында ятан танапларың арасындан кичижик кендир йүпи чекип алды-да, Исгендериң сыртына данылан эллерини тәзеден данды. Сонра өңки йүплери чөздүрип айырды. Мергениң оглы Исгендериң ишиң шу дережә етенден соң, бошамажагына гөзи етди. Ол хачан: «Итден чыкарың!» диен вагты өлүпди. Непесиң ховлысына гетириленде-де бир ерден бир кераматлы гүйч гелип бошадаймазмыка диен чалажа умыды барды. Эмма дар агажының ашагына геленден соң, онуң бар умыды өчди. Гөзлериниң өңи думанланды. Келлесиндәки пикирлери гаржашды. Ол хәзир аякларының үстүнде зордан дурярды. Йүпүң бир тарапыны дар агажының ёкарсына беркидип дуран Непесе шейле дийди:

— Хачан сизиң асылжак гүнүңиз гелеркә?!

Непес бу сөзлерден гулагы камата гелип ирени үчинми я-да эшитмедими, гараз, Исгендере ягшыдан-ямандан жогап бермеди.

Акылындан язан Исгендериң болса гулагына Непесиң жогабы эшидилен ялы болды.

— Арман сизиң асыланыңызы гөрүп билжек дәл, арман — дийди.

Пешан йүпүң ужуны беркитди. Ызына өврүлди-де Исгендери синче сынлады. Гөз четги билен онуң бойны өлчеди. Шона гөрә-де, йүпе сыртмак салды. Үч аяклы отургыжы болса сыртмагың гөни ашагына гетирип гойды. Хызматкәрлерине Исгендериң гейимлерини чыкарың диен ышараты этди. Хызматкәрлер деррев ише гиришдилер. Исгендериң дашкы гейимлерини, телпегини, аякгабыны чыкардылар. Шол бада-да Непес оны күрсиниң үстүне мүндүрин дийип ышарат этди. Халдан гачан Исгендери деррев күрсә мүндүрип, дик саклап дурдулар.

Непес:

— Мениң элим дәл, эзрайылың эли! — дийип, самрады-да, элине түйкүрди. Хызматкәрлериң ортасына гирип, сыртмагы Исгендериң бойнундан илдирди. Хызматкәрлер ыза чекилен батларына үч аяклы күрсини бат билен депип гойберди...

Гүнбатардан асманың йүзүни гаплап угран гара булут Шураханың депесини галың гара кече болуп өртди. Сонра тыг ялы йити шемал өвүсди. Агачларың япраксыз, инче шахалары зарын сесленди. Тамың диварлары-

на, тамдырың башындакы күдә гелип, зарп билен урян шемалың сеси гулагына агы ялы болуп эшидилйәрди. Обаны эелән дел адамларын хайсы бирине япышжагыны билмейән итлер ховайы үйрүшип, барха тамларың ичине чекилйәрдилер. Бу гыкылыкларың арасы билен ек-ярым түпең сеслери-де гелйәрди.

Мергениң оглы Исгендериң асылып дуран мейди болса гурбанлыкда хиңциллик учжак болян етгинҗеги гөз өңүне гетирйәрди...

Күмүшчи уссаның йүзүге отурдан гашына сөйги, гуванч билен бакышы ялы, Непес хем өз эден ишине гөвнүетижилик билен серетди. Исгендериң деми түкенип, дамарларындакы ганлары тогтап, йүзүне гара перде тутулан ялы боландан соң, дили салланып, овадан гөзлериниң нуры өчди. Непес хызматкәрлерине «күнүк гетириң!» диен ышараты этди. Онуң элине сув акытдылар. Непес рең-пети галмадык, йүзи чув-ак болан хызматкәриниң йүзүне улумсылык билен бакды. Соңра ичмегини эгнине атып, маслыгың үстүнден учан гаргуш ялы болуп, ызына гайтды. Җая гирип ене-де өңки ерини эеледи. Илки теммәки халта бармагыны басды. Оңа чилим отлап бердилер. Чай халтаның үстүне элини басды. Чай демләп бердилер...

Шурахан обасы гечен агшамдан башлап, ынсаның башындан гечирмедик гүнүни башдан гечирип уграды. Аял зорламак, уры гөзлемек, гөмүлен гыммат бахалы затлары агтармак ялы ишлер сагатсайын гүйҗейәрди. Мөвч урярды. Сәхел гаршылык гөркезенлер, сорага гөдегрәк җогап беренлер дуран еринде атылярды. Хер гүн бәш-он адам Непес пещабың элинден гечйәрди.

Оба гелйән, обадан чыкып гидйән ёлларың хеммеси гагланды. Җүнейит хан диңе ёлларда дәл, белки, улурак җеңңел-токайларың төверегинде-де гаравул гойды. Гүн батандан соң обада гөрнен адамы атмалы диен буйрук берилди.

Өз дашыны шейдип беркиден хан хер гиже улы эмелдарларыны йыгнап, Дөртгүле чозмагың маслахатыны гечирйәрди. Шәхери бир зарбада алмак меселеси чөзүлгечирйәрди. Хан хер кимден бу хакдакы пикирини долы айтмагы талап эдйәрди. Хер кимиң сөзүнден соң ол ичини гепледйәрди: «Мунуңкының-да җаны бар. Яман пикир дәл. Эмма эсасы зат: он-он бәш гүн Дөртгүли габап, шәхер халкыны ачлыга сезевар этмекдир. Сувсуз, чөрек-

сиз халкың ацыны алмакдыр. Ондан соңра шәхери бир зарбада алмак гаты аңсат болар». Бу пикир онуң бейнисине пугта орнашды. Ол мунуң шейле болҗакдыгына бүтинлейин ынанды.

Атларың наллы аяклары гиҗесине-де, гүндизине-де Шурахан топрагының йүзүни перс-ала эдйәрди. Топар-топар атлыларың бири гелип дүшсе, бейлекиси ёла чыкярды. Шәхериң үч тарапының горагы хер демсайын гүйҗейәрди. Дөрдүнҗи — дерья тарапының горагыны гүйчлендирмек үчин хем балыкчыларың улулы-кичили гәмилерини алнып ише салынды.

Дөртгүлүң хемме ерки үзүлди.

ДӨРТГҮЛҮҢ ГИҖЕЛЕРИ ХЕМ ГҮНДИЗЛЕРИ

Дөртгүл бөрек салнан эпет газана меңзейәрди. Бу ере гачып атан илатың саны, шәхер илатының санындан үч эссе көпелди. Көчелерде, мейданчаларда, кадалы ишлемегини биреййәм бес эден дүканларың өңлеринде, улы ховлуларда, кичиҗик тамларда аяк басара ер ёкды. Улы байлар, түтҗар сөвдагәрлер гиң җайларының дервезесиниң ич йүзүнден батман аграмлы гулп асдылар. Босгунлар илки ялбардылар, соңундан хейбат этдилер. Ахырсоны-да, бу затлар пейда этмәнден соң, дервезелери эгинлери билен гопарып, ховлуларың ичине гирдилер. Өйүң ичи ялы бош ерде бирнәче хоҗалык гош басды. Ягышдан соң көмелек гөгериши ялы, көчелерде гара өйлер пейда болды. Оларың саны гүнсайын артярды.

Хова совукды. Деряның үстүнден өвүсйән совук шемал дем алмагыңы кынлашдырярды. Гуюларың сес етим голайына барар ялы дәлди. Оларың төвереклериниң бузы дөрт бармак галыңлыга ченли етипди. Шейле-де болса, даң атанда-да, Гүн гүнорта боланда-да, гиҗе ярыма етенде-де оларың үсти депешекди. Сув үстүнде гыкылык, говга турярды. Харазлы, җувазлы тамларың төвереги хемме ердәкиден эрбетди. Бу ерлерде сәхел вагтың ичинде топар-топар болуп, гызыл юмруга гирйәрдилер. Шу гыкылыгың ичинде гыҗагың сеси ялы чага сеслери хем яңланярды:

— Эҗе, нан!

— Эҗе, чөрек!

— Эже сув!

Дурмушдан янгынлы, ыкбалындан йүреги от алып дуран аялларың сеслери эшидилйәрди:

— Гап сесини, догман гечен!

— Чөрек ерине беланы ий!

Кәбирлери гөз яшларыны гынажының човуна сүпүрип, чагаларының гөзгыны халына чыдап билмән:

— Сабыр эт, балам!

— Тиз чөрек биширжек! — дийип, хем өзлерини, хем нерессе чагалары алдаярдылар.

Яраглы, ярагсыз, ичмекли, донлы, чокайлы, әдикли, гушаклы, гушаксыз адамлар йитирен малыны агтарян ялы болуп, Дөртгүлүң эгрем-буграм көчелеринде хич бир маңысыз, хич бир максатсыз гезим эдйәрдилер. Габа телпегиң үстүнден габа телпек гөрүнйәрди. Адамлар хиниңе сув гуйлан гарынжа меңзейәрдилер, келлелерини нирә сокжакларыны билмейәрдилер.

Базарда хич зат галмады. Босгунларың илки шәхере долан гүни нырх бир сагадың ичинде дөрт эссе гөтерилди. Дүйби чүйрән агач ялы икибака ыраң атып дуран сөвдагәрлер: «ханы, гөрели, ненең-ничик боляр» дийшип, амбарларының агзына гоша гулп асдылар. Зат сорап геленлере:

— Йимәге чөрегимиз хем ёк! — дийип, ант ичип, авы ялап җогап берйәрдилер.

Дөртгүлүң халы барха агырлашярды.

Халмырадов бу гүнлер гиже-гүндиз диен ялы исполкомда болярды. Җолмүрзәев ёк вагты гелен гиденлериң ишини дүзетмелиди. Йүзе чыкян меселелери чөзмелиди. Ылайта-да исполкомы горамалыды. Халмырадов хорланыпды. Гашлары өңкүсинден-де өсен ялыды. Йүзи өңкүсинден-де хырсызланыпды. Вагтлы-вагтында ийиниичмек, ички-дашкы гейимлерини чалшырмак диен ялы затлар халкың ишине түйс йүрекден берлен бу адамың ядындан чыкыпды. Ол бу гүн дана голай Җолмүрзәевиң кабинетинде иркилипди. Ишгәрлериң илки топары гелип, сөзлешип уграан батларына Халмырадов оянды, Ховла чыкып, буз ялы сув билен ювунды. Гериңди. Укусындан ачылды. Ишгәрлере эдилмели ишлери айдып, көчә чыкды.

Дон көчелериң, буржы баглан агачларың, нәме эдип, нәме гойжагыны билмән, ики-бака ыраң атып йөрен адамларың арасы билен барышына, Халмырадов асмана серетди. Гөк йүзи чаңжарып, перде тутулана меңзейәрди. Асман гуршун гөвүсбендини гөтерип билмән ере хас голайлашан ялыды. Гарың ысы гелйәрди. Ховаңың бу болшы, адамларың гөрнүшлери Халмырадовың кейпини гачырды. «Бу ничик замана болды? — дийип, аягының бурнуна середип барышына пикир йөретди. — Бу ничик замана болды? Адамлар ер-юртларыны ташлап, ондан-оңа гачярлар. Огул-олжа, гыз-есир. Хич бир затда тертип-дүзгүн галмады. Бу затлар нәмеден гелип чыкярка? Бу белли зат: көне дүнйә хәзирки өсүп етишен несил үчин дарлык эдйәр. Онуң әхли кадаларының дүйби чүйреди. Бизе инди онуң доны-да дарлык эдйәр, мейданы-да. Әхли ак йүрекли адамлар тәзелик үчин аяга галдылар. Башларыны гөтердилер. Гөр, нәхили ажайып тәзеликлер йүзе чыкяр. Озал «Орус капырдыр. Хер бир мусулман онуң гаршысына дин гылыҗыны чалмалыдыр» дийип бизиң башымызы айлап гелипдирлер. Хакыкатда болса, дүйбүнден башга хили экен. Ине, Шайдаковы, бейлеки орус солдатлары алып гөрели. Олар ер-юртларыны, бала-чагаларыны ташлап, бизе көмек бермек үчин гелдилер. Олары ким зорлап иберди? Хич ким! Олары зорлап, өз гүнүне гойман, бу ере иберен зат — оларың айна ялы пәк йүреклери! Шундан башга хич зат дәл. Догры, өңки ягдайда болан болсам, мениң өзүм-ә ил-гүнүми ташлап, шейле узак ерлере, башга бирине көмек бермек үчин гитмездим. Гөр, биз нәхили дережеде ызда галан экенимиз. Инди дүйбүнден башгача. Эгер инди Шайдаковың илине гидип, ол ерде көмеклешмели дийселер, мен башым билен йөрәп гидерин. Йөне вели, шу хакыката хемме долы дүшүненок. Ине, шу болмаяр. Бизиң хәзирки везипәмизиң улусы-да шу хакыкаты хеммә етирмекдир. Зәхметкешлериң бир-бирине доганлыгыны хеммә дүшүндирмекдир. Шу хакыкаты биз илиң бейнисине гуюп билсек, эгирт улы иш этдигимиз болар».

Дүйпли пикирлер билен гүмра болуп барышына, Халмырадов базар җайына нәхили етенини хем дуймады. Гечен гиже исполкомда кабул эдилен карарың эсасында ол бу гүн бу ере гелип, илиң өңүнде вагыз этмелиди. Адамлары революцияның ишине атлы-ярагли хызмат этмәге чагырмалыды.

Халмырадов базарың үстүнден гараян адамы таныды. Бу адам трахомалы, чым-гызыл гөзлериңден яшы дын-

ман акып дуран, попбуш, чишик адамды. Мыдама акып дуран яш ики гөзүниң ашагындан тә бурнуна етйәнчә ыз ясапды. Ол Халмырадовы танады. Онуң өңүнде яйданжырап, толгунып башлады.

— Хызматыңыза тайяр, яшулы.

Халмырадов онуң йүзүне серетмән:

— Мен базар адамларыны йыгнап, вагыз этмекчи. Базарың ичинде бир белент ери белле. Шол ере хем адамлары йыгна. Исполкомың карары шейле. Жар чекдир.

Бирсалымдан әпет улы базарың депесинде жарчыларың йити, гулагыңы дешип барян сеслери яңланды.

— Еди яшдан етмиш яша ченли хемме адам мал базарына бармалы ха-аав!..

— Хеммән мал базарына!

— Эшитдим-эшитмедим диймәң, мал базарына хаа--аав!

— Бармасаңыз арманлы галарсыңыз, ха-а-а-аав!..

Адамлар гачы йыкан ялы болуп, мал базарына тарап эңди. Мал базары аңырсына гөз етмейән, дашына хаят чекилен гиң мейданды. Шу мейданың ортарасына бир араба гетирип гойдулар. Халмырадов арабаның үстүне чыкды. Төвереге гөз айлады. Адамлар хениз-де дөрт төверекден бу ере гелмегини довам этдирйәрди. Өңдәки хатарларың хык-чокы, гыкылык-говгалары басылды. Олар ая середйән ялы болуп, арабаның үстүнде дуран хырсыз, гашлак адама бакярдылар.

— Адамлар! — диен ынамлы сес ызкы хатарлары--да көшетди. Мал базарына сув сепилен ялы болды.

Халмырадов довам этди:

— Адамлар! Зәхметкеш халк гөреше гирди. Енди. Эмма вели бизиң еңшимизи гөрүп билмейән душманлар бизе бар гүйжи билен гаршылык гөркезйәр. Олардан бири-де Жүнейит хандыр. Ол ынкылабың ялкыны яманы-да Хорезмине душүрмежек болуп, элинден гелениними эдйәр. Ол ынкылабы Дөртгүлде богуп өлдүрмекчи болйәр. Биз муңа ёл бермели дәлдирис!

— Хәй, диййәниң нәме! Дөртгүл галдымы, ынкылап галдымы!

— Эртир өзүнденем дерек галмаз!

— Ол эййәм Шураханы алды! — диен агыр, душманчылыклы сеслер эшидилди. Мәреке бирбада үстүнден түвелей гечен ялы болды.

— Дуруң, ха-аав!

— Соңуна гулак салалың!

— Болшуңыз нәхили ахыры! — дийип, мәреке ене-де сесленди.

Ене-де дым-дырслык аралашды. Халмырадов довам этди:

— Дөртгүлем бар, ынкылабам бар! Олар боларлар хем! Яшарлар хем. Ким шуңа ынанмаян болса, ол халкың гүйжүне-де ынанян дәлдир. Шейле адамларда асла ынам диен зат ёкдур! Хава, адамлар, сиз ер-юрдуңызы ташлап, Жүнейит хандан гачып, галаның ичине өзүңизи атдыңыз. Дөртгүлүң революцион хөкүмети сизиң бу гелен нетижәңизи гутлаяр. Сиз ынкылабың тарапына гечдиңиз. Йөне вели, адамлар, диңе ынкылабың тарапына гечмек билен иш гутармаяр. Бизиң херекет этмегимиз герек. Жүнейит хан он мүңе голай атлы билен гелди. Бизиң болса гүйжүмиз аз. Шонуң үчин-де бизиң эле яраг алмагымыз герек. Ынкылабың гошунының хатарына гечип, Жүнейит ханың гаршысына гөрешмегимиз герек.

— Оңа гаршы гөрешип болмаз!

— Ол ач гуртдур!

— Голайына барсаң, перс-ала эдәер!

— Ондан худай сакласын!

— Оны бери агзамавери! — дийип, адамлар гыгырышдылар.

Халмырадов тижеңди. Арабаның белент тигирине ики эли билен япышып, хәзирки вагт, хакында шу вагтда гечирилйән гөрешиң әхмиети хакында, душманың рехимсизлиги хакында дүшнүкли, маңылы эдип узак гүрледи.

Сөзүни шейле гутарды:

— Эзиз ёлдашлар! Кимде-ким өз чагаларына гележекде багтлы, деңхукуклы дурмуш арзув эдйән болса, кимде-де өз еринде яйнап-яшамакчы болса, ынкылабың гошунының хатарына гечсин. Шуны ислемейән адам бардыр диен пикир менде ёк. Шуны ислемейән адам, долы маңылы адам хем дәлдир. Шу гүнден башлап, Дөртгүлүң ревкомының гапысы гөрешмәге дөвталап адамлар үчин ачыкдыр! Ислән адам барсын. Ярагы болмаса яраг алсын! Мен сөзүми гутардым.

Ол шейле диен бадына адамлар даргашып башларлар дийип чак этди. Эмма мәрекәниң башы-да бозулмады. Бирнәче вагта ченли дымышма пейда болды. Шу себәпли Халмырадов хем дуран еринде гарашып дурды:

Мәрекәниң орта гүрпүнден:

— Биз урушсак, яраг алсак, ревком айлык берерми-кә? — диен сес эшидилди.

Бу совал дүз мейданда атылан түпеңң сеси ялы болуп, хич кимиң үнсүни чекмеди. Халмырадов барыбир оңа жогап берди:

— Ёлдашлар, ревком диймек сизиң өзүңизсиңиз. Сиз нәхили эдип, хем-ә өз багтымыз үчин гөрешжек, хем-де айлык алжак болясыңыз ахыры? Ревкомда айлык ёк. Ревком бар задыны хич кимден аямаз.

Өң хатардан Хожабек диен пешенели яшулы орта чыкды:

— Эй, оглум, совалы берене зат дүшүндирҗек болуп дурмасана. Ол бир аңсыз махлукдыр. Йөне, сен маңа бир зат айт: ханың гаршысына бизиң өзүмиз гөрешмесек, башга ерден гелжек гүйч бармы, ёкмы...

Халмырадовың арабадан дүшүп, бу яшулыны гужакласы гелди.

— Агам, яшулы, ак патышаның соран ериниң хеммесинде хәзир гөреш довам эдйәр. Хемме сап йүрекли адам гөрешйәр. Орсъетиң өзүнде-де Җүнейит хан ялы агзы ганлы галтаманлар аз дәл. Ахал урушяр, Мары урушяр, Чәржев урушяр. Ички душманларың үстесине-де дашары юртлы маядарларам гошун! Олар хем бизиң дөвлетимизи йыкмагың угрунда ишләп, гиже ятаноклар. Дөртгүли горамак, Җүнейит ханы ковмак дине бизиң өзүмизе баглы. Башга ерден көмеге гарашман.

Аксакал ене өңрәге сүйшүп, мәрекә йүзленди:

— Адамлар, хемме гүррүң дүшнүкли.

Ол элини узадып, Халмырадовы мәрекә гөркезди-де, сөзүни довам этди:

— Ине, шулар ялы адамларың башымызы жемләп дурушларының өзи-де бизиң үчин тапылгысыз затдыр. Шейле адамлар болмадык болса, онда дат бизиң гүнүмизе. Худая шүкүр эделиң. Бу адамларың яшы узак болсун.

Соңра ол Халмырадовың тарапына өврүлди:

— Оглум, мен Шаабасың бәри яныдан гелдим. Ики оглум бар, ине-де өзүм... Бизиң үчимизи-де өз адамларыңызын ичине ал. Өлсек шехит боларыс. Галсак-да, сениң яңкы айдышың ялы адам хасабына гирерис. Ёгсам, оглум, хәзирки ягдайдан гүн болмаз. Бизиң хәзирки гөрйән гүнүмиз гүн дәл, ики җахан оварасы.

— Саг бол, яшулы — диййп, Халмырадов арабаның үстүнден элини узадып, яшулының элини гысды. Соңра адамлара йүзленди. Ине шейле болмак герек ёлдашлар! Шейтмек герек!

Мәрекәниң гелен нетиҗеси пешенели яшулының сөзүнден соң хас беркеди.

Халмырадов митингиң гечишинден канагатланды. Ол адамларың даргап гидишлеринден хем разы болды. «Нәме барка?» диййп, ховсала дүшүп, ылгашып гелен адамлар даргашдылар. «Пикир эдйәрлер. Диймек, мениң сөзүм ховайы сөз болмады. Бу сөз хөкман өз нетиҗесини берер» диййп, Халмырадов бегенди. Ол гайдып баршына: «Бе, Шайдаковынка бир барайын-ла... Өтен гиҗеден бәри ондан хабар-хатыр хем ёк» диййп, Николай Алексеевичиң өйүне совулды.

...Шайдаков бу вагт Дөртгүлүң пагта арассалаян заводының дервезесинден гирип барярды. Дервезәниң өңүнде оны ики саны ишчи гаршылады. Бу аралыкда, Шайдаковың ызы билен голтугы түммерип дуран Матак хем дервезеден гирди. Гаравул оны сакламакчы болуп, агзыны ачан бадына Матак илки өзүни, соңра Шайдаковы эли билен ышарат эдип гөркезди. Гаравул муна: «Ха, Шайдаков билен гелендир» диййп өзүче дүшүнди. Шайдаков билен ишчилер бир-бирлерини йитирип тапан ялы болшуп, бир-бирлериниң эллерини гысышып, мәхирли сөзлешип, Матагың гиренини хем дуймадылар.

Ховлының ичине гиренден соң хем Матагың ховсаласы басылмады. Ол Шыхым сулгүн билен Кривцовдан Шайдаковы өлдүрмек барада буйрук алангдан соң, Николай Алексеевичи ызарлап башлады. Дүйн Халмырадов, Жолмурзаев, Шайдаков дагы Кривцовынка геленлеринде, Матак оны танапды. Ялңышаймайын диййп, Шайдаковың әхли болушларыны гаты пугта сынлапды. Шол вагтдан башлап хем ол Шайдаковы айтап уграды. Дан атан бадына, Шайдаковың тамының гаршысындакы тама гелди. Шайдаковың гапысындан гөзүни айырман дәлизде отурды. Бу гүнлер босгунлар шейле бир көпди велин, хич ким хич кимден: «Сен ким? Сен нирели? диййп сорамаярды. Танасалар саламлашярдылар, танамасалар-да босгунчыдыр диййп, бир-бирлериниң дениңден гечип гидердилер.

Эмма Матагың элинден хич зат гелмеди. Үч-дөрт

солдат гелип, Шайдаковы өзлери билен бир ере гыссаглы экитдилер. Матак оларың ызындан гарама-гара гитди. Шайдаков янындакылар билен исполкомың ховлусына гирди-де, чыкар ерде чыкмады. Исполкомың жаҗайының гаршысында, көчеде гарашян Матагың ягдайы гаты агырды. Соңабака онуң үшән эллери, аяклары диенини этмедилер. Шайдаков ахырсоңы чыкды. Ене-де ики адам оны тә заводың дервезесине ченли угратдылар. Соңра ызларына доландылар. Ачлык-хорлукдан гәйдүген Матагың гөзлериниң өңүнде петде-петде пуллар гаймалашярды. Шыхым сүлгүниң кичижик гөвреси гаймалаярды. Долы табак гөрмедик энеси билен атасы гөз өңүнден гитмейәрди. Шуның билен бирликде-де адам өлдүрмек диен айылганч зат хем оны алдым-бердиме салярды. Өзүниң говы яшамагы үчин башга бириниң өмүр танапыны кесмеклигиң нәхили дережеде айылганчдыгына Матак азда-кәнде гөзүни етирип билйәрди. Эмма башга бириникиден онуң өз жаны, ата-энесиниң жаны хас сүйжүди. Матак муңа-да азда-кәнде акыл етирйәрди. Хер ничик-де болса, терезиниң өзүне голай тарапы хас агырды. Шейдип ол улы ховсала дүшүнди. Бу ховсаланың үстүне-де ол яман үшәпди. Шонуң үчин-де «хәх!» дийсең жан берәер ялы бир дережә гелип етипди.

Ол ховла гиренден соң, башганың үнсүни өзүне чекмезлик үчин, Шайдаковы назардан дүшүрмән, ол-бу затлар билен мешгулланып башлады. Өвнук-ушак агач ёнушгаларыны, чөп-чаламлары бир ере йыгнашдырян болярды. Дөвүк-енжик керпичлери бир ере үйшүрен болярды. Бар пикири-де тизрәк гүн батып, гаранкы дүшседи, Шайдаков бу ерден еке гитседи диен арзувдады. Ол бу ерде Шайдакова хич зат эдип билмежегине, бу ере геленден соң гөз етирди. Ачык мейданың ортасында дуран Шайдаковың дашыны эййәм гуршап алыпдылар. Гашларына, сакгал-муртларына, ягжарып дуран келтекчелерине памык тозгасы сипен даяв ишчилер ховлының ортасындакы мейдана ызыны үзмән гелйәрдилер. Бу адамларың топарыны сынлап, Матагың депе сачы үйшди: «Мениң Шайдакова наган узаданымы гөрайселер, булар мениң хер тикәми дары ялы эдерлер».

Шайдаков билен ишчилериң арасындакы гүррүң барха гызышярды. Илки өзара, совал-жогап үсти билен

гүрлешдилер. Соңра мейданча ишчилерден долды, Шайдаков минбере чыкды. Онуң яны билен бәш-алты адам хем чыкды. Матак хем адамларың арасына гирип, минбере голайлашып дурды. Шайдаков хәзирки ягдай барада, революцияның ишини гиже-гүндиз ятман горамак барада, Жүнейит хана гаршы гөрешиң гүйчлендирмек барада сөзледи.

Соңра шейле дийди:

— Сизиң гураманыза улы хормат билдирилди. Сизиң векилиңиз Нурахмет хәзир Дашкенде барып етендир. Ол ёлдаш Куйбышев билен ёлдаш Фрунзә сизиң ягдайыңыз барада гүррүң берйәндир. Сиз хем шу хормата иш билен жогап бермелисиңиз. Сизиң заводыңыз мейлетинлерден ики йүз элли адам берер дийип, мен умыт эдйәрин.

— Берерис, Шайдаков!

— Саңа герек болса, жанымызам аямарыс, Шайдаков!

Шайдаковың янында минберде дуран бири сөз алды:

— Биз ики йүз элли адам берерис. Оларың ишини-де өзүмиз эдерис. Ики сменалайын ишлэерис. Йөне, Шайдаков, гайрат эдиң. Бизиң бар умыдымыз сизде.

Матак бу гүррүңлерден дине ики маны алды. Шайдаков буларың бирини Дашкенде иберипдир. Ене-де ики йүз элли адам сораяр. «Барып хожайына хабар бермек герек». Башга хич зат онуң үнсүни чекмеди. Ол Шайдаковың, бейлекилериң сөзләп дуршуны гөрйәрди, Эмма оларың нәме сөзлейәндиклерини аңшырып билмейәрди. Онуң бар пикири тизрәк өз эсасы ишини гутарып, жубусине салжак пулы хакындады. Гарып өйи, кесел атасы, эжеси... бири-бириниң ызындан гелип, онуң гөвнүнде башга зада ер гоймаярдылар.

Николай Алексеевич митинг гутарандан соң заводың цехлерине айланды. Ишчилериң улы топары онуң яны билен гезди. Матак хем буларың арасындады. «Булар муны еке гойбермезлер. Мениң ишим гайтды. Мен Шыхым экем билен ол хожайына нәме жогап берейин? Олар мени гайгырмазлар».

Матагың ойлайшы ялы-да болды. Гүн батмазының өң янында элләә голай ишчи Шайдаковы кечә ченли угратды. Соңра бәш-алты ишчи онуң билен гитди. Матагың йүрегинде туран ховсала, горкы, нәмалимлик бар-

ха гүйжейәрди. Ине, өнлен барян топар аяк чекди. «Худая шүкүр, булар хошлашярлар» диййип, Матак бегенди. Эмма вели бу бегенч узага чекмеди. Исполком тарапдан гелен ики солдат Шайдаковы гыссаглы суратда алып гитдилер. Матак бу гүнки гүнүне нәлет окап, Кривцовың өйүне ылгады.

Дервезеде дуран сакчылар молладан гачан жынлы ялы болуп гелен Матагы сакламан гечирдилер. Матак Кривцовың гапысына геленде, бирки хызматкәр эллерине ичи күлли леген алып чыкдылар.

Матак олардан:

— Хожайын өйдеми? — диййип сорады.

Хызматкәрлериң бириси «хава» диен маныда башыны атып жогап берди.

Буйрулан хызматы битирип билмедик адамын дили гысга боляр. Ол өзүни гүнәли ялы дуйяр. Матак хем шу ягдайда келлесини этегине салып, гапыны ачды.

Ортадакы столда чыра янып дурды. Онуң ягтысының хеммеси дырнагы билен мешгул болуп төрде отуран Кривцова дүшйән ялыды. Шонуң үчин-де Матагың гөзүне полковник өңкүсинден-де узын ялы, гахарлы ялы болуп гөрүнди.

Кривцов гөзлерини ялдырадып, Матага сораглы серетди. Саг элиндәки кичижик чакгысының тыгыны ялдырадып, богазына етирди. Богазыны кесен кишин болуп. «иши битирдиңми?» диен маныда Матага гарап башыны силкди. Матак дүшүнди. Агыр келлесини яйкады.

Кривцов «уфф...» диййип, чеп эли билен столы юмрукладыда, ахмырлы бир гөрнүшде ериннден турды. «Эшек, хич зат эдип билмәндир-ов! Бу ягдай нәче гүне чекжек? Асла шу затларың белли бир йүзли болжак вагты бери бармыка? Ери, бу нежис билен геплешибем-ә боланок. Бу махлук бир затлар диймекчи... Эмма дили ёк...».

Онянча аркасына бир халта зат гөтерип, Кривцовың саргыдыны битирен адам шекилли болуп, Шыхым сүлгүн гирди. Ол гапыдан гирен бадына Матагы гөрүп, аркасындакы халтасыны гачырды. Онянча Кривцов:

— Тизрәк бу нежисиң хабарыны ал — диййип, Шыхыма йүзленди.

Гуртмысың, тилкимисиң, Матак? — диййип гаража гүржи ялжак бидөвлет, өзүни гөрениден реңки аган Матагың дашына айланып башлады.

Матак кынлык билен сөзледи.

— Шыхым эке, маңа табшыран бу ишиңиз гатык экен. Ол оруса екеликде душуп боланок. Хемме адам оны йитирип тапан ялы. Дашының адамсыз вагты ёк. Мен нәме этсемкәм?

Палтасы даша деген Шыхым:

— Мерез эт, ениёлук харамзада! — диййип, әрбет кәйинди.

Матагың зәхреси ярылды.

— Нириде болдуң? Нәме этдиң? Я-да узаклы гүн ач ит ялы көчеде селпап, инди-де бу ерден ял иймәге гелдиңми? Тиз бол! Догрыны айт!

Матак барыны гүррүң берди.

— Заводда нәме гүррүң этди?

Матак Шайдаковың шу заводдан Нурахмет диен бир адамыны Дашкенде иберендигини айданда, Шыхым билен Матагың арасындакы гүррүңе дүшүнмән дуран Кривцов хем гулагыны габартды. Онуң йити назарлары ене-де Шыхыма тарап ховатырлы, аладалы бакды.

Шыхым сорагыны довам этди:

— Дашкенде гидени кимиң янына иберипдир?

Матак сандырап сөзледи:

— Гурмуш диййдими, Пири диййдими, гараз, ики орсуң адыны-ха тутды. Шоларың янына иберипдир.

— Бу айданларыңдан орус ады болмаз. Гөниндеп гел!

— Вах, мени дири якмасаңа, Шыхым эке... Мен бу ердәки өз орусларымызың адыны айдып билемок, онсоң Дашкентдәки орсуң адыны нәхили догрулап айдайын?

Шыхым билен Кривцовың арасындакы сораг-жогап бирнәче вагтлап довам этди. Кривцовың гонжуна гор гуйлан ялы болды. Ол дүшүнди. Өлүме хөкүм эдилен адам ялы, дар тамың ичинде ики-бака урнуп башлады. «Әх, езит Шайдаков, сен мениң аягымдан Түркқомиссия докладной иберипсиң! Ек, мен сениң йүзүң Түркқомиссия дүшмез ялы эдерин!..».

Шыхыма йүзленди.

— Бу эшеге айт: шу гиже оны гутарсын. Болмаса муну өзүни-де өлдүрерин, жайыны-да отларын. Өзүни-де тиз үграт. Онсоң эдилмели ишлериң планыны чызалы.

Матак атува барян ялы болуп чыкып гидениден соң, Шыхым билен Кривцов ише гиришдилер...

Гин жайын ичинде дөрт чыра янярды. Гүндизлик ялы ягтыды. Йигрими адам әпет гара телпеклерини гапдалларына ташлап, етишибилдиклеринден енлерине дерини сырып, бурунларыны чекишип, намаз окаян ялы, отуран ерлеринде эглип галярдылар. Гарабашларына гай болуп, төверек-дашы, дүнйәниң бүтин аладасыны ятларындан чыкарыпдылар. Диңе Пиргулы ага гапының голайында намазлык ялы кичижик кечәниң үстүнде отурып, чай ичйәрди. Адамларын бу болуп отурышларына онуң хем гүлкүси тутярды, хем-де бегенйәрди. Касымы танар ялы дәлди: йүзи чым-гызыл болупды. Дери дүвме-дүвме акярды. Сейидиң болуп отурышыны гөренде, Пиргулы ага гүлкүсини саклап билмеди. Эмма бу вагт гүлмек мүмкин дәлди. Шонуң үчин-де ол чай овуртлады. Дүвүнди. Сейит сувдан яңы чыкарылан гара балык ялы ялдыраярды. Агзыны бир ачып, бир юмярды. Оңа дем алмага хова етмейән ялыды. Пиргулы аганың гүлкүси бирден әл билен айрылып ташланан ялы болды. «Худайым бу адамлара гүйч-кувват берсин. Гижелерини гүндиз эдип, харс уршуп йөрлер. Агшам башлары жемлененде-де, ине-дә болуп отурышлары... Дөвет-галам тутуп, депдер ойнадып билселер оңа нә етеси. Нәме, шейдип ыхлас эдиберселер булар хем бир вагт юрт сорарлар, янларында мөхүр сакларлар»; яшулы ене-де Сейиде середип, өзүнден ыгтыярсыз бир халда йылгырды: «Әйт, бу оңарармыка? Илиң өңүне чыкса, башы-гөзи айланып, өзүни йитирәймесе ягшыдыр. Хәзирки болуп отуршы-ха яман алжыраңңы гөрүнйәр. Оңарар, оңарар... Бейле йигитлер көп зады оңарар. Худай жан, буларын ягдайыны өзүң еңиллешдиревери...».

Пиргулы ага соңра Касыма серетди. Касымың ягдайы-да, Сейидиңкиден говы дәлди. Ол хем гара дере батып, башына гайды. Бу арада мугаллым середип отуран китабындан башыны гөтерди-де:

— Ханы, Касым, ока — дийди.

Касым манлайының дерини чалды. Гөзлериниң сүпүришдирди. Касым тәзе бир дүнйә ачан адамын дабарасы билен:

— «А» харпына «Т» харпыны гошсаң, «Ат» боляр! — дийди.

Пиргулы ага ичинден: «ниетлери-хә ягшы, ат дүйшүне гирсе-де говы боляр» дийип белледи.

Мугаллым довам этди:

— «Ат»-дан «Ата» диен сөзи ясамак үчин нәме этмели?

Пиргулы ага Касымың гөзүни тегелэп, төверегине зарын бакышыны гөрүп гынанды. Онун: «Сейит, айдып берәйсене» диеси гелди. Оняңча Касым:

— Әй, моллам, билмедим — дийди.

— Ханы, бармагың билен сана: «Ата» диен сөзде нәче сес бар?

Пиргулы аганың Касымың ягдайына йүреги авады. «Вах, секиз зат дийәйсене» диен маңыда онуң йүзүне серетди.

Отурып билмән:

— Секиз зат бардыр, оглум. Секизден аз дәлдир — дийип, Касым эшидер ялы эдип айтды. Касым мүны эшитди. Батырланды:

— Секиз сес бар!

Мугаллым жан чекип дүшүндирип, бармакларыны ачып-юмуп, херекетлендирип башлады. Пиргулы ага бу пурсатдан пейдаланып, Сейидиң бөврүне дүртүп гойберди:

— Айдып бер ахыры, билйән болсаң! Ол нерессәниң болуп отурышыны гөреңокмы?

Сейит бу вагт дүнйәде Пиргулы ага диен адамың бардыгыны-да ядындан чыкарыпды. Ол дүртүлен бөврүни чалажа сыпалады-да, өз иши билен болды. Пиргулы ага:

— Жыя уран! Яныжа-да аклың еринде ялыды — дийип гахарланды.

Мугаллым билен Касымың арасындакы гүррүң довам эдйәрди:

— Диймек; «Ата» диен сөзде үч сес бар экен, шейлеми?

— Хава, моллам, үч сес бар!

— Хайсы сеслер!

— Ики «а» билен бир «т».

— Догры...

Пиргулы ага улудан демини алып рахатланды. Онуң үстүнден агыр йүк айрылан ялы болды.

Мугаллым орта бойлы, инчемик, ак йүзли йигитди. Ол Хыва шәхериниң голайларындакы бир медреседе

окап, арап элипбисини ягшы өвренипди, куртдурибрэге-де окап, язып билйэрди. Онуң өз обасында я-да Хывада мекдеп йөретмек хыялы барды. Эмма бир гыз билен жеве-венликде тутулып, өйлерине-де барман, өз обасыны терк этмели болды. Асса гачан намарт дийлиши ялы гаты гачды. Бир гиже-гүндизде Бедиркенде гелип етди. Соңра Дашховза ашды. Сай-себэп билен Салай экэниң дуканына гелди. Жерчи оны гөрениинден танады. Ефимов билен душурды. Маслахат бир ерe жемлененден соң, Салай эке оңа шейле дийди:

— Розмет, оглум, ызыңдакы ишлер бирйүзли болянча, шу ердежик болубер. Гайтам атлы-яраглы адамларың ичинде болсаң аркайын боларсың. Сениң этмишиң улы. Сени аңтап ызыңдан гелмеклери мүмкин. Билип боляармы, худай гөркезмесин, бир болмасы ишиң үстүнден барайтмаклары-да ахмал. Бизиң йигитлеримиз уйтгешик говы йигитлердир. Өзүң оңат болсаң, сени эл үстүнде сакларлар.

Розметиң башга чыкалгасы-да ёкды. Ол Салая миннетдарлык билен саг бол айтды. Адамларың эли бош вагты олара арап элипбисини өвредип башлады. Ефимов адамлары Дөртгүле угратжак вагты Розмете:

— Доланып геленинде, бу адамларың хеммеси окап, язып билсинлер. Шуна гарап хем ишиңизе баха берерис — дийип, табшырып гойберди.

Шол гүнден башлап, Розмет бу улы машгаланың бир адамы дийлип хасапланды.

...Розмет окувчыларың ярысындан сорап болан вагты жувазчының тамының дервезеси какылып башланды. Окувчыларың хич бириси-де муны эшитмеди. Розмет эшитди. Пиргулы аганың йүзүне: «Бар, хабар ал» диен маныда серетди. Пиргулы ага ылгап ховла чыкды. Бир салымдан Төреш ясавул хашылап ичери гирди-де:

— Касым, Шайдаков ичип отуран чайыны ташлап, бэш саны атлы билен гелсин дийди. Гаты гыссаглы — дийди.

Хемме бирден сүйжи укудан оянан ялы болуп, гөзлерини ачалак-юмалак эдип, Төреше тарап йүзленди.

— Ине, деррев Төреш ага — дийип, Касым ярасының авусына гашына чытып, аграслык билен еринден турды. Ол гыссагара бэш адамың адыны тутды:

— Тиз болуң. Мениң ызыма дүшүң. Галанларыңыз окувыңызы окабериң.

Олар бэш минутдан шайланып ёла душдүлер. Пиргулы ага йигитлериң саг-аман гелмеклерини дилэп, дервезэниң даш йүзүнде, гараңкыда дуран еринде худайдан дилег этди. Сонра ховла гирип, дервезэни ичинден берк гулплады.

Бу нэмэлим, ховсалалы ягдай адамларың кейпини гачырды. Ара совуклык дүшди. Окувы бес этдилер. Пиргулы ага зовзулдап йөршүне нэме этжегини-де билмейэн ялыды. Ара дүшен агыр дымышманы Розмет бозды:

— Ховатырланмаң, хэ диймэн гелерлер.

— Хава, хава, хэ дийман гелерлер — дийип, Пиргулы ага мугаллымың сөзүни голдады. — Хэ дийман гелерлер.

Сейит чак этди:

— Я Жүнейит хан гала чозайдымыка? Биз «ат», «ата», дийип отурышымыза гапыл галайдыкмыкак?

— Эй, бейле дэлдир — дийип, Пиргулы ага гөвүнлик берди. — Янжа, мен олары уградаңымда-да галаның ичинде тарк-турк ёкды. Парахатчылыкды. Башга бир ишлери чыкандыр. Бейдип йүрегиңизи еллендирип отурман. Чай-пай ичиң. Она ченли гелерлер.

...Касым адамларыны каридорда гоюп, исполкомың башлыгының кабинетине гирди. Бу ерде отуран Жолмурадов, Шайдаков, Халмырадов дагы оны гүлер йүз билен, эмма бирхили ховсалалы гөрнүшде гаршыладылар.

— Ханы, гел, Касым, отур! — дийип, Николай Алексеевич оны өз янында отуртды.

Сонра хэлиден бэри ёлдашлары билен эдип отуран гүррүңиниң манысыны гайталады:

— Касым, бизи бир зат гең галдыряр. Нэме үчин Жүнейит хан сесини чыкарман ятыр. Сен муны нэмедендир дийип билйэрсиң? Бизиң үчүмиз-э шундан баш чыкарып билмедик.

Касым пикире гитди. Бирсалымдан башыны галдырды.

— Мен-э валла, Шайдаков, нэме дийжегими билемок. Онуң йүрегиндэкини билип боланок-да.

Халмырадов гүр гашларыны саг элиниң бармаклары билен сыпалашдырып:

— Шурахандан хабар тутулмаса, бу хакда бир зат дийтмек кын болар.

Касым овадан гөзлерини гиңден ачып, илки Халмы-

радовың, соңра Җолмурзәев билен Шайдаковың йүзүне середип чыкды. Буларың максатларына гиҗә галып дүшүнениине екунйән ялы болуп, утанчлырак гүрледи:

— Еке гитмелем болса я-да топар атлы билен гитмелем болса мен тайын. Ёл оглы. Мен Шураханың ёлуны-да говы билйәрин.

Җолмурзәев гамлы йылгырды:

— Ол ёлларың голайына-да барып болмаз, Касым. Ёлы чөп-чаламларың, яп-чиллериң ичинден салмалы болар.

— Онам эдерис, Җолмурзе ага.

Шайдаков шейле дийди:

— Касым, сен яныңдакы бәш адамың билен шу гиҗе барлага гитмели боларсың. Сен бир зады пугта бил: сизиң шу гидишиңизиң нетиҗеси бизе көп зат бермелидир. Илкн билен обадакы ягдайы билҗек болуң. Онсоңам җанлы адам гетирмәге чалышың.

— Боляр, Шайдаков. Хачан уграмалы?

— Гиҗе ярымдан агандан соң.

— Боляр.

— Оңа-ха энтек вагт бар экен, Шайдаков.

— Хава, вагт бар.

— Онда биз җайымыза гидели. Атлары чыпланрак әерләли. Өз геймлеримизи еңледели.

Касым еринден турды.

— Ягшы, онда саг-аман отурың. Саглыкда гөрше-лин.

Бу үч саны пәхимли адамың Дөртгүли горайҗыларың ичинден өзүни сайлап алышларына Касымың башы асмана етди. Ол какасының: «Оглум, ил ичинде кемсидилмән, адының дең тутулмагы улы дөвлетдир. Етилип болунмаҗак багтдыр» диен сөзлерини ядына салды. Ка-сым ылайта-да шу ере гелели бәри өзүни кемсидийән, тыг болуп йүрегини дилйән айылганч «гул» диен сөзи еке гезек хем эшитмәнди. Гайтам онуң иш салышян әхли адамлары оңарып билдиклеринден оңа хормат гойярдылар. Онуң гөвнүни гөтермәге чалышярдылар. Бу болуш онуң йүрегинде мыдама ерземинде яшап, бирден ягты җахана чыкан адамың бегенҗи ялы бегенч дөретди. Шу себәпли онуң ярасы-да сагатсайын говулашярды. Рухы-да гүнсайын гөтерилйәрди. Диңе бир зат ятса-турса оңа ынҗалык бермейәрди. Акҗагүл! Онуң билен бilеликде, икичәк гечирилен гиҗе-гүндизлер азды, эмма

оларың тәсири Касымың беййнисинде көнелмеҗек, солмаҗак ер эеләпди. Акҗагүле тизрәк етмек, онуң билен оюн-далаш гурмак, парахатчылыкда дынч яшамак арзувы оны өне итеклейәрди. Оңа гүйч-кувват берйәрди. Эмма Касым чага дәлди. Ол хер бир задың манысына акыл етирип билйән гарып йигитди. Ол нәме үчин өзүниң япларың арасында болядыгына, Дөртгүле нәме үчин гайдандыгына, бу ерде нәме эдип йөрендигине долы суратда акыл етирип билйәрди. Ол шунуң билен бирликде-де Акҗагүле етмек үчин Җүнейит ханың галтаманларының дербн-дагын эдилмелидигини, революцияның ышыгының Хорезминиң депесинде ловурдамалыдыгыны-да билйәрди. Шейле болмаса ол ере барып, рахат яшап болҗак дәлди. Сапармырат айтмышлайын, рахат дайханчылык этмек үчин Җүнейит хан тетеллилери илки билен едигат ериң ашагына дыкмалыды. Шундан соңра аркайын яшамак мүмкинди. Бу затлара Касымың гөзи етйәрди.

Акҗагүле етмек үчин, онуң билен болҗак гадырлы душушыгың гүнүни голайлашдырмак үчин шу гиҗе Шураханлан хабар тутуп гелмелиди. Җүнейидиң атлыларындан, хич болмаса, бирки санысыны дири гетирмелиди. Шунуң шейледигиниң дүйп-тейкарына гөз етирен Касымың бу ише нәхили хыҗув билен уграндыгыны гөз өңүне гетирмек мүмкинди. «Дама-дама көл болар» дийлиндир. Мен хан атлыларының үч-дөрт санысыны гетирсем, башга бири үч-дөрдүни гетирсе, ене бири шейтсе, еңиш гүни барха голайлашар. Акҗагүл барха голайлашар. Худай җан, өзүң гарашык эт. Бизи гөвүн максадымыза етир. Бизиң ёлумызы ак эт...».

Галаның ичинде шу гүне ченли дири галан хоразлар гыгырып угран батларына Касым еңил гейнип, атыны еңил эерләп, җувазчының тамындан чыкды. Онуң ызы билен эдил өзи ялы бәш саны еңил атлы хем чыкды. Олар галаның демиргазык дервезесине бака сүрдүлер.

Җувазчының дервезесиниң өңүнде гахардан яңа титрәп дуран Сейит Пиргулы ага сөзүни зордан дүшүндирйәрди:

— Ол маңа ынанмаяр. Мени намарт, горкак хасап эдйәр. Инди мен онуң ызына тиркәп әкиден адамларыча ёкмушыммы? Мениң башыма дүшен ишлер нәтаныышлык зерарлы болды. Касым мени танаяр ахыры!..

Пиргулы ага агыр эллерини Сейидиң эгнине гойды:

— Оглум, Касым этҗек ишини билип эдйәндир. Сен

гызыберме. Касым ялы йигит бир зат дийсе, оңа «хава» дий. Ол сениң дынч алмагыны, гүйч йыгнамагыңы ислейәр. Ховлукма, Җүнейит энтеклер ызына серпилмез. Онуң гаршысына бир гезек дәл, он гезегем гитмели боларсың. Йөне оларың саг-аман доланып гелмеклерини дилег эт. «Саглык болса, беглик болар» дийипдирлер.

Гожаның совукганлылык билен, хер сөзүни салдамлап айдышындан Сейит тәсир алды, көшешип башлады. Эмма тәзе бир зат ене-де Сейидиң ынҗалыгыны гачырды. Пиргулы аганың агзы шейле дийсе-де, сеси титрәп чыкярды.

ДАҢЫҢ ӨҢ ЯНЫНДА

Қасым бәш атлының өңүне дүшүп, демиргазык дервезеден чыкды. Гайралыгына гидйән гадымы кервен ёлы билен атың җылавыны чекип, юваш сүрүп уграды. Төверек гуррук гуйының дүйбүне середен ялы гараңкыды. Асманда гуршун ялы агыр булут асылып дурды. Демиргазык шемалы сепеләп угран гары гошавучлап адамларың йүзүне, атларың дөшүне зарп билен урярды. Шемал өрән совукды, шонуң үчин-де дем алмак кынды. Атлыларың Касымың гулаклары төверекдеди. Эмма вели мунуң өзи пейдасызды. Себәби шемалың сеси гүйчлүди, хич зат эшитдирмейәрди.

Еңил гейнен Қасым үшәп уграды. «Акжагул шу вагтлар йылы җайда, ёрганың ичинде дерлап ятандыр. Ол, белки, мени-де шу ягдайдадыр дийип, пикир эдйәндир. Я-да Ефим билен, Мария Павловна билен чайың башында гүрлешип отырмыкалар? Шу вагт, хич болмаса, Ефимиң пенжиресиниң айнасындан огрынча ышыклап гайтсанды... Ол мәхрибан адамларың йүзлерини чалажа гөрүп, сеслерини бир эшидип гайтсанды...». Касым гүлди: «Ёк, бу пикир боланок. Адамың гөвни гурсун. Ягшыдан ягшыны арзув эдйәр. Мен олары дашындан гөрсем, сеслерини эшитсем, онсоң ичери гиресим гелер. Ичери гирениңден соң олар билен чай ичесим гелер. Чайдан соң ремденең соң олар билен йылы җайын ичинде далашасым гелер... Акжагул билен йылы җайың ичинде далашасым гелер... Эртеси туруп, чай-пай ичиленсоң, ене-де ол ерде галасым гелер. Ёк, мундан гүррүң болмаз. Бу эҗизликдир. Мерт болмак герек. Дурмушда диңе мертлер еңйәр. Дурмушда диңе Ефим ялылар еңйәр...».

Совук ичинден-багрындан гечип гелйән-де болса бу

пикирлер, хыяллар Касымы гыздырярды. «Ефим Бедиркентден силлип гайтдымы? Элбетде, муңа кәбир адамлар шейле хем дүшүнйәрлер. Башлан ишини ташлап, гачып гайтды хем диййәрлер. Ёк, Бедиркентден улы еңиш билен гайтды. Җүнейит ханың сим чырасыны ёла салмады. Онуң ерине ол гарып адамларың йүрегинде чыра якып гайтды. Ине, бедиркентлилериң хич вагт, ядындан чыкмаҗак зат, Ефимиң еңшиниң манысы шудур. Ол бизиң неслимизе өмүрбойы хич киминиң бермедик көмегини, акылыны берди. Бедиркент яшар. Онуң башындан йүз йылларың тарыхы вакалары гечер. Эмма вели шу затларың хеммесиниң ёкарсында бу келтеҗик, гуҗурлы, мылайым, мәхрибан, йүрекдеш орсуң дагың гаясы ялы хейкели гуванч билен гүлүп дурар. Гелҗекки бедиркентлилер бу хейкеле миннетдарлык билен бакарлар. «Бизи гараңкы дүнйәден ягты җахана чыкаран шу адам!» дийип, онуң шекилиниң янына баш эгип гелерлер... Ине, иши Ефим ялы этмек герек. Мен болсам илкинҗи табшырык алып, ёла чыкан бадыма йылы ёрган, оюн-далаш барада арзув эдйәрин. Утанч. Эгер шу вагт Ефим янымда болан болса, мен хем оңа шу йылы ёрган хакындакы пикирими айдып берен болсам, ол маңа нәме диерди? Кичиҗик гөзлерине әхли гүйҗүни, гуҗурыны йыгнап, газап билен мениң йүзүме бир бакарды. Шунуң билен ем иш гутарарды. Мен ол бакышың манысыны билйәрин ахыры. Мен башга бир заде гең галярын. Бизиң яшулымыз Сапармырат ага билен Ефимиң нәхили эдип мәшлери биширдикә? Оларың икиси-де бири-бирлерине дүйбүнден меңзәноклар ахыры? Әй, ёк, бу икисиниң гөзе гөрүнмейән, акыла сыгмаян, хич хили дуйгы билен дуюлмаян бир меңзешликлери бардыр. Әй, хава-да, Ефим диен адам газабына тутса, лалы-да геплетҗек. Бизиң яшулымызам хер әдиминде Ефиме чалым этҗек боляр. Бу гөрнүп дур...».

Сапармырадың ядa дүшмеги Қасымың пикирини чалтландырды. «Яшулының хеммәниң гөвнүнден турян, хеммәниң гөзүне илйән говы бир тарапы бар. Ол хем болса онда Ефим билен достлашанындан соң пейда болды. Ол өзүниң, бизиң аз билйәндигимизе өлүп билеңок! Өзүниң, бизиң көпден-көп затлары билмегимизи ислейәр. Эмма бу болуп дурмы, нәме? Бизем-ә билҗек, дүшүнҗек болуп шунча җан эдйәрис. Өзи ялы җан эдйәрис. Хәли улуларың янына гитмәнкә: «Биз билмели,

өвренмели, окамалы» дийип, эдил Ефим ялы жибрилйәрди. Гөр, ол улуларың янындан нәхили болуп гелер... Бизем-ә, өзүче жан чекйәндирис...». Бу пикир оны айлап-өврүп, Розмет молланың сапагына гетирди. Өзүниң «Ата» сөзүнде секиз сес бар дийип, Пиргулы аганың сөзүне ынанып, гыгырышыны ядына салды. Онуң йүзи гызып гитди. «Билшимизиң угры ёк» дийип, хырчыны дишләп, келлесини яйкады.

Молла бичимли, инчемик Новруз атыны чалажа депсиләп, онуң деңине гелди-де, жылавыны деңләп, Касымы пикир укусындан оярды:

— Касым, гүндогара совулмак үчин шу ери аматлы. Шу ики ябың арасы билен сүрүберсек говы боларды. Йөне мениң гөвнүме болмаса, шу голайларда ат кишнән ялы болды. Ичигәр шемалың сесинден яңа зат аңшырар ялы дәл. Белки, кишнән хем дәлдир.

Касым тиженди. Атының жылавыны чекди. Бейлекилерем дуранларындан соң, ювашлык билен шейле дийди:

— Атларың агзына торба гейдириң.

Өзи-де атының агзына торба гейдирип, ики ябың арасы билен гүндогара тарап сүрди. Оларың ики тарапы-да белент райышлыкды. Шемал билен гар шол ики райышың депесинде оюн эдйәрди. Дашардан гелип, ичери гирилен ялы болды. Ики чакырыма голай ёл геченлеринден соң, Касымың аты пыглыны үйтгедип башлады. Ол ийм ийип баршына, хоргуржак болярды, гулакларыны деңләп тисгинип, ики тарапына гаранжаклап уграды. Бу горкулыды. Бейдип гитмек мүмкин дәлди. Касым деррев сакланды-да:

— Шу голайларда хан атлылары бар болмага чемели. Биримиз атларың янында галсын. Бейлекилеримиз пыядалап гиделиң — дийди.

Атдан дүшдүлер.

Көп вагтлардан бәри адам гарасыны гөрмедик яп араларындан йөремек кынды. Ики тарапдакы райышлардан гачан әпет улы кесеклер дагың дашы ялы болуп донуп, гатап галыпдылар. Оларың үстүне сепелән гарлар хем доңупдыр. Йигитлериң аякларындакы эдиклери, чокайлары айнаның йүзүне басылан ялы тыпып гидйәрди. Бу-да хичди. Иң эрбеди, райыша гелип урян шемалың сеси хас гүйжәпди. Акбашдыр яндакларың балдаклары дутарың тары ялы сесленйәрди. Даш-төверекде нәме

барыны эшитдирмейәрди. Шонуң үчин-де, хер он-он бәш әдимден сакланып, диң салмалы болярды.

Касым иң өңден барярды. Хениз-де ол ызлы-ызына гелйән пикирлерден арасыны ачып билмәнди. Еле-де Новруз оны сақлады

— Касым, аяк чек-ле!

Дурдулар.

Новруз янындакылара йүзленди:

— Эшидйәңизми?

Касым:

— Хава, хава... Гулак салың! — дийди-де, эгниндәки бәшатарыны чалтлык билен элине алды. Бейлекилерем шейтдилер.

— Гаты голайдан гечип барярлар — дийип, ушаң Новруз зордан сесине эрк эдип сөзледи. Ине, ики ат бирден пышгырды. Шемал бу затларың хеммесини болшы ялы эдип, ябың ичинде дуранларың гулагына гетирип дыкярды.

— Он атлы дагы бар ялы бу топарда—дийип, Касым чак этди.

— Он бәш болмаса, он-а аркайын бар...

— Ондан кән дәлдир...

— Дуруң, ана геплешйәрлер...

— Булар өзүмизинкилер болаймасынлар.

— Ханы, диңләң.

Касым дагы бүтин дурмушлары билен гулага өврүлдилер.

Райышың аңырсындан Дөртгүл тарапа гечип барянларың ювашлык билен, ховсалалы эдйән гүррүңлерини долы эшитмек, хер сөзи айры-айрылыкда аңшырмак мүмкин дәлди. Асса-ювашдан эдилйән гүррүңлер илкибада белли бир сесе өврүлип, манысыз эшидилди. Соң-соң атлылар хас голайлашдылар Касым дагы шу сөзлери эшитдилер:

— Вах, мең багтыгараны дийсене... Ичим агыряр дийип галаймаңы... Сагрысы бәш гарыш гыз мениң ёлуна гарап ятандыр. Оны эле салмак маңа аңсат дүшмеди.

— Оны оба әкитжекми?

— Эйсем оны гоюп гидеринми?

— Үч саны хелейиңем-ә бардыр, Араз?

— Хер сынана бир хелей алмак болар. Мен он ики хелей алсам, шонда шеригатың ёлуны бержай эдйәрин.

— Гижәниң ичинде бейдип йөрмегиң өз-ә жебир-ов!

4 Заказ № 3159.

Бу мейданларда бу вагт ач межеге душаймасаң, балчабиге душжак гүманың бармы?

— Оларың бу вагт галадан чыкабилеслери ёк.

— Бу вагт галадан чыксалар, ол еңиёлуклары совугам бизе етиржек дәл.

— Хава-ла, ол чепдүйбүлери бу вагт бу ерлерден гөзлемели дәл.

Касым хырчыны дишледи. Онуң дишлери шакырдап гитди.

— Хәх, доганыны... — дийип, бир әдим өңе әтледи. Оны сакладылар.

Сес бәрха уззаклашып, ене-де маңысыз оваза дөнди.

Касым өзүни дүрсәниден соң ёлдашларына йүзленди:

— Ине, адамлар, тайяр абрай. «Худай берсе гулуна, гетирип гояр ёлуна» диенлери шу боляр. Нәдерис? Мениңче, ыза дөнелиң. Атланалың. Биз алты адам. Олар хем он адамдан кән дәл. Худайы чагырып, үстлерине чозалың.

— Гүйж-ә дең дәлдир, Касым — дийип, Новруз икиржиңленди.

Гечип баряныларың яңкы сөзлери Касымың этинден гечип, сүңкүне етипди. Шонуң үчин-де шу вагт онуң еке өзи-де оларың үстүне топулмага тайярды.

— Новруз, гүйжи деңләп, душман билен маслахатлашып: «Ханы, онда уршалың-да» дийшип, сөвеш эдилйән дәлдир. Ол гүн гөрдүң-ә, нәхили кән гүйжи ызына серпикдирдик. Уруш диениң багт ишидир. Онсоңам, гөвнүңе гетирәйме, мердиң ишидир.

— Догры, Касым, гаты догры — дийип, ызракда дуран бири жаныгып сөзледи.

— Мен хем чозмалың диемок-ла, йөне ягдайың болшуны айдайдым-да — дийип, Новруз өйкели сөзледи. Нәме-де болса, ол өз сөзүниң ерликсиз боландыгына дүшүнди:

— Онда, йигитлер, шейделиң — дийип, Касым барха гылав алды. — Шейделиң. Шол баряныларың ичинде Араз диен бири бар. Яңы онуң адыны сиз хем эшитдиңиз. Биз атланып буларың ызына дүшелиң. Бизи дуянбатларына болса Араз көмек эдер...

Хеммеси бир чукура түйкүрип, ыза доландылар. Гыссаглы суратда атларына мүнүп, кеселәп, райышың үстүне чыкдылар. Ене-де райышы кеселәп ашак дүшдүлер-де, атлыларың гидип баряң ёлы билен сүрүп уградылар.

Касым шейле буйрук берди:

— Илки билен араны хас голайладалың. Шондан соңра мениң буйругыма гөрә иш гөрүң. Деррев ёлуң гырасына чыкып, атлары ятырың. Мен илки атарын. Менден соң хеммәң бирден атың. Май берман, етишибилдигиңизден чалт атың. Шейдип, нәмәниң нәмедигини аңшырманкалар олары күл-пеекүн эдерис.

Ёл гөнүленди. Максат айдыңлашды. «Ол еңиёлуклары совугам бизе етиржек дәл» диен сөзлер Касымың гулагында хениз хем яңланярды. «Кимиң сиңиниң ёлукдыгыны, киминкиниң битиндигини Алының ала мейданы гөркезер, харамзадалар! Сиз энтек балчабигиң шарпыгыны оңатжа дадып гөрензок. Оны, ынха, шу гүн гөрерсиңиз» дийип, Касым атының әдимини барха чалтландырып баршына, ичини геплейәрди.

Молла бичимли, ичемик Новрузың кейпи ёкды: «Бир вагт, яларың арасындакак, бу ере гайтмазымызың өң янында, Сейит әжизләп уграпды. «Атларың, адамларың хайсы өлер, хайсы саг-аман доланып гелер» дийип, гөзлериң мөлерәнини, Эдил шу гүнки ялы ядымда, мен шол вагт оңа гахарланыпдым. Инди нәме мен бейле этдимкәм? Нәме үчин гүйжүң деңдәлдигини башга бири айтман, мен айтдымкам? Касым маңа какдырып, уруш мердиң ишидир дийди. Мен онуң нәме диймек исләндигини билйәрин. Догрудан-да, мениң болшум габахат «Кыркың ичинде жаныны гайгыран капыр» дийипдирлер. «Кырк йыл гыргын геленде-де ажаллы өлер, бижал галар» дийипдирлер. Шундан соң мениң бейтмөм нәме болды? Догрудан-да, гаты гелшиксиз болды. Уруш мердиң ишидир!..»

Касымың бүргүдиңки ялы йити гөзлери гиҗәниң гара кечесини дешәйжек болярды. Ол атыны саклады. Ыздакылар хем саклады. Гулак салдылар. Шемал толкунларының арасы билен өңден баряныларың сеси бөлек-бөлек болуп, эшидилип кесилйәрди. Атларың наллы аякларының сеси болса инди айыл-сайыл эшидилйәрди.

Ара хас голайлашды. Инди пугта гулак салсаң өңден баряныларың сөзлерини-де сайгармак мүмкинди. Ики ёлуң чатрыгына етенлериңден соң, өңдәкилер сакландылар. Касым ёлуң саг тарапына чекилди. Атындан бөкүп дүшди-де, өң өврединши ялы, атының бойнундан

ашак басды. Ат гапдаллайын ятды. Гөз ачып-юмасы салымда онуң ёлдашлары хем шейтдилер. Өңдәкилериң сөзүне гулак салдылар.

— Мен айтдым ахыры, ол еңңёлуклар бу совукда чыкабилмезлер диййип. Ханы, ызымыза гайдалың.

Егын сесли бири онуң пикирини голдады.

— Хава, эгер Дөртгүле бармак ниетиңиз болмаса, вагты барка доланалың.

— Барып, болшуны болшы ялы айдарыс.

— Өз-а «хә» диймезче маслахат-ха дәл шуныңыз. Өе барып бир чәйнек чай ичип, галпак гызының гуҗагына долайсаң-а, дүнйә яңы инен ялы боларды адам...

Багырларыны ере берип ятан Касым дагының гөзлери гараңкы билен хас өврениширди. Шонуң үчин-де олар ыза доланан атлыларын гарасыны гөрдүлер.

Үстлерине гелйәнлери айры-айрылыкда сайгармак я-да санамак мүмкин дәлди. Олар бир топбак гара зат сүйшүп гелйән ялыды. Оларың якынлашдыгысайы ерде сүйшүп ятан, агзы торбалы атларын хысырдысы артып башлады. Шундан соңра Касым олары мундан артык голайлашдырмагың горкулыдыгыны аныклады-да, сүйшүп гелйән гара беланың маңлайыны назарлап атды. Онуң янындакылар хем гөйә Касымың ышаратына гарашып ятан ялы, онуң билен дес-дең диен ялы атдылар. Гелйәнлер үркен сүри ялы болуп бирден сакландылар. Бирбада нәме-нәме боланыны аңшырмадылар. Касым дагы болса етишибилдиклеринден атярдылар. Оларын ики санысы җан ховлуна пайыш сөгүнип, атдан агды. Бейлекилери болса ярага япышып, түпең атылян тарапа ховайы атып уградылар. Себәби олар хич зада гөз хем акыл етирип билмән алңасапдылар. Ики тарапдан атылян түпең эдил говурга гуйлан ялыды. Касым голай янындан «вах» диен сес эшитди. Келлесиниң гызгынына ол сесе үнс бермеди. Үнс бермәге вагт хем ёкды, мүмкинчилик хем...

Атышма барха гүйжейәрди. Олардан ене икиси йыкылды. Галанлары хер дем сайы газаплы атярдылар. Касым ене бир «Вах» сесини эшиден ялы болды. Эмма гаршыдакылар херекетлерини шейле бир гүйчлендирипдилер велин, Касым демини-де зордан алярды. Олар хем атярдылар, хем әдимме-әдим сүйшүп гелйәрдилер. Касым гыссанды, ятан еринден гыгырды:

— Араз ага! Араз ага, бу асыл сизми?! Гоюң, атмаң ахыры!..

Олар аңк-таңк болуп, нәме этҗеклерини билмән, бирден түпең сесини кесдилер. Бир затлар диййип гыгырдылар. Касым бу ягдайдан пейдаланып, оларың үстүне хышзап гелен гүйч билен ок ягдырып уграды. Үч-дөрт ат гүрпүлдәп йыкылды. Үч-дөрт адамың ыңранян сеси эшидилди. Дири галанлары тәзеден газаба мүнүп, атып уградылар. Өңки ховпсы ятышан атышма ене бирнәче вагтлап довам этди. Касым адамларына:

— Дири галанларының дашыны габаң! — диййип, илки өз атыны турузып мүнди. Касым дагы үч адамы ярагсызландырып, эллерини сыртына даңяндалар, ики атлы гачды.

Бирден атышма вагты янындан эшиден «вах» диен сеслери ядына дүшди-де Касым:

— Хеммәң сагмы? — диййип, бирхили галавутлы сес билен гыгырды.

Новруз билен Гелди диен адамдан өңңеси сес бердилер.

Касым гөзи ёк ялы янкы туруп гайдан ерине ылгады. Новрузың чеп дөшүнден акан ган донуна, көйнегине сиңип, даш ялы болуп доңупды. Онуң мейди-де эййәм буз ялы сован экен. Касым онуң дөрт-бәш әдим голайында ятан гараның үстүне барды. Бу Гелди диййилйән адамды.

— Гелди, Гелди, диримиң, доган? — диййип, Касым агылы сес билен сорады. Сермеләп онуң келлесини тапып, ики эли билен ёкары гөтерди. Эмма ол уллакан бузы пенжелән ялы болды.

— Бу пахырам гутарыпдыр...

Касым Новруз билен Гелдиниң мейдини, эллери сыртына даңылан үч саны хан атлысыны алып, Дөртгүлүң демиргазык дервезесинден гиренде җахан ягтылыпды...

МАТАК ХАКЫКАТДАН ГАЧЯР...

Матагың ягдайы ковулан итиңкә дөнди. Оңа Кривцов билен Шыхым Сүлгүниң өйүне гирмек зындана гирмекден әңайы дәлди. Эмма бу өйлере бармаса-да болмаярды. Гүнде бирнәче гезек хем Кривцовыңка, хем Шыхымыңка барып, табшырылан юмшы берҗай эдип билендигини я-да билмәндигини айтмалыды. Бу ачлык-

дан, хорлукдан, горкудан аңы гачан гарып йигит үчин хер затдан бетер агырды. Олар пул берипдилер. Матак инди ол икисиниң янында адам дәлди-де, өз-өзүнден атылян түпен ялы бир затды. Олар оңа шейле гараярдылар.

Ол, ине, Кривцовынкыдан чыкып, Шыхымынка уграды. Хова совукды. Матагын эгниндәки сары гачан дон тенини гыздырмаярды. Онуң бүтин бедени кәшир ялы гызлымтыл реңке гечипди. Булар-да хичди. Иң яманы, хунабалы сөзлерди. Бу сөзлер, гыжытлар онуң жанына дегйәрди. Онуң йүрегини йити пычак болуп дилйәрди. Иениңи йүзүне чыкармаярды.

Ол-а, хәли, аслында говшак йигит болуп етишен Матак, иң батыр адам хем бу юмшы бержай эдип билжек дәлди. Гижеде, гүндизде Шайдаковы еке гөрмек, оңа екеликде душмак мүмкин болмаярды. Онуң дашы мыдама адамлыды. Я-да онуң өзи мыдама адамларың ичинден чыкмаярды. Оны я исполкомдан, я гошун бөлүмлериниң ерлешйән еринден, я-да көчеден гыссанышып барян он-йигрими адамың арасындан тапмак болярды. Матак: «Бу адам демирденмикә, бу хачан ийип-ичйәркә, хачан дынжыны алйаркә?» дийип, ёлбарсың ызындан барян гарагулак ялы болуп йөршүне пикир эдйәрди. Йөне онуң пикири шундан анры гечмейәрди. «Бу адамыны нәме үчин хемме киши шейле говы гөрйәркә? Муңуң себәби нәмеденкә?» диен сораг онуң келлесине гелмейәрди, шонуң үчин-де ол бу хакда, элбетде, пикир этмейәрди.

Ине, Матак эгнини гысып, маңлайыны дешип гелйән шемала чыдам эдип билмән, йүзүни бир тарапа совуп, бузлы көчеден йөрәп баряр. Шемал онуң донуның сыйларыны ойнаяр. Ики тарапа елпейәр. Шол вагтда онуң шылха-шылха балагының йыртык еринден дызлары гызарып гөрүнйәр. Ол бүтинлейин хайы гачана меңзейәр. Ызындан гелйәнлер онуң йүзүне бир серетйәрлер-де, дениңинден гечип гидйәрлер. Өңүнден гелйәнлер хем шейле эдйәрлер. Худайың гарган, пыгамбериң хасасы билен дүртен бу адамы билен хич кимиң иши ёк.

Хич ким оңа үнс бермейәр. Себәби хеммәниң өз дерди башындан агдыкды.

Матак шейле агыр ягдайда душундан геченлери назарындан дүшүрмейәрди. Шемалың, совугың зарбындан яшаран гөзлерине зор салып, ол бу адамларың ичинден

хошниетли, салыхатлы, бир вагт өзүне акыллы маслахат берен Сапармырады агтарярды. Ол бу вагт Матага хер затдан зерур герекди. Матагың гөвнүне болмаса, ол рәхимли адам оңа бу агыр ягдайда көмек берҗйжек ялыды. Эгер шу вагт Матак сай-себәп билен оңа душайса, бар затдан гечип, өзүни онуң элине табшыржакды. «Ине, агам, бойнуны буруп йөрен бир гарып йигит. Ол өзүни бүтинлейин сениң ыгтыярыңа табшыряр. Ялкасаң онуң язы бар ялкамасаң-да, ине, онуң гара келлеси!» дийжекди. «Йөне вели ол адам нирә гитдикә? Ол булутдан чыкан гүн ялы болуп, бир гөрүнди-де, ене зым-зыят болды. Мен гара маңлайың тәлейи шейледир-ле... Ёгсам бейле болмазды». Сапармырат өзүниң садалыгы, йүрекдешлиги билен Матагы есир эдипди. Матагың оны агтарышы шу себәплиди.

Матак эгрем-буграм көчелериң бирине гелип етди-де, Шыхым Сүлгүниң болян тамына тарап өврүлди. Эдил шу вагт онуң өзи ялы хызматкәр таңшы өңүнден чыкды. Агыр пикирлерден, үшемекден эзъет чекип гелйән Матак өз достуны зордан танады.

— Бә-әй, Матак, сен-ә инди адам танажак дәл-ов! — дийип, ёлдашы Матагың эгниндәки сары гачан доны хырыдар гөзден гечирди.

Матак аңк-таңк болды. Бирбада жогап бермекчи болды, дили диенини этмеди. Агзы говушмады. Бирсалымдан соң:

— Жора, гургунмың? Саг-аман гезип йөренмисиң? — дийип, мәхирли сөзледи. Соңра гамлы довам этди. — Жора, мениң дердими гозгама. Бу терс гелен заманда мен акылымдан язармыкам диййәрин...

Жора бу сөзлериң ашагында дагың дашы ялы агыр дертлериң гүберилип ятандыгыны аңлады. Йөне вели Матагың донуны нәхили эдип тәзеләндигине ол акыл етирип билмеди. Шонуң үчин-де онуң билен биразрак гүрлешәймеги кем гөрмеди. Мыдама болшы ялы, оюнлыга салып гүрледи:

— Замана нәме болупдыр, Матак?

Матагың ягдайы барха эрбетлешди. Бир ерде дураны үчин өңкүден бетер үшәп башлады.

— Мени өйүңизе элтип, бир кәсе йылы сув бер, Жора. Таңры ялкасын айдайын. Онсоңам сениң билен бир азажык гүррүңим бар.

Бу теклиби илки билен өзүниң айтмандыгына Жора утанды. Эмма билдирмезлиге салды.

— Мен сени өе чагырайын дийип хем дурдум. Бу гүнлер гара бермән гезип йөршүңден, серпай гейшиңден гүвлер гара бермән гезип йөршүңден, серпай гейшиңден чекиндим-де, чагырмага горкдум. Эгер сен өңки Матаклыгыңда дуран болсаң, пәлиңи үйтгетмедик болсаң, онда йөр, гарып чатманың гапысы сениң үчин мыдама ачыкдыр.

— Саг бол, Жора. Мен бир өзүме гелейин, онсон саңа өзүмиң нәхили Матакдыгымдан хабар берерин.

Матагың бу сөзи-де Жораның билесигелижилигини хас гүйчлендирди.

Олар бирсалымдан ичине чыпды дүшелен, ортада акбаш яндак түтәп дуран кичижик жайда бири-бирлерине голай отурышып, өңлерине чай алдылар. Бир-бирлериниң йүзлерини ачык сайгарып билмейәрдилер. Жайың ичиниң түссеси мейдан үстүни басан думан ялы болуп, ерден тә петиге ченли бар бошлугы тутуп ятырды. Түссәниң ажысындан яңа икисиниң-де гөзлеринден яш дынман акярды.

Жора инди әхеңини үйтгетди:

— Матак, икимиз мыдама достдук. Дердишердик. Биле ликде өз хожайынларымыздан зейренишердик. Эмма сен соңкы вагтларда бүтинлейин йитирим болдуң. Нирелерде отлап-сувлаярсың? Нәме иш билен мешгулланярсың? Доны нireден алдың? Йөне гөнүнден гел. Ялан сөзлесең деррев билерин. Өмүрлик йүз дөндерерин.

Матагың өзи-де шу максат билен гелипди. Йүрегине долан дердини дөкүп, аз-да болса оны еңледеси гелйәрди. Эмма ол десе-десе пул аландан соң, өзүне гөркезилен сапанчаның гара нилини ятдан чыкарманды. Сапанчаның габыр ялы гараңкы агзы гөз өңүнден гитмейәрди. Оны гүрлемекден, әзиз достуна ичини дөкмекден саклаян зат диңе шуды. Ол:

— Жора, мениң башыма дүшен иш ятиң башына дүшсе гөзи агарар. Йөне мен хич вагт хич киме бу сыры айтмалы дәл. Эгер айтсам башым өлүмли, малым... — дийди-де сакланды, йүрек дилижи бир суратда гамлы йылгырды. Дерди ичине сыгман, улудан демини алды.

Жора достуның дердине чыдап билмән, башыны ашак салып, хырчыны дишледи.

Матак гөзүниң яшыны еңине сүпүрди. Бу гөзяш түссәниң яшы дәлди. Бу яш малсызлыгың, ер-юртсузлыгың әзъетиниң чыкаран яшыды.

— Хава, башым өлүмли — дийип, сесини дүзеләнден соң, Матак довам этди. — Сен мениң иң якын достум. Мен сениң ак йүреклидигиңе ынанярын. Шейле-де болса сен менден эшиден затларыңы хич ерде, хич киме айтмажагыңа ант ич. Мен саңа хеммесини айдып берейин. Онсоң сен маңа маслахат бер.

— Худай урсун, дуз кессин, Матак, менден аркайын бол.

Матак демини дүрсәнден соң ягшылы сөзледи. Соңкы гүнлерде башындан гечен затларың бирини-де галдырман, Жора гүррүң берди.

Жора Матагың яшындакы, оңуң ягдайындакы гарып йигитди. Ол достуның сөзүни үнс билен диңледи. Диңләп отурышына-да Матагың хер бир әдимине өз яңындан баха берди. Ол Матагың хич зат яшырман, йүрегиндәкижесини орта дөкендигине бегенди, инди оны бу беладан гутармагың арзувыны эдип башлады.

Матак сөзүни гутарандан соң, ики дост бирнәче вагтлап хер хайсы өз янындан пикире батып, дымып отурдылар.

Дымышманы илки билен Жора бозды:

— Мен сениң айдан сөзлерини үнс билен диңледим, Матак. Сен леңкебудуң керебине чолашыпсың. Сениң инди ондан алып чыкмак аңсат дәл. Сениң ишиң гайдыпдыр, хан огул. Ханы, ол пәхимли түркмен диениңә нирелерден агтарярсың?

— Ол адам шол гүмленмели адамың саг голымыш. Эмма мен асла оңа душуп билемок.

— Бир ере гидәйдимикә?

— Ол хич ере-де гиден дәлдир. Шу галаның ичиндедир. Байларың галласыны, ярагыны агтарып йөрендир. Йөне онуң хачан хайсы ховла баряныны ким билйәр, Жора.

Жора ене бирсалым отурандан соң ягдайы кесгитледи.

— Матак, хәзир баш-башдаклык болды. Галаның ягдайыны сен биленок. Сен шол бир бичәрәни гапыллыкда басмак үчин хемме пикирини шоңа берипсиң. Икимизиң хожайынларымыз ялы адамларың хеммесини зынданa ташлап, затларыны алдылар. Инди-хә бир яңасы болай-

ды герек дийсең, оларың бирнәчеси зынданда чыкыбам йөр. Чыканларам хич. Галаның ичине от горсаярлар. Гарып-гасарлары ата басдырып гечйәрлер. Хер гүн, хер гиҗе ол байлар топар-топар болуп үйшүшйәрлер. Бир затларың маслахатыны эдйәрлер. Огрын-догрынлыкда исполкомың айдян сөзлериниң терсине иш гөрйәрлер. Гараз, гепиң гысгасы, адам адама дүшүнменок. Хыдыр-дыр диениң хырс болуп чыкяр. Галаның ягдайы агырлашды. Базарлар бошап галды. Базар жайларында гар сыраяр. Гала хем оба билен гала экен. Дашардан гелйән зат ёк. Иң яманы, одун гутарып баряр. Адамлар агачдан ясалан затларыны якып гутардылар.

— Җора, мениң дердими гозгама. Мен бу затларың хеммесине етик. Булары эгним билен чекйәрин дийсем-ә яланчы боларын, эмма гөзүм билен гөрйәрин. Йөне мениң элимден гелйән зат ёк. Онсоңам, Җора, догрусыны айтсам, мен кимиң Хыдыр, кимиң хырсдыгына акыл етирип билемок.

— Ким саңа адам өлдүрмеги табшыран болса шол хырс, өлдүрилмели эдилен адам хем онуң яранлары болса Хыдыр...

— Ёк, дост, бу сөзүң бәрден гайдяр. Бу гуры сөз. Мениң эшидишиме гөрә, шол өлдүрилмели адам гаты дүйпли ягымыш. Ол мусулманларың арасындан гурханы йыгнап ода якярмыш. Мусулманлары динден чыкарҗакмыш. Соңра-да Сибирь диен ере элтип, олара доңуз этини иййдирҗекмиш... Олары семредип, сабын этҗекмиш...

— Ол адам нәче гурхан якыпдыр?

— Билемок.

— Нәче адамы Сибире иберипдир?

— Билемок.

—Билмесең, агзыңа гайым бол. Ылайта-да шу вагткы ялы аласармык вагтда агзыңа гайым бол. Булар ялы сөз яйраданың үчин сени шейле бир гайдырарлар вели, Сибирде затда тогтайсаң, худая мүң шүкүр эдерсиң. Онсоңам пикир эдип гар: өңрәк «балчабик адам иййәрмиш» дийип чыкардылар. Мен-ә бир балчабигиң көчеде я-да ховлуда адам иййип дураныны гөрмедим. Догрусы, шейле задың үстүнден барҗак болуп кән сынанышдым. Мениң гөзүми ачан достумдан хем сорап гөрдүм. Мениң ол достум оларың ичинде. Ол хем гөрмәндир. Шейле зады эшитмәндир хем. Гайтам мени масгаралап гүлди. «Сен ахмак, сен чөреги еңсәңден иййән болмага чемели»

дийип, маңа кәеди. Мунам гойболсун эдели. Соңра «Балчабиклер аяллары орталык этҗекмиш, ким хейси аялы ислесе, онуң әрли я-да әрсиздигине гарамаң, шонуң ёргановына гирибермели» дийип хабар чыкардылар. Бу-да бидерек гүррүң экен.

— Бу затлар мениң гулагыма-да дегди.

— Догры айтдың, Матак. Бу гүррүңлериң дегмедик гулагы ёкдур. Йөне шу гүррүңлериң нирeден, кимиң тарапындан чыкяндыгына үнс бердиңми?

— Мен-ә хоҗайынымың өйүне өзи ялы сөвдагәрлер йыгнанышанда, олара хызмат эдип йөркәм эшитдим.

— Илки билен менем өз хоҗайынымыңкыда эшидипдим. Инди бир ойланып гөр, Матак. Сен хайван дәл ахыры. Сен хем бейлеки адамлар ялы адам. Нәме үчин шу хили гүррүңлер түссеси гойры тамларда эдилйәр? Билеңокмы? Онда гулак сал. Балчабик шол улы, чүйрүк байларың, малларының хасабыны билмейән улы сөвдагәрлериң кастына гелен адам. Ине, шуны билип гой, шуны пугта билсең утарсың. Болмаса-да утуларсың. Ызыны тапмарсың. Мен хем өзал эдил сениң хәзирки ягдайындадым. Хич затдан баш чыкарып билмейәрдим. Эмма мениң Төреш диен достум мениң гөзүми ачды. Онуң билмейән задe ёк. Ол алдаҗак адам дәл. Ол хем икимиз ялы ер уруп, ерде галан гарып дайхан.

— Оны гөрүп болмазмыка, Җора?

— Болар. Ол ишден сәхелче вагт эли бошаса, шу ере гелип, чай ичип гидйәр. Хәзирем гелсе геләер. Йөне онуң айтҗагы-да шу сөзлердир. Онуң билйән хемме задыны өврендим дийсем-ә яланчы боларын, көпүсини-хә өврендим.

Матак гөзлерини гинден ачып, түссе пердесиниң аңырсында хакыкат чырасыны якып, ёкары гөтерип отуран достуның йүзүне серетди. Җора мыдама бәлчирәп, оюн эдип геплейәрди. Ол өзүниң иш малынынкыдан-да агыр дурмушыны гүлки, дегишме билен еңйәрди. Матак илки билен ене-де Җора оюн эдйәндир, бәлчирейәндир дийип пикир этди. Догрусы, Җораның сөзүниң шейле болмагыны иследи. Себәби шу гүррүңлер эдилип отырка яссыкдан турмага меҗалы етмейән какасы, ачлыкдан яңа ысгындан гачан эҗеси гөз өңүнде дурды. Гой, аз вагтлык болсун, эмма огул өз хоссарларыны чөрек билен үпҗүн эдипди. Матага тәзеден җан берен, оны йөремәге, херекет этмәге гөнүкдирйән зат хем шуды. Ол

ны агыр пурсатларда өйүнин чөрекли боландыгыны, ата-энесиниң ачлыкдан өлмежекдигини ятланда, онуң башына дүшен иш еңил ялы болуп дуюлярды. Рухы гөтерилерди. Өзүни еңил дуярды. Жораның сөзлери бу затлары, бу бегенжиң йүзүне бирхили дүшнүксиз перде чекди. Матагың лапыны кеч этди. Матак бирбада акылыны йитирене меңзеди. «Бу нәхили боляр?», «Етимиң агзы аша етенде бурны ганар» диенлери болдумы? Мен гара гүйжүми сарп эдип, пул газанярын. Машгаламы ачлыкдан гораярын. Бу нәме, оглуң иши дәлми? Маңа буюрдылар. Гүнәси буйран адамың бойнуна... Мен табшырылан иши эдип, хакымы алярын. Адамлар демирчә пил ясадып, онуң муззуны берйәрлер ахыры. Менем демирчи экеним-дә. Бу ерде мениң чигит ялы гүнәм ёк. Мен юмуш огланы. Эт дийлен иши эдйәрин. Этме дийлен зады этмейәрин. Бар, онда, мен бу иши этмәйин. Олар маңа берлен пулы гайтарып бер диерлер. Мен еди йылда-да онча пулы тапып билмерин. Мен онча пулы ниреден тапайын? Инди, Жораның сөзүне уюп, мен орта ёлдан ызыма дөнүп билмерин. Шыхым сүлгүн маңа: «Эгер жан-дил билен ишлемесең, сени балчабиге яманларын, Жүнейит хана гиже зат элтип гелди диййип айдарын, ондан серпай алып гайтды диййип хем айдарын» диййди. Зады берен өзи, элтип гел диен өзи. Эмма ене-де онуң сөзи диңленер. Мен ялагың сөзүне ким гулак салжак! Серпай алдыңмы диййип сорасалар, алдым диймели болар. Себәп, ынха, серпайым эгнимде. Онсоң мени тама сөйәп атарлар. Онсоңам Шыхым сүлгүн: «Шу ёлдан ызына дөндүгин өлдүгиндир» хем диййди ахыры. Олар инди мени эллеринден сыпдырмазлар. Гел, мен оларың вагтэлинден чыкжак хем болуп дурмайын. Аласармык вагтэлинден чыкжак хем болуп дурмайын. Аласармык вагтэлинден да ол адамы пачакгөмди эдейин-де, ене бир азрак пул газанайын. Онсоң, бирянасы болaндан соң, Жораның сөзи билен болуберерин. Гыссанмак нәмә герек. Баша гонан дөвлет гушуны учурмак нәмә герек?..».

Матак шейле карары кабул эден-де болса, түссе пердесиниң аңырсында дагың гаясы ялы болуп гүберилип отуран Жора, онуң сәхер ялы айдың сөзлери Матагың келлесинден чыкмады. Ол инди Жорадан гөзүни айрып билмейәрди. «Муңа нәме диййсемкәм? Мунуң диййәнлерини-де бижай айдылян сөз дәл. Мунуң сөзлерине питнварлык бимамла болар. Говусы, мен хәзир өз ёлума гидейин. Пикир этмәйин. Бу гара келлә зор салыберсем, өңки болшумы-да йитирерин. Соңуны соң гөрүберйәрис-дә...».

— Жора, эден хеззет-хызматың үчин таңры ялкасын. Мен турайын.

— Мениң сөзлерим сениң бу гулагыңдан гирип, ол гулагыңдан чыкайдымы?

Матак башга-да бир диере зат тапмады-да:

— Ёк, якын гүнде мен сени тапарын — диййди.

— Өзүң бил, йөне балчабиге түпең тутужы болма, берекет тапмарсың...

КРИВЦОВ БИЛЕН ШЫХЫМ СҮЛГҮН

Матак көп мей ичип серхош болан ялы ысгынсыз халда ичери гиренде, Шыхым сүлгүн төрде, ики гат гүлли кечәниң үстүнде, тирсегини яссыга берип, гөк чай ичйәрди. Тиръек билен гөк чай оны етжек дережесине етирипди. Ол хәзир бирден ганатларыны яйып, учуп өтагитжек гуша меңзейәрди. Бу вагт эйле-бейле зат онуң кейпини бозуп билжек дәлди. Шейле-де болса ол чүйи ялыжак йитиже гөзлерини Матага дикенде, Матагың хич зат эдип билмән гелендигини деррев аңлады, шунуң өзи-де онуң кейпини азда-кәнде бозды. Матак ичери гирен бадына, гапының агзында тама аркасыны берип отурды. Онуң аяклары гөвресини гөтерип билмейән ялыды.

— Ери, ене-де ики элиңи бурнуңа сокуп гелдиңми?

— Хава, агам. Шу ишиңиз-ә, эдил йылдыза депен ялы, маңа башарданок, агам.

Агыр, узага чекен дымышма аралашды. Бу дымышма Шыхым үчин хайбатлы, Матак үчин болса өлүм билен дес-деңди.

Шыхым сапалагыны тәзелемеги йүрегине дүвди. «Хайбат билен муңа иш этдирип болмаз. Ене-де үстүне гыгырып, горкузып башласам, бу харамының йүреги ярылар. Гел, сүйжи сөз билен мунуң башыны айлайын. Бу элешаның сүйжи сөз хас бетер гөвнүни гөтерер...».

— Иним, гараз, саңа бир ягшылык эдәйжек болярыс вели, хич боланаг-айт. Я демриңден, я-да көмрүңден... Өмрүмизде бир иш табшырдык. Шу иши эдип билсең, өйли-ишикли-де этжек, жүбүңи-де пулдан долдуржак болярыс. Биз-ә шейдип билсек, эдил өз оглумызы өерен ялы бегенжек. Йөне бу максадымыз хич баша баранок.

Я биз говшаклык эдйәрис, я-да сен. Хайсам болса бири-дә, гараз...

Кривцов ит ялы далап гойберди. Җора хакыкат билен йүзүне шапбатлады. Ине, инди-де Шыхым сүлгүв аркасындан, йүзүнден сыпалап отыр. Бу ягдай Матак ялы адамы-ха дәл, белки, пәхимдар адамыны-да бирбада энтиретҗекди. Матак, элбетде, муңа дөз гелип билмеди. Онуң гөзлериниң окарасы долды...

Узын бойлы, ак йүзли, били бир гысым, гөвреси йүпегиң ичинде симап ялы титрәп дуран, өрән овадан яш гелин сүйнүп-саркып, газ йөришини эдип ичери гирди. Ол бир сачак чөреги орта атып, ызына доланмакчы боланда Шыхым:

— Огулҗан, гел мениң янымда отур — дийди.

Матак гелне гөз астындан серетди. Онуң гөзлери гамашып гитди. Гарып йигит гултунды, додакларыны ялашдырды. Гелин дийсең гөзелди. Ондан гөзүни айырмак кынды.

Огулҗан керешмели нәз билен йылгырып, Шыхымың гапдалында отурды.

Шыхым Огулҗаның мермер ялы дыкыз, гаты бутларыны йүпек көйнегиң үстүнден сыпалашдырып, Матага серетди-де, гөзҗагазыны хиле билен гырпып гойберди:

— Бизде «Өлмегиңе ики гүн галаныны билсең ат ал, бир гүн галаныны билсең аял ал» диен бир накыл бар, Матак. Бу сөзи гечеңлер йөне агзына гелени үчин айдып гойбермәндирлер. Шуңа акыл етирмек герек. Ылайта-да сениң яшыңдакы йигитлер гүндиз ишләп, гиҗе болса чымылган дүшек, пер яссыкда шейле гелинлер билен далаш гурмалы. Сен болсаң дүнйәниң леззетинден хабарсыз гезип йөрсүң. Өмүр гысгадыр, иним. Хер бир гөз ачып-юмасы пурсатдан пейдаланмагы башармак герек. Мунуң аңырсына гөз етирмек үчин артыкмач акыл герек дәл.

Шыхымың бу сөзлери әхли дуйгусы оянан Матага шапбат ялы болуп дегйәрди. Шонуң үчин-де ол Огулҗандан гөзүни айрып билмейәрди. «Шулар ялы бирини алып берҗеги-хә чыны-хов, агамызың. Мен шейле элинден зат гелмез налаҗедейинмикәм? Шыхым агамызың табшыран юмшуны деррев берҗай эдип, шулар ялы бир пери билен оҗагың башында дерләп отурсам болмаярмы?».

Шу пикир Матагың бейнисине сакыртга ялы болуп

япышды. Инди ол пикири аңсатлык билен онуң бейнисинден чыкарып зыңмак мүмкин дәлди. «Мен шейле бостың голайында, элъетер ялы еринде дуркам, Җораның яңкы сөзлерине нәме үчин гулак габартдымкам? Онуң айдып отуран затлары, гөр, хачан болҗак? Асла болҗакмы бери? Ким билйәр. Шыхым агамызың айдышы ялы, гөз ачып-юмасы пурсатдан пейдаланмагы башармак герек. Соңра бир вагтлар терезиниң Җоралы тарапы агыр болса, биз хем ол тарапа гечәерис. Какам мыдама: «Алмаңы асмана ат, ере дүшйәнчә я пелек» диймеги говы гөрйәр. Мениң какам кемакыллардан дәл ахыры. Ёк, Җора өз ёлы билен, мен хем өз ёлум билен...».

Матак Огулҗаның овадан гөвресиниң йүпек көйнегиң астындан месе-мәлим болуп дуран ерлеринден гөзүни айрып билмейәрди. Хилегәр Шыхым болса Огулҗаның о ериндеҗ, бу ериндеҗ тутуп, сыпалашдырып, Матагың агзыны сувҗартмагыны довам эдйәрди. Оны гыҗындырярды, өҗүкдирйәрди.

— Хава, иним, Огулҗан ялы перишделер дүнйә ики гезек гелмейәрлер. Адамың сениң яшыңдакы ялы вагты хем ики гезек доланып гелмейәр. Багшылар бир айдым айдяндырлар:

> Хазан еля чалды өмрүм гүлүне,
> Дөшүм ачып чыксам гышың елине,
> Огрын-догрын баксам гыза, гелине,
> Шонда-да гелмезмиң, йигитлик чагы.

Йигитлик чагы ики гезек гелйән дәлдир, иним...

Матак үчин бу сөзлер инди артыкмачды. Ол бүтин дурмушы билен ики саңы тегелек гөзе өврүлип, Огулҗаның сыратына дикилипди.

Он-онбир яшларындакы бир оглан деми-демине сыгман гапыдан гирди. Төрде отуран Шыхымың элине бир дүвүнчек берди-де, Матагың голайрагына гелип, буйруга гарашып, дик дурды.

Шыхым сыртына иңңе санҗылан ялы бирден дикелди. Огулҗаны өйден чыкарып уградды. Дүвүнчеги ачды. Онуң ичинден бир гысым дары билен бир гысым җөвен чыкды. Шыхым дүшүнди. Ичини геплетди: «Овнуклы-ирили гүррүң кән. Дүвүнчегиң матасы-да гызыл. Диймек гаты гыссаглы...». Ол җөвен билен дарыны ди-

варлан асылгы дуран чувалың ашагына ташлады. Дүвүнчегиң ичине ики саны күкүрт чөпүни салып, оглана берди.

— Деррев уграярын. Ине, бардым. Ылга.

Оглан гелши ялы ылгап гитди.

— Деррев уграярын. Ине, бардым. Ылга.

Шыхым нәме этжегини билмән отуран Матагы:

— Гиҗе билен эртир гүнортана ченли пурыжа берйән. Соңра нәме болса гөвнүңе гетирме — диййп, ёла салды-да, өзи хем Кривцовыңка уграды.

...Шыхым ичери гиренден Кривцовың йүзүне чиңерилип серетди. Онуң болшуны халамады. Кривцов ики элини аркасына тутуп, белент башыны ашак салып, ишикден төре, төрден ишиге ченли әдим урярды. Ол Шыхымың геленини гөрди, гөз астындан оңа серетди. Шыхым гапының агзында оңайсыз сакланды. Отурҗагыны-да, дурҗагыны-да билмеди. Кривцов бу аралыкда ики-үч гезек ишикден төре барып гелди. Шыхым ичини геплетди: «Бир бела болайдымыка? Я-да агамыздан бир совук хабар гелдимикә?» Оняңча Кривцов онуң голайҗагына гелип сакланды. Шыхымың депесинден серетди. Озалдан хем келтеҗик Шыхым полковнигиң аягының арасына чолашып йөрен гүрҗи ялыҗак болуп гөрүнди. Полковник ажы йылгырды: «Шейле нежеслер билен-де иш салышмалы боляр-ла! Эй, руссиет, руссиет, не гүнлере дүшдүң? Өз огулларың башына не гүнлер салдың!». Полковник хырчыны дишләп ызына өврүлди. Тутусыз айнадан ховлының ичине серетди. Дөвүк араба, бирки дүе йүки одун, совукдан яна йыгрылып, бир бурча дыкылып дуран эшек... Бу затларың хеммесиниң үстүни-де юкаҗык гар өртүпди. Полковник өзүни диваның үстүне гойберди.

— Җенап векил, отурың. Нәме аяк үстүнде дурсуңыз? Я-да боюңызың өсмегини ислейәрсиңизми?

Шыхым бу сөзлерден хакыкатың-да, кинаяның-да әхеңини тутуп билмеди. Ол шонуң үчин-де полковнигиң сөзүне ягшы-яман җогап бермеди-де, гөркезилен ере гечип отурды.

— Җенап векил — диййп, Кривцов җүбүсинден оваданҗа чакгысыны чыкарып, дырнагыны реҗеләп башлады. Онуң сеси хошниетли хабар айтҗагыңка мензейәрди. Хилегәр Шыхым муны деррев аңлады.

— Җенап векил, тарых бизиң үстүмизе әгирт улы

юмуш йүкледи. Эмма биз вели ол юмшуң хөтдесинден гелип билемзок. Биз гиҗәмизи гүндиз эдип ишлемели вагтымызы бош гечирйәрис. Большевиклер болса мундан пейдаланярлар.

Шыхым онуң хайсы гулакдан гечйәнини аныкламак иследи:

— Полковник, мен сизиң болшуңыза-да, сөз уршуңыза-да дүшүнип билемок. Биз бир сәхрада гезип йөрен сада түркмен. Бизе ага-ак, гара-гара диййп, гөня айдайман болян дәлдир. Нәдели, аслында гурлушымыз шейле-дә...

Полковник чакгысыны япды. Шыхыма сиңе серетди.

— Бизе бу ерде геп чагаладып отурмак нәмә герек. Сен Җүнейит ханың векили. Мен башга бириниң векили. Икимиз хем бир пикире, бир максада уян агаларымыза хызмат эдйәрис. Ягны, гөнүләп айтсак, хызмат этмели. Биз хениз оңлы хызмат гөркезип билемзок.

— Полковник сиз окувлы, дүшүнҗели адам. Нәме этмелидигини сәхрада гезип йөренлерден говы билйәнсиңиз. Айдың. Мен хызматдан гачан адам дәл. Мениң агам маңа галаның ичинден урмалы диййп, табшырып гойберди. Мен, әлбетде, сизиң көмегиңиз билен (Шыхымың «сизиң көмегиңиз билен» диенде сеси әңкүлериңден үйтгешигрәк чыкды. Полковник бу үч сөзден яңсы әхеңини аңлады.) бирнәче иш эййәм этдим. Ханы якын дуряр адамларың башыны җемледим. Ол адамлар шу галаның тәчсиз солтанлары. Ягны шу гала оларың элинде. Оларың хер бириси азындан кырк-элли адамыны ярагландырды. Атландырды. Оларың атлары демир агыздырыкларыны шакырдадып, чейнешип дурлар. Олар «хәх!» дийсең, «мах!» диймәге тайяр. Мунуң үстесине-де, худайың берен гүни хан агамыза совгат-серпай иберип дурун. Мен-ә бир адамың шундан артык нәме эдип билҗегини билемок, полковник. Хан ага гүндогар деревеледен хүҗүме башласа, бизиң галаның ичиндәки гочакларымыз, галаны горайҗыларың енсесинден отлар. Хан агамыза ёл ачар. Хан агамыз болса большевиклериң ләшини депеләп, өңе сүрер...

Шыхым сөзүни гутаран бадына, полковник ондан гөзүни айырды. Әдигиниң бурнуна середип, ичини геплетди: «Шейле, шейле... Хем пейда гөрмек ислейәр, ягны мени ишлетмек ислейәр хем-де өзүниң, ягны түркменлериң хем өз пикириниң бардыгыны ныгтап гөркезмек

5 Заказ № 3159.

ислейәр. «Бизиң билен-де хасаплашмалы боларсыныз» диймек ислейәр. Гел, мен бу пикирлери гояйын-ла. Хайыр ишлемек герек. Диңе иш билен, иш гөркезмек билен максада етмек болар. Биз умумы программамызы амала ашыранымыздан соң мунуң ялылар билен башгача диллде геплешерис. Хәзир шу гүнки иш билен болмалы...».

— Җенап векил, шейле вагтларда иш диңе гара гүйч йыгнамак билен тамам болмаяр. Гара гүйжүң гаршысына ики эссе гара гүйжүң чыкарылмагы мүмкин. Эмма халкы большевиклерден безиндирмек ялы иш шейле вагтларда бахасына етип болмаз ялы пейда берер. Шуны пугта билмегиңиз герек. Ине, биз шу иши эдип билсек, гүррүңсиз еңерис.

Шыхым бойнуны бир тарапа гышардып, гулагына вор салды:

— Гарамаягы герекмежек ерден гарым газмага сүрмелими?

— Ол иш эййәм эдилип йөр. Хава, ягшы-яман эдилип йөр.

— Онда нәме этмели?

— Ёк, җенап векил, илки билен бир зады аныкламалы: гарамаягы большевиклерден безиндирмек пейда берерми, ёкмы? Сизиң пикириңизче нәхили?

— Мен нәхили безиндирилйәндигини эшитмесем, бу сөзүңизе җогап берип билмерин. Биз сада болярыс, полковник...

— Бес этсеңизләң, җенап векил! — дийип, чети гызан Кривцов дивандан тураныны дуйман галды. — Сада болярыс, сада болярыс... Мундан хем гүррүң болармы? Хәзир иш гөркезмели. Умумы максада хызмат этмели. Өйке-кине барада соңра, эл бошашансоң гүрлешерис.

— Айдың, полковник. Биз сизиң кемине гулуңыз...

— Айтсам шейле: большевиклериң адындан хабар яйрадып, шәхер илатының әхли гыммат бахалы затларыны бир ере җемлемек герек. «Биз, большевиклер, сизиң задыңызы Җүнейит хандан горап сакламак ислейәрис» дийип, илатың гулагына гуймак герек. Гой, илат әхли задыны: аялларының шай-сеплерини, өй гошларыны, артыкмач дәнесини, гыммат бахалы хемме задыны гетирип бир ере үйшүрсин. Гөз үчин өз адамларымыздан ол затларың янында эли түпеңли гаравуллар хем гоймак герек. Җүнейит хан галаның үстүне чозуп башлан-да, ол затлары отламак герек. Соңра-да бүтин ерде: «Ине, большевиклериң сизе берйән көмеги... Ады большевик боланы гырмалы. Бир большевик өлдүрен ол дүнйәде женнете барар» диен хабары яйратмак герек. Эгер биз шу иши укып билен, пәхим билен амала ашырып билсек, биз хөкман еңерис. Бу икучлы дәл!

Шыхым гөзлерини җүйжердип, полковниги башындан аягына ченли сынлап чыкды. Ашакы додагыны дишләп, башыны чалажа яйкады: «Пәхимдар адам... Айданлары мамла. Бу иши эдип болайсады...».

Дашындан шейле дийди:

— Гала улы, полковник! Затларыңызы гетириң диййип, илата хабар бермек гаты кын иш.

— Диңе хабар бермек дәл, илаты ынандырмак дийсеңиз-ле! — дийип, Кривцов онуң сөзүни дүзетди.

— Хабар бермегем, ынандырмагам аңсат дәл, полковник!

Кривцов ене онуң янына гелди-де, узын бармаклы эллерини Шыхымың эгнине гойды:

— Җенап векил, ханы сизиң галадакы тәчсиз солтанларыңыз? Ханы ол солтанларың җемләп атлылары? Олар шейле зерур ишде көмек этмеселер, хачан этҗеклер ахыры? Ханы бизиң якын пикирдеш адамларымыз? Олар бизе нәме үчин герек? Ханы, Дөртгүлде икияна ыраң атып дуран, соңкы гүнлерде бизе йыкгын эдип башлан габа сакгаллы урал казаклары? Олар бу ишден четде дурарлармы? Элбетде, дурмазлар. Ханы мен? Ханы сиз? Биз дек отурарысмы? Элбетде, ёк! Хәзир хер минутдан пейдаланмалы. Хер кишиден пейдаланмалы. Хер демден пейдаланмалы. Ине, меселе нәмеде!

Полковник билен Шыхым сүлгүн эдилмели ишлериң җикме-җик ёлларыны аныклап, узак отурдылар. Соңра Шыхым сүлгүн дегерли табшырык билен гыссаглы суратда чыкып гитди.

Шыхым сүлгүн гиденден соң Кривцов чуңңур пикире гидип, диванда отурды. Гапы ачылды. Ясавул гирди-де:

— Урал казакларың векиллери сизиң хузырыңыза гелдилер, җенап полковник — дийди.

— Гирсинлер.

Бирсалымдан сакгаллы казакларың бәшиси ичери гирип, гиң җайы долдурдылар.

...Матак Шыхым сулгүнникиден чыкып, гөни Шайдаковың яшаян көчесине йөреди. Онуң болян тамының гаршысында аяк чекмек билен, Шайдаковың өйүндедигини аныклады. Инди ол бир бахана тапып, догры онуң өйүне бармагы, шол ерде хем ишини битирмеги йүрегине дүвди. Себәби Огулжаның сураты онуң бейнисинде жанланып, акыл-хушуны алыпды. Ол хәзир Огулжан ялы бирине етмек үчин хич затдан гайтжак дәлди. Онуң пикири-де дурланды. «Нәме болса, шол болсун. Я алайын, я өлейин...».

Николай Алексеевич кичижик айнаның өңүнде дуран столуң башында сакалыны сырып отырды. Онуң еке өзүди. Бәшатары төрде тама сөелги дурды. Наганы кроватың үстүнде ятырды. Хушы башындан учан Матак күрсәп ичери гирди. Элини голтугына салды. Наганы чыкармак үчин элини ызына чекени-де шолды велин, Шайдаков пәкисини стола ташлап, бирден еринден турды, бүтин гөвреси билен Матага тарап өврүлди. Шайдаков оңа гөзи дүшенден, Матагың пикирини аңлады. Биринжиден-ә, Матагың йүзи бүтинлейин үйтгәпди. Ак тама дөнүпди. Икинжиден-де, Шайдаков оны танады. Бирнәче гүнден бәри ол Матагы гөрйәрди. Эмма хер гезек: «Сай-себәп билен душайяндыр» дийип чак эдйәрди. Бу гезек вели, онуң ичери гириши, дерревем голтугына элини сокушы, реңкиниң үйтгәп гитмеги Шайдаковың йүрегинде хич хили шек-шүбхе галдырмады. Гызыл йүзли, даяв матрос әхли гүйҗүни эллерине йыгнады-да, эййәм анкасы ашып угран Матагың алкымына дыкылып гелди. Шайдаковың йүзи өңкүсинден-де гызарды.

— Чыкар элиңи голтугыңдан!

Матак элини чыкарды. Эмма... наганы чыкарды. Ол бир демде акылына айланыпды. «Пурсаты элден бермәйин» диен пикир оңа гүйч берипди. Шейдип ол наганы Шайдаковың дөшүне гойды. Мәшәни яңы басып уграны-да шолды вели, наган онуң ики аягының арасына патылап дүшди. Гөзүниң өңи үчганаклады. «Хеммеси пуч болды» диен пикир билен Матак өзүни ере гойберди. Эдил шу вагтың өзүнде Төреш ясавул ичери гирди-де, хич зада үнс бермән:

— Шайдаков, сени исполкома чагырярлар — дийип, деми-демине сыгман айтды.

— Нәме болды?

— Бәш саны хан атлысыны гетирдилер.

— Алтынжысы-да ынха! — дийип, Шайдаков Төреш ясавулың пикирини Матага чекди.

Төреш демини дүрседи. Онянча Шайдаков оңа шейле буйрук берди:

— Шуны әкидип, түрмә салың. Өзүм сораг этжек, йене азар бермәң.

Төреш еринден туруп угран Матага сын эдип:

— Ери, дост, сен нире, бу ерлер нире?

Матак ясавулы танады. Эмма онуң сөзүне жогап бермеди.

— Сен оны танаярмың? — дийип, Шайдаков Төрешден сорады.

— Хава, бу пахыр улы сөвдагәриң хызматкәри...

Шайдаков башыны яйкады.

— Әкидиң. Мениң өзүм сораг эдерин — дийип, өңки буйругыны гайталады.

Төреш Матагы өңүне салып әкитди.

Николай Алексеевич Шайдаков гахары ятышандан соң, сакгалыны сырып гутарды. Шол бада-да гейнип, исполкома тарап ылгады.

...Дөртгүлүң ягдайы гүн гелдигиче агырлашярды.

АЛАЧ АГТАРЫЛЯР

Мария Павловна өйде ёкды. Ол чагаларыны, Акжагүли алып, Архип Петрович Аржановыңка гидипди. Бу гүн Аржанов өз достлары билен доглан гүнүни беллейәрди. Сергей Михайлович Ефимов ядав боланы үчин келле агырысыны бахана эдинип, Аржановыңка гитмеди. Ол дүмевләпди, бурны дыкылыпды, гулаклары гүвләп дурды. Архип Петрович Мария Павловнаның сөзүне ынанмады-да, адамлар гелшип уграндан соң, Ефимовың янына ылгап гайтды.

— Сергей Михайлович, бу нәме болдугы? Сенсиз болжак отурышманы мен хич хили гөз өңүне гетирип билмейәрин — дийип, гожа гатырганды.

— Архип Петрович, маңа голайлашма, мениң ягдайым агыр. Дүмевләпдирин. Голайлашдыгың ёкушар. Ондан соң маңа игенер йөрерсиң.

Онуң сесиниң бүтинлейин үйтгешик чыкышыны, бурнундан дем алып билмән, сувдан чыкарылан балык ялы

агзыны ачып отурышыны гөрен Аржанов ягдая дүшүнип гүлди:

— Шу гүни сайлап кеселләйшини дийсене...

— Оюн этме, Архип Петрович. Мен кесели диләп аламок.

Архип Петрович гиденден соң, Ефимов ловурдап янып дуран пеже ене-де одун салды. Тапан-тупан вадаланы гейинди. Бойнуна Мария Павловнаның йүң яглыгыны сарады. Соңра йүз гөрүлйән уллакан айнаның өңүне барып, өзүне серетди. Гүлкүси тутды.

— Мен-ә кичижик, хич хили формасыз бир зада өврүлипдирин...

Чай демләп пеже голай отурды. Окап отуран китабыны алып, гелен ериндeн башлап, довам эдип угрaды. Жайың ичи хаммам ялы ыссыды. Онлук чыра дөрт төвереге ягтысыны сачярды. Дым-дырслык. Дашардан хем хич хили сес эшидилмейәрди. Жайың ичинде дине Лениниң сураты билен Ефимовды.

Сергей Михайлович орсъетден үзлем-саплам гелйән газетлерден окан хабарлары билен Лениниң өңден гөрүжи пикирлерини деңешдирип, Владимир Ильичиң пәхимдарлыгына гең галып, чуңңур пикире гитди. Ол хәзир гиң гөзъетими тутуп ятан океаның бир четинден гирип угран адама меңзейәрди. Чүнки Лениниң хер жүмлесинде шейле чуңңур маны барды. Ол шейдип нәче отурандыгыны билмеди. Көче тарапдакы айна ики гезек какылды. Ефимов муны эшитмеди. Айна үчүнжи гезек какыланда Ефимов тисгинип гитди. Гөзүни ялпа ачды. «Бу кимкә? Нәхили адамка? Бу вагт гелмели адам-а ёкдур» дийип, китабыны гизледи-де, айнаны бир гезек какып, гапа тарап йөреди.

Гапы ачылан бадына келте, ак сакгаллы, гелшиксиз йүзи йыгырт-йыгырт бир яшулы ичери гирип, гөзи ягты билен өвренишенден соң, Ефимовың йүзүне чинерилип серетди. Ол Ефимовың мүрехедине-де гараман, пеже голайрак ерде отурды. Ефимов нәме дийжегини, нәхили гүррүң ачжагыны билмән, столуның янына барды. Гелен мыхманың Ефимовдан гөзи доймады. Ол ичинден: «Өйүң эеси көп гарашдырармыка?» дийип аладаланды.

— Әйт, оглан, өйүң эеси нирә гитди?

Ефимовың гүлкүси тутды. Эмма дилини дишледи. Дилиниң авусы гүлкини басды.

— Яшулы, сиз ким боларсыңыз? Сизе ким герек?

Яшулы нас кәдисини чыраның ягтысына ялдырадып, шитикләп отурышына:

— Маңа өйүң эеси герек. Мен кимдигими шоңа айдарын.

— Өйүң эеси чагалары билен мыхманчылыга гитди — дийип, Ефимов сөз ойнатды.

— Хачан гелеркә?

— Билемок.

— Сен онуң оглумы?

— Хич кимем дәл.

— Хызматкәрими?

«Бу гожа-ха йүреге дүшжег-ов!» дийип, Ефимов ынжалыксызланды. «Бу кимкә? Бедиркентли-хә дәл. Онда ниреден гелдикә? Я башга өйи гөзләп, азашдымыка, бу ере ялңышып дүшдүмикә?».

Яшулы телпегини чыкарып, патыладып пола ташлады. Кирли тахясыны саг элине алып, келлесини чеп эли билен сыпалашдырды.

— Түвлеме, оглум, бизиң дилимизде хем гепләп билйән экениң. Бу өйде гелен-гидене бир чәйнек чай хөдүрлемек адаты ёкмы? Өзүң хайсы миллетден боларсың? Бизиң обалара барсаң, саламыңы алманкалар түнчәңи отда гойярлар.

Ефимов доңы чөзүлип угран гожаның өңүнде бир чәйнек чай гойды. Гожа гаты миннетдар болды. Бирсалымдан гөк чай оны сайрадып угрaды:

— Ефимов дийилйән гаты пәхимдар адаммыш. Күлли ёмут башына иш дүшсе, шонуң янына гелйәрмиш. Бизем бир иш билен гелдик. Ол иши битирми, битирмезми, ончасыны билемок. Йөне обаның адамлары Ефими тапып, маслахатлашып гайт дийдилер. Шонуң айданы билен болалы дийишдилер. Хернә тизрәк геләйбилсейдир. Ёгсам-да, оглум, мениң гала диен ере биринжи гезек гелшимдир. Ол мени бу гиже таңры мыхманы алармыка?

— Алар.

— Сен, оглум, догрыңдан гелсене, онуң нәмеси боларсың?

Сергей Михайловичиң илки гожа гахары гелипди. Эмма онуң айдып угран хабары Ефимовың гөвнүни бөлди. «Йөне вели, мен Ефимиң өзи дийсем бу адамы ынандырып билмерин. Энтек чайыны ичсин. Өзүни дүрсесин. Өвренишсин». Соңра өзүне гахарланды: «Худай

мени нәме үчин шейле кичиҗик эдип яратдыка? Материалы етмезчилик этдимикә?»

— Мен онуң хич кими дәл, яшулы. Ол хәзир гелер. Сен чайыны ичибер.

Ефимов ериндеи туруп, ички жая угранда йүз гөрүлйән айнада өз суратыны гөрди. «Вах, мен шол душуйма гапыны ачайындырын-ов! Бу вагт мени Мария Павловна хем танамаз». Ол ички жая гирип, геййимлерини чалшырды. Оңат гейнип, яшулының япына чыкды.

Гөк чайдан кейпини көклән гожа ичерки тамдан гейимини чалшырып чыкан Ефимова әңетмән, нас кәдисиниң дыкысының готазларыны ойнап отурышына сөвүни довам этди:

— Өзүниң бойы-зады сеңкиден белент дәлмиш. Йөне вели дурмушы билен акыл-хушмуш. Бизиң башымыза агыр иш дүшди. Ол ишден обада баш алып чыкжак адам ёк. Шонуң үчин ынха, йүзүми гараңка тутуп гайтдым.

Ефимов әсгырды. Бурнуны арассалады. Гөзүниң яшыны сүпүрди. Шу вагт гожа онуң йүзүне середип, гөзлерини гинден ачды. Онуң йүзүниң йыгырытлары мылайымлык билен язылды:

— Әл, эдил айдышлары ялы экениң-ов! Мениң болшумы элешдирме, мен гаррапдырын. Онсоңам «Билмедигиңкини худай гечирипдир» диен накыл хем бар. Йөне янкы гейимлериңем бирхили гүлкүнч экен...

Гарры түркмен гысынанлыгы, өз болшундан утананлыгы үчин дурар ерде дурман, кән сөзледи. Шейдип хем Ефимовы говшатмак иследи. Онуң айдышы ялы хем болуп чыкды. Ефимов йылгырды:

— Инди танасаңам мен разы-ла. Йөне, гожа, догрыңдан гел. Ким сен? Мен сени танамок. Белки, сен бу өе ялңышып дүшенсиң.

— Мени гетирип гитдилер. Айнаңы-да гетирен адам какды. Бир аягым босагадан ичери гиренсоң, ол ызына гитди. Ёгсам сәхрайы адама бу ерлере гелмек баша бармаз. Дашховуз диййлйән ер юрт дәл экен, эдил шартмаз. Дашховуз диййлйән ер юрт дәл экен, эдил арының өйжүги ялы экен. Берекелла, бу ерлерде йүрегиңиз гысман яшап билшиңизе...

Ынжалыгы гачан Ефимов ичини гепледи: «Бу гожа мениң яныма иш билен гелдимикә я-да оба билен шәхериң арасындакы тапавут барада лекция окамага гелдимикә?»

Гожа гейә өй эесиниң пикириниң йүзүнден окан ялы болуп, еңиллик билен ериңден турды. Стулда отуран Ефимовың голайжагына барды-да, столуң үстүне ики тирсегини дирәп, Ефимовың йүзүне йүзүни голайлашдырды. Соңра ювашлык билен сайхаллы гепледи:

— Мен Гарапорсандан йөрите сени агтарып гайтдым. Бизиң башымыза яман бир иш дүшди. Хожамухаммет арсланың тамыны отладылар. Худайберди Гаража икисиниң эллерини сыртына даңып, Бедиркент галасына әкитдилер. Хәзир икиси-де зындандамыш, Довзах билен Бедиркент галасының зынданының арасында тапавут ёкмушын.

Ефимов онуң элинден тутуп, өр-боюна галды. Гожа, Ефимовың элиниң саңдыраяндыгыны гөрүп, онуң агыр ягдая дүшендигини аңыклады.

— Маңа Пири диййәрлер. Мен ол икисиниң сакгалдашы. Әй, ерән говы адамларды. Догрусыны айтсам, Ефим, шол икиси обамызың гөрк-гөрмеги экен. Олар гиденсоң оба бошап галан ялы болайды. Биз-ә инди отурара ер тапамзок.

— Онуң тамы бүтинлейин яндымы?

— Гыш юртдакы гара өйүни, гош-голамыны, машгаласыны отдан халас этдик. Мал-гарасындан яңкы болды. Әй, ол жәхеннем-ле. Саг-аман доланып гелсе, арслан малсыз боласы ёк. Хеммеси өзүнден! — диййип, Пири сакгалдашына гайыбана игенди. — Хич әвмейәр. Ак йүрекли. Ынанжаң. Онуң үчин душманам бир, достам бир. Себәби дүййәде ол душманым бардыр-ов диййип пикир этмейәрди. Ичиндәкиси дашында. Бу заманда бейдип яшап болмаяр ахыры. Агы-гараны сайгармак герек вели, нәме, Хожамухаммет арслан-да, өзүке мәлим...

— Онуңкыда той боланыны Атамырат готура ким хабар берипдир?

— Бир харамзада.

— Сизиң обаңызданмы?

— Ёк, бедиркентли бир огры.

— Бедиркентде огры ёк. Бириси барды. Оны-да Ягмыр өлдүрди.

— Әй, нәбилейин, бедиркентли диййдилер, мен нәбилейин.

Пири Ашырмәдиң тойда турзан «оюнлары» барада, гарапорсаңлыларың оны «пачакгөмди» этмек исләв-

диклери барада, ене-де Хожамухаммет арсланың сөзи билен оны нәхак ере дири гойберендиклери барада яңгынлы сөзледи.

Ефимов онуң сөзүни диңлейәрди. Шуның билен бирликде-де Касым зерарлы агыр гүне дүшен белент гөвүнли Хожамухаммет арсланы бошатмак барада пикир эдйәрди. «Онуң шейле ягдая дүшмегине биз себәп болдук. Оны Бедиркент довзахындан алып чыкмасак, илиң бизе болан ынамы песелер. Оны хер эдип-хесип эдип, азат этмек герек!.. Йөне нәхили ёл билен? Нәдип?..». Ол хениз-де Пириниң элини гойбермән отурышына, ашак бакып, пикир эдйәрди.

Ефимовың бу хабары эшидендәки дүшен ягдайына Пири гең галды. Ол галадан оба гелйән эмелдарлары гөрйәрди. Бирнәче рус эмелдарыны хем гөрүпди. Олар мыдама сөгйәрдилер, гыгырярдылар, гамчылаярдылар. Бу вели Пириниң өңки гөрен орусларына-да, галалы эмелдарлара-да меңземейәрди. Пири: «Эй, пахырың өмри узак болсун, түвелеме, түйс асылзада экен» диен нетиже чыкарды.

Ефимов Пириниң элини гойберип, башыны галдырды. Онуң йүзи ягтыланып гиден ялы болды.

— Яшулы, сен хачан гайтмакчы?

— Эртир.

— Онда шейле: ынха өй. Отур, чай ич. Чөрек ий. Мен бир ере гидип гелейин. Шу вагтлар башы жемленип отуран адамлар бар. Бейле ишлери акыллашып этмели боляр. Мен тиз гелерин.

— Ефим, мен ээсиз өйде нәдип отурайын?

— Ере дүшүп, айбогдашыны гуруп отур! — дийип, Ефимов ене-де сөз ойнатды.

Икиси-де гүлүшдилер.

— Бир гөрен адамына сен нәдип өйүни ынанярсың? Гошларыны гөтерип өтәйитсем нәтжек?

— Гөтерибилениң өзүнки болсун...

Соңра:

— Бу өе гош гөтерип гидйәнлер гелмейәр — дийип, яшулыны жайлашдырып отурданындан соңра, Ефимов йылы гейнип чыкып гитди.

...Ефимов ичери гиренде Архип Петрович билен Черкезиң арасындакы дава гутарып барярды.

Аржанов өз ягдайындан утанан ялы болуп, Ефимова шикаят эдип башлады:

— Мен Черкезе: «Йөр, илки жая гирели. Умумы столуң башында отур. Ёгсам бизиң достларымызың гөвни галар» диййәрин. Бу болса хич эденок. Ер депип отыр. Сенем бир айдып гөрсене, Сергей Михайлович.

Ефимов ички ховсаласыны басып, Черкезе йүзленди:

— Барып, ил билен отурсаң болмаярмы, Черкез?

— Ефим, сен бери азар бермесене. Өңүмде чай, гайнадылан эт, чөрек. Маңа башга нәме герек? Мен буларың сөзүне дүшүнемок. Онсоңам олар.

— Нәме, нәме?

— Олар арак ичерлер. Мусулмана арагын йүзүне серетмек хем дүрс дәл.

Шейле диймек билен Черкез гөз астындан Ефимовы пугта сынлады. Онуң йөне ерден гелмәндигине гөзүни етирип, бир болмасы иш болан болаймасын дийип алаҗаланды. Черкезиң ховсала дүшенини аңлан Ефимов зордан йылгырды-да, Аржанова йүзленди:

— Мунуң делили гаты гүйчли. Гой, отурыберсин. Ханы, ичери гирели.

Аржанов шундан соң Ефимовың өңкүси дәлдигини аңшырды. Чалт йөрәп, эркеклериң отуран жайына гирди. Акжагулуң хорматына отурышманы ики бөлүпдирлер. Аяларың отуран жайлары башгады.

Арадан он-йигрими минут геченден соң, Акжагүл нәдип аялларың отагының гапысыны ачып, Черкез оны отырка дийип, келлесини чыкарып серетди. Черкез оны гөрен бадына башыны атып чагырды.

Акжагүл яңы доган ай ялы ялбырап чыканда, жайың ичи әнкүсинден ягтылып гитди.

— Черкез ага, кем задың бармы?

— Ефим гелди...

Акжагүл ичини чекди. Элини якасына етирди:

— Вий, ол кеселди ахыры. Гайра үзүләймәбилсе ягшыдыр...

— Мен-ә белли бир зат дийип билжек дәл вели, Акжагул, онуң гелши йөне ерден-ә дәлмикә диййәрин...

Көп айлардан бәри салы сув үстүнде ыраң атып дуран гөзелиң гөзлери ялдырады. Онуң нурана йүзи үйтгеди. Гөвреси сымап ялы титрәп гитди. Гыз өзүни ере гойберди.

— Нәме болдука? Сорасаң болмаярмыды?

— Сен, говусы, оларың янына Марияны ибер.

Акжагул отурышы ялы-да чалт турды.

— Хи-ви, ишим гайтды...

Акжагул Ефим дагының гирип гиден жайының гапысыны ювашжа ачды. Ичердәкилер төрде отуран Ефимовың агзына бакып, онуң чалт-чалт эдйән гүррүңини диңлейәрдилер. Хеммәниң йүзи аладалыды. Чилим түссеси адамларың йүзүни юкажык перде болуп өртүпди. Акжагул хич зат аңшырып билмежегини аныкландан соң, гапыны сессиз япып, Мария Павловнаның янына ылгады.

Аяллар Акжагулүң болуп гелшини гөрүп, өр-гөкден гелдилер. Ол Мария Павловнаның алкымына дыкылды-да, деми-демине сыгман сөзледи:

— Гелнеже, Ефим ага гелипдир. Тизрәк барып, хабарыны алып гелевери. Мениң йүрегим ичиме сыганок. Ене бир бела йүзе чыкан болаймасын — диййип, акылыңы хайран эдижи овадан гөзлериниң окарасыны долдурды. Демини сожап алды.

— Сен отур, кейгим, мен хәзир билип гелерин. Ол кесел халына нәме үчин гелдикә? Дүшекден турман ятмалыды ахыры. Эркеклере-де бир ювдум арак болса боляр — диййип, Мария Павловна азажык-да болса Акжагулүң ховсаласыны басмак исләп, кәйинен болды, Эмма өз янындан: «Эйгилик бола. Эйле-бейле иш үчин-ә гелмезди» диййип, ол хем ховсала дүшди. Чалтлык билен жайдан чыкды.

Акжагул бирсалым үчжак гуш ялы болуп отурды. Янындакы аялларың берйән гөвүнликлери оны көшешдип билмеди. Соңра Акжагул ене-де ортакы отага чыкды. Черкез өңүндәки сачагы йыгнашдырып, ики элини гушагындан өтүрип, жайың ортасында дурды. Бу гөрнүш Акжагулүң ховсаласыны өңкүсинден хем артдырды. Ол Черкезиң йүзүне серетди. Мундан хем онуң гөвни теселли тапмады.

Ефимов Акжагулүң ховсаласы барада эшиденден соң, Мария Павловнадан Акжагул билен Черкези бу ере чагырмагыны хайыш этди. Олар ичери гиренлеринден соң, Ефимов болан иши болшы ялы айтды. Йөне, Хожамухаммет арсланың тамының отланандыгының хабарыны бермеди. Акжагул бу хабары совукганлылык билен диңледи. Эмма вели Бике гелнежесиниң ягдайыны гөз өңүне гетирип, сакланып билмән аглады. Ефимов оңа йүзленди:

— Акжагул, жигим, мерт боларлар. Гөзяш гымматлы затдыр. Оны онарабилсең докмезлиге чалыш. Биз, ынха, Архип Петрович дагымыз бир карара гелдик. Эгер Черкез ага гаршылык гөркезмесе, оны Дөртгүле ёллап, Хожамухаммет арсланы Бедиркент зынданындан алып чыкмага Шайдаковдыр Касымдан көмек сораҗак. Бу иши оңат эдип гурап болармыка диййәрин.

Акжагул улудан демини алды.

— Худайым, элиң-гөзүң дерт гөрмесин, агам. Сен шейле болар дийсең, шейле хем болар. Сен биз ялакыларың багтына сәхетли гүн дөрән адам экениң...

Ефимов Черкезе йүзленди:

— Яшулы, бизиң пикиримиз билен разылашярмың?

Бир аягына аграм салып, өз адының тутуланына хондан бәрси болуп дуран Черкез яш йигитлериң хыжувы ялы бир хыжув билен:

— Ол-а Дөртгүл экен, сен ол дүнйә гидип гел диеңде-де гашымы чытмарын. Менден аркайын бол, Ефим — дийди...

Черкезиң Нәзигиң иберен совгадыны алып, Акжагули гөрмәге Дашховза гелендиги бизиң ядымызда. Ол агшамара Ефимовың өйүне барярка Ашырмәт онуң ызына дүшүпди. Оны ганапды. Эдил шу вагт Салай жерчи Ефимовың өйүнден чыкып гелйәрди. Ол көчәниң чатырыгына геленде, Черкези антап барян Ашырмәди гөрди. Сынчы жерчи деррев өвдайың бозукдыгыны аңды-да, ериң ашагындан чыкан ялы болуп, Ашырмәдиң алкымына дыкылды. Йүзи-гөзүне ясама сыпат берип, Ашырмәди йитирип тапан ялы:

— Эссалавмалейким, Гулдурды! — диййип, гөрүшмек үчин ики элини узатды.

Ашырмәт кейтикләп барян Черкезден гөзүни айырман ичинден кәйинди: «Бу харамзада мениң маңлайыма язылайдымыка?» диййип, Салая элини узатды.

Салай жерчиниң бар максады Ашырмәдиң үнсүни башга тарапа совмакды.

— Гулдурды, сен нире, бу ерлери нире! Йөр, өе гидели. Мыхман боларсың. Элимден гелең хызматымы эдейин — диййип, элини жүбүсине сокды-да, бир гошавуч күмүш пул чыкарып, аясында шакырдатды. — Ине, пул. Нәче ийип-ичерин дийсеңем етер!..

Пулун сесини эшиден бидөвлет ашак баканыны дуйман галды. Кичижик гөзлерини гинден ачып, гожаның аясында йылдыз ялы ялдырап ятан хантеңңелере серетди. Бу арада Черкез көче чатырыгындан өврулип, Ашырмәдин гөзүнден гайып болды.

Салай жерчи оюнда утандыгына бегенди. Ичинден өзүне агзына гелен хапа сөзлер билен сөгүп гелйән Ашырмәди ызына тиркәп, гидип барян көчелерини орталаянча йөреди. Башга бир көчәниң деңине геленде, Ашырмәде йүзленди:

— Гулдурды, сен бир азажык шу ерде аяк чек. Мен жувазчыдан яг алып чыкайын. Саңа бу гүн күнжи ягына бишен меле палав бермесем болмаз. Ядансың. Гөрнүп дур.

Ашырмәдиң агзы суварып гитди. «Эй, палавдан гарнымызы дойралы. Гожадан бир азрак пул хем ёнуп болар. Бермесе-де бала-чагалары ука гиденинден соң басып хем аларын. Мунуң нәме жаны бар! Бурнуны гыссаң жаны чыкжак болуп дур. Соңра ол агсак доңзы аркайынлык билен гөзләберерин» дийип, өз янындан пикир йөретди.

Салай жерчи жувазчыңка совлан киши болуп, эгрем-буграм көчелериң бири билен шол гидишине гитди. Ашырмәт шу дуран еринде ятар вагтына ченли Салая гарашып дурды. Эмма жерчи гелмеди...

Ине, Черкез шол гүнден бәри Акжагулуңкыде боляр. Онуң, Ефимовың одуныны оврадяр, сувуны гетирйәр. Вагт тапса, Ефимовдан, Акжагулден, Мария Павловнадан акыл өвренйәр.

Акжагул ерли гурама тарапындан өзүне беркидилен мугаллымдан (мугаллыма йигрими яшлы татар гызы) эййәм йигрими-йигрими бәш харп өвренипди. Мугаллым Черкези-де окатмак иследи. Муны Ефимовлар хем Акжагул хем макуллады. Черкезиң элине галам бердилер, дептер тутдурдылар. Йөне вели бу пейда этмеди. Черкезиң укыбы-да ёкды, гөзи-де овунжак харплары сайгарып билмейәрди. Шейдип, муны гойболсун этдилер. Оңа бир чәйнек билен кәсе алып бердилер. Гөк чайыны бол этдилер. Ол чая отуранда Ефимиң чагалары-да онуң нешесини гачырмазлык үчин, сес-үйнлерини чыкарман,акыллыжа болуп отурярдылар.

Ене-де, гелип өңки достуның ынамыны газанандыгына Черкез ики болуп билмейәрди. Онуң Ефимова душянча ерден гөтерилмедик башы асмана етипди.

Аржановың тоюндан гелип, гижеси билен ятман, Черкези ёла тайярладылар. Ефимов Шайдаковың, Касымың адына хат язды. Акжагул билен Мария Павловна ёл харажатларыны үпжүн этмәге гиришдилер. Харс урлуп бу ишлер эдилип йөркә, Черкез билен Пири ага полуң үстүнде айбогдашларыны гуруп, өзлерини түрк солтаны ялы эпей тутуп, гөк чай ичйәрдилер. Базарың нырх-новасы, Дөртгүлүң ёлы, Сапармыратдыр Касым барада гүррүң эдйәрдилер.

Черкез даңа голай Дөртгүлүң ёлуна чыкды...

ХОРЕЗМ ГАН АГЛАЯР

Жүнейит ханың, бейлеки улулы-кичили ханларың, тиребашыларың Дөртгүлден иберен чапарлары ач гурт сүрүси ялы болуп, обадан-оба, гышлакдан-гышлага гелип долдулар. Гетирилен буйруклар газаплыды. Олар ахыркыжа ат-арабалары, эли яраг тутанларың хеммесини Дөртгүле иберилмегини талап эдйәрдилер. Олары бержай этмегиң мөхлети-де азды. Газаватлы дайхан Ханка гачды, ханкалы Үргенжиң узак обаларында гизленди. Бедиркентли Гөкчәгә гачды, гөкчәгели бир гиже Гарайылгындан чыкды. Порсулы човдур Йыланлының гарадашлы обасында гизленди, гарадашлылар бала-чагаларыны, ат-эшеклерини алып, ятларың арасына сиңди. Хорезм дөвлети кичижикди. Эмма вели онуң ичинде туран апы-тупан, ызанда-чуванлык гара кече ялы болуп, онуң депесини өртүпди. Обаларда, йыкык тамларда, уклары гыпарып дуран гара өйлерде соңкы демлерини алян гаррылар, майып-мүжүрип аяллар, эркеклер, чагалар галыпды. Халк бир залым аңырсына гөз етирди: деряның аркасына өңки гиденлер Барсагелмезе гиден ялы доланып гелмейәрдилер. Оларың иберен олжалары-да гелмейәрди. Диймек, деря аркасына гитмеклик — өз пейвагтына гошуны аркана данып, ол дүнйә уграмак билен дес-деңди.

Хорезмиң заманасы ахыр болана меңзейәрди. Экин мейданларына гыш сувуны тутмак, дөкүн дөкмек, гумдан одун чекмек ялы ишлер ятдан чыкды. Йигитлериң «Печиз! Йыланбаш!» дийип гыгырян якымлы овазлары ахы-налаларың, түпең сеслериниң арасында сува

ташланан гант ялы болуп, эрәп гитдилер. Итлер чыңсашып, ачлыкларына чыдап билмән, хыңралмага-да межаллары етмейәрди, оларың диңе йитилешен гөречлери йылдырашярды. Диңе гиҗелерине совугың, гаРың ашагында чүгүтдырып отуран Хорезм обаларының хер еринден эшеклериң сеслери эшидилйәрди. Ол сеслер айылганч беланың аламаты ялы болуп диңенден соң хем кән вагтлап гулагыңдан гитмейәрди.

Хорезм агыр кеселе дучар болан йигиде меңзейәрди. Реңки саралыпды. Эмма онуң бедениндәки тәзелик, тәзеден эмеле гелен ган дамарлары Хорезме яшамага укып берйәрдилер, оны өлүмиң элинден алып галмак үчин, өлүм билен айылганч сөвеше гирипдилер.

Сергей Михайлович Ефимов гиҗе билен гүндизиң тапавудыны унутды. Онуң өйүне човдур обаларындан, Көнеүргенч тарапларындан, Гарайылгындан, Бедиркентден, Тагтадан, Гарадашлыдан, Емрелиден гелйән чапарларың ызы үзүлмейәрди. Олар көпленч гиҗе сагат он ики билен ир сагат бәшиң арасында гелйәрдилер. Юрдуң башына дүшен ягдай Сергей Михайловичиң өйүнде хем үйтгешиклик дөретди. Мария Павловна чагаларыны алып, Акжагулуң жайына гечди. Олар гиҗесине шу жайда болуп, гүндизине ортакы гапыны ачярдылар.

Гелйән адамларың хич бириси Ефимовдан чекинмейәрди. Бедиркентли өз өйүне, өз доганыныңка гелен ялы аркайын гелйәрди. Башга ерлерден геленлер болса, Ефимов гапыны ачан бадына, алып гайдан салгылары эсасында оны танардылар, дерревем, өңлерине чай гоюп етишип-етишмәнкәлер гүррүңе башлардылар. Кәбир адамлар Шайдаковың иберен «сөвдагәрлериниң» язан хатларыны гетирердилер. Ол хатларың гетирилиши гаты гызыклыды. Кәбирлери ол хатлары үч эпләп, дашына мата чекип, дога дакынан ялы тахяларына тикдирип гетирердилер. Кәбирлери болса гетирен хатларыны телпегиң кечеси билен дерисиниң арасындан чыкарып берердилер. Соңра отурып, кечәниң тикинисиниң сөкүлен ерини тикердилер. Гөзлери инңе билен сапага эҗизлик эдйәнлериңкини, Ефимовың өзи тикип берерди.

Сергей Михайлович Ефимов хатлы гелени жогап хаты билен, сөз гетирени жогап сөзи билен ызына гайтарярды. «Сөвдагәрлериң» я-да Игдирбай ялы хат ибереңлериң хатына жогап язмак кын хем дәлди. Эмма вели дилден сораг ибереңлере догры жогап берип, ол жогабы-да шол болшуна ызына етирмек гаты кынды. Гелйәнлер көпленч соватсыз, сыясы сөзлере долы дүшүнмейән адамларды. Булар үчин пикир эдип ойланып сада сөзлери тапмалыды. Илки билен оларың өзүне шу сөзүң манысыны дүшүндирмелиди. Бу болса, Ефимовың сөз запасыны назара аланымызда, оңчаклы аңсат дүшмейәрди.

Ефимов кичижик жайың ичинде отурып, ёкардакы әхли ягдайлардан, хат-хабарлардан белли бир нетиже чыкарды: Хорезм юрды ган аглаярды. Шуңуң билен бир хатарда-да юрдуң тенине чыкан чыбан ириңләпди. Ол хер демде ярылмага тайярды. Ефимовларың эли хем-де дили билен Хорезм топрагына сепилен революция тохумы гөгерип, дамарларыны ере пугта яйрадып башлапды. Көнеүргенчде хем онуң голайларында Хожабек Айымбетов, Дурды усса, Досмет ага гафлат укусында ятанлары оярярдылар. Олар өз дашларына тәзе-тәзе адамлары жемлейәрдилер. Бу йыгнананларың-да өз якынлары, достлары, пикирдешлери барды. Атамырат Жапаков, Игдирбай өз дост-ярлары билен човдурларың гөзлерини ачярлар. Бу адамлар вагт тапсалар ил ичине чыкярдылар. Өзлерине пикирдеш жемлейәрдилер. Йыланлы, Тагта, Бедиркент төверэклери дүйпли суратда гозганып уградылар. Шайдаковың иберен адамлары Хывада-да, Газаватда-да, Хаңкада-да, Үргенчде-де, иң узак хем-де якын өзбек обаларында-да херекет эдйәрдилер. Бу районларда революцияның ишине жан-тени билен берлен ерли адамларың саны гүнсайын артярды. Ефимов миннетдарлык билен ичини гүлдүрди: «Дәри гаты гурады, оңа диңе от дегирмек галды...».

Дөртгүлүң дашына халкалайын айланан ханларың тарапындан айылганч буйрук алып гелен соңкы чапарларың халк тарапындан гаршыланышы Ефимовың булеген нетижесиниң догрудыгыны ене бир гезек тассыклады. Ефимов бир гиҗеде Дашховзуң гүндогарындакы ики обада болуп, гозгалаңа ёлбашчылык этди.

...Мария Павловна билен Акжагул ичери гиренлеринде, Сергей Михайлович йүз гөрүлйән айнаның өңүнде өзүниң даш гөрнүшини сынламак билен башына гайды. Оны гөрен батларына аялларың икиси-де гүл-

6 Заказ № 3159.

күлерини саклап билмән пыңкырышдылар. Ефимов яландан гахарланан болды:

— Нәме гүлйәрсиңиз?! Ким сизе адамың үстүнден гүлмәге ругсат берди?

Мария Павловна аладаланды:

— Ене нирә шайланярсың? Ахыры бир задың үстүнден барман тогтажак дәл-ов сен...

— Гарапорсана, Маша, Гарапорсаңа! Агыр гүнде бизе көмек эден адамлары шейле ягдайда еке ташламак болмаз.

Ягдай билен, тәзе гелен чапарларың буйруклары билен аяллар эййәм танышдылар. Шонуң үчин-де Акжагүл ичини чекип, якасыны тутды:

— Хи-ви, Ефим ага. Хеммеси говы, донам гелишйәр, телпегем. Йөне сениң сакгалың, муртуң сары. Сени танарлар.

Ефимов Акжагүлүң йүзүне миннетдарлык билен серетди. Ичини геплетди: «Өз чагаң хем зор этсе шейле алада эдер».

Дашындан шейле дийди:

— Гүн яңы батды. Мениң ызымдан гелмели адамың Гышлак ябың көпрүсине гелип, маңа гарашып дурмагына ене үч сагат дагы бар. Мен бу арада сакгал-муртумың реңкини үйтгедип билерин ахыры, шейле дәлми, Маша? Сен нәме гамланярсың? Машам, сен гамланма, гайтам бегеп! Шу ягдайда, иле көмегиң етжегине гөзүң етип дурка, хей, адам өйде отурармы?

— Вах, мен сениң адамлара көмек бержекдигиңе бегенйәрин. Йөне, замана шейле. Мен аял. Шуны-да назара ал...

— Маңа хич зат болмаз. Чагаларың билен, Акжагүл билен саг-аман отурың. Мен тиз гелерин. Хәзир Салайың янына барып, сакгалыма хына чалдырайын. Онсоң шол ерден аңры гидерин. Мени экитжеклер, гетирибем гитжеклер. Онсонам мен оглан-огланжык дәл ахыры, Маша. Сениң аяллыгыны болса мен нәче йылдан бәри билип, назара алып гелйәрин. Саңа эркек дийип, мени хич ким ынандырып билмез.

Үчүси-де гүлүшдилер.

Акжагүл әр-аялы еке ташлап, өз отагына чыкды. «Гой, хошлашсынлар. Белки, бири-бирине дийжек гүррүңлери бардыр. Нәхили говы, мәхрибан адамлар».

Бу вагт Ефимов аялына маслахат берйәрди:

— Акжагүлден хабардар бол. Атамырат тотуп дек ятмаз. Белки, ол харамзаданы ене-де иберендир. Мен Архип Петровиче-де, бейлекилере-де пугта табшырдым. Оны ише өзүң элтип гайт. Өе олар гетирерлер. Билен болмаз, белки Сапармырадың гелэймеги-де мүмкин. Эгер гелэйсе, гапыны дашындан гулплап, оны мен [illegible] йәнчәм сакла. Хич ере гойберме. Ол бойнуйогыны яман гөресим гелипдир. Өтен гиже дүйшүме-де гирипдир.

Соңра нәхилидир бирден дынзап гелен ички жошгун билен шейле дийди:

— Багтлы адам! Фрунзе, Куйбышев ёлдашлар билен гүрлешип, тәлим алып гелер! Бейле багт, Машажан, хемме адама етдирип дуран дәлдир. Шейле дәлми, эзизим?!

— Ол дүйбүнден башга хили адам болуп гелер — дийип, Мария Павловна айтды.

— Гүррүң нәме! Фрунзе билен Куйбышев онуң бойнуны-да бир азрак ремонт эдип, инчеллерлер. Онсоң ол говы адам болар.

— Ол, нәме, өң эрбетмиди? Хер кимиң болшудыр-да, гылыгыдыр-да...

— Хава-да. Хемме адамың гылыгы бирмензеш болса, онда дурмуш гызыксыз боларды. Йөне, мен ол адамы артык говы гөренимүчин дийәййәрин...

— Серёжа, өзүңи горап саклавери.

— Бес эт-ле, Маша. Бейле маслахатларыңы өзүңе, чагаларыңа, Акжагүле бер. Мен ол яшдан гечишдирин — дийип, Мария Павловнаны багрына басды. Онуң яңакларындан, маңлайындан, додагындан огшады.

— Мугаллыманың окадышындан әгә бол. Ол гыз болар-болмаз сөз билен Акжагүлүң вагтыны бош гечирмесин — дийип, Ефимов ынамлы әдимлер билен өйүнден чыкып гитди...

Сакгалыны хыналап боландан соң, Салай эке билен хошлашмакчы болды.

— Мен сени Гышлак ябың боюна элтип, Пири аганың элине табшыржак. Шол ерде хошлашарыс.

— Мен зат дәл, Салай эке, элдең-эле табшырар ялы. Мениң өзүм гидерин, сен азара галма.

— Мен гитмесем, азара галарын. Гайгы эдип, гиже уклап билмерин.

Ефимов башыны яйкады: «Сенденем Сапармырадың ысы гелип башлапдыр».

Ефимов Гарапорсаңа геленде гиже ярым болупды. Пири ага оны өз өйүне әлтди. Ол ерде йигримә голай дайхан бу икисиниң гелерине сабырсызлык билен гарашып отырды. Ефимов адамлар билен гөршүп, төре гечип отурды-да, өйүң ичини сынлады. Ожакда өлүгсиже от яярды. Ики саны даш чыра-да, гараз, ёкдан говуды. Дайханларың гара йүзлери шужагаз ышыга чалажа йылдырашып гөрүнйәрди. Йүзлер гамлыды, шонуң үчин-де хырсызды. Дине яшулуларың сакгаллары агарып гөрүнйәрди. Гара сакгалларың сакгалы болса гара йүзлериң, гара телпеклериң реңки билен гошулып гидйәрди.

— Биз сениң гелериңе кән гарашдык, иним — дийип, ак сакгалы дөшүни япып дуран хошамай йүзли, якымлы сесли адам өңрәге сүйшди. Ефимов оны сиңе сынлады. Яшулының гөзлери яш йигидиңки ялы жанлы, ойнаклап дурды. Йүзи-де перишделиди. Ол сөзүни довам этди:

— Сениң ат-абрайың түркмен обаларына долды. Биз сени, әлбетде, ягшы ягдайда, той-томашада гөрмегиң арзувындадык. Худай муны бизе миессер этмеди. Сени улы говганың үстүне чагырмалы болдук. Шу гүн гүн батан ара хекимиң атлыларындан он санысы обаның эмелдарының өйүне гелип дүшди. Ол ерде ики гоюн сойлуп, дөрт газан атарылды. Эмелдарың хызматкәри чай чекип, чилим отлап йөркә айылганч хабар эшидипдир. Мениңкә оглан иберипдир. Даң атан бадына олар обаның дашыны габажакламышын. Ат-яраг, араба, эли яраг тутан адамлары йыгнап әкитжеклермиш. Бизиң башымыз чашды. Урша адам билен ат-араба бермекден, салгыт төлемекден гөзүмиз ачылаңок. Биз шейле буйругың гүндогаркы өзбек обаларына гелениңи ики гүн озал эшитдик. Бу бела бизиң депамыздан-да дүшер дийип чак этдик-де, сени бир гөрели дийдик. Йөне бейле тиз гелерлер өйтмәндик. Әй, зыяны ёк, оларам гелди, сенем ызысүре гелип етишдиң. Әлбетде, бир худай диен еримиз бар экен-дә... Ине, иним, шу отуранлар шу обаның чорба чыкарраклары. Нәме маслахатың болса бер. Нәме эт дийсең, шонуң билен болайлы.

Ефимов яшулының сөзүни үнс билен диңледи. Бир салым пикир эдип отурды-да, шейле дийди:

— Адамлар, менем өзүңиз ялы бир зәхметкеш. Сиз

ер дырмалап чөрек тапярсыңыз, мен болсам машын ишледип. Шонуң үчин-де мениң сизден артык ерим ёк. Маслахаты биле эделиң.

Янкы эпей яшулы ене-де өңрәк сүйшүп, Ефимовың сөзүни бөлди:

— Биз көр. Сен депдер ачярмышың. Шонуң үчин-де сен бизиң талейимизи өз элиңе ал-да, бизиң йөрежек ёлумызы салгы бер. Депдер ачянлар пәхимли болярлар. Бизиң Магтымгулымыз хем депдер билен иш салшар экен. Шонуң үчин-де онуң сөзлерини дога эдип, бойнуңдан асыбермели.

Өзүнден кән зада гарашыляндыгына Ефимов гөз етирди. Өзара месавы гүррүң башланды. Бирсалымдан Пири элине леген билен күнүк алып гелди:

— Эл ювуң.

Палав чекдилер. Нахарың башында Ефимов шейле дийди:

— Вагтдан пейдаланмак герек. Бизиң дайханларымызың иң бир яман кемчилиги-де галадан, хекимден бир буйрук гелсе, ол буйруга эдил асмандан гелен ялы середйәрлер. Ол буйругы динләп батларына онуң манысы барада пикир алышмаярлар, ойланышмаярлар-да, деррев оны нәхили эдип бержай этмек барада гүрләп уграярлар. Дердинишйәрлер, гөзяш дөкйәрлер. Бейле этмек нәдогры. Мен өтен агшам Дашковзуң гүндогарындакы ики обада болдум. Дайханлар агыз бирикдирип, буйруга гаршы чыкдылар. Ат-арабаларыны гизледилер. Гыммат бахалы затларыны ере гөмдүлер. Урша әкидилмели яшлары гачырдылар. Гөрйәңизми, дайхан өз ялңышыны, кемчилигини дүзедйәр. Сиз хем шейдиң. Ине, нахары ийип болалың-да, ише гиришелиң. Яш адамлар атлара мүнүп гачсынлар. Арабалары дөвүң. Ясан адам оны дөвүп хем билер. Соңра ене дөвүгини бежерип хем билер. Обада дине гаррылар, чагалар галсын. Ханы, гелен атлылар нәдерлеркә? Гой, бошап галан жайлары отласынлар. Яксынлар. Жайы адам саляр. Эмма вели урша гидип өлен адамларың бирини-де дирилдип билжек гүйч ёк. Херки ише шу нуктай назардан гарамак герек. Пейданың нәмеденини аныкламасаң, ёла чыкма. Мен өңрәк «күмүш салгыды» дөврүнде Көнеүргенчде болдум. Адамларың дүшүнже билен херекет эдишлерини гөрүп, акылым хайран болды. Хекимиң ясавулларының телпеклерини терс гей-

дирдилер. Гарапорсанлы нәме, көнелнилерден песми? Элбетде, ёк! Онсонам бир зада дүшүниң. Ине, яшулы сениң башыңда говы гара телпегиң бар. Ол телпеги сен өз гара дериңи дөкүп тапдың. Оны нәме үчин башга бири гелип, сениң элиңден алмалымыш? Онуң бу телпеге хич хили дахылы ёк, бу телпеги тикдирмек үчин ол хич хили зәхмет чекмәндир. Ине, херки зада шейле гарамак герек. Уруш нәдогры уруш. Бу уруш халкың уршы дәл, мукаддес уруш дәл. Бу уруш Жүнейит хаиның өз хөкүминиң йөрейән ерини гиңелтмек үчин алып барян уршы. Ол халкы алдаяр. Гарагаллпагын депесине гонан багт гушуның ганатыны гырмак үчин чалышяр. Биз нәме үчин муңа боюн болмалымышымыз? Ёк, буйругы берйән адамларың өзлери битирсинлер. Ол буйрук бизе герек дәл. Биз оңа гаршы дурмалы.

Эпей яшулы нахар иййп болды-да, элиниң ягыны әдигиниң гоңжуна чалды. Соңра элини чалажа йылы сува ювуп муртларыны, сакгалыны режеледи. Адамлара йүзленди:

— Ине, инилерим, пәхимли адам билен иш салышсаң, шейле боляр. Ефимиң айданы билен болалын. Досан, танышлардашларыныза, таныш-билишлериңизе айдың, ган-гарындашларыныза, таныш-билишлериңизе айдың, Дан атянча, ял ягылары өзлерине гелйәнчәлер, обадан сайлансынлар. Херин бир яна гачын. Гума сиңиң. Япларың арасында гизлениң. Ханы гөрелиң, мүң йыллап укуда ятан дайханың ойнанда нәхили болярка! Оны хекимлер бир гөрсүнлер. Вагты элден берман. «Алманы асмана ат, ере дүшйәнчә я пелек» диййпдирлер. Биз хем Ефим билен Хожамухаммет арсландыр Худайбердиң гаражаныңка баралын. Оларың өзлери болмаңы үчин биз ишлерини ёла салалы. Эгер өлмесек, соңра душушарыс. Пири икимиз обада боларыс. Хабарыңыз болса оглан ибереринсиңиз...

Адамлар Ефим билен, эпей яшулы Гуртгелди ага билен хошлашып, аяк үстүне галдылар. Ыңамлы әдимләп чыкып уградылар.

Гуртгелди ага Пирә йүзленди:

— Сен бизиңкилери, өз затларыңы ёла сал. Гума гитсинлер. Ики дүйәни сувдан йүкләң. Галан затлары эшеклере, атлара йүкләң. Бизиң сейисханамызда бир дүе галсын. Эрте я-да биригүн агшам гума сув экидер ялы.

— Боляр, Гуртгелди ага. Йөне, Ефимден хабардар бол. Оны ит-гуш ярамасын.

— Шу чал келле бир тарапа гышармаң, өңки ериңде дик дурса, Ефимиң үстүнден гушам учмаз.

Шейле диймек билен ол Ефими ызына тиркәп, Хожамухаммет арсланыңка уграды.

— Иним, Ефим, херрә бала-чагаң әйгилигини гөр, вагтыңда етишдиң.

— Гуртгелди ага, мен сизиң билен танышандыгыма гаты шат.

— Биз сенденем бетер шат, иним. Бир гөрен таныш, ики гөрен гарындаш диййпдирлер. Ене гөрүшмек несип этсин. Соң гөршенимизде биз әййәм доган болуп гөршерис.

— Биз хәзир хем доган ахыры. Түйс доган болдук.

— Онуң гүррүңи нәме! Инди гарапорсанлы сени элден бермез. Сени гөзден салмаз.

— Саг болуң, Гуртгелди ага.

— Иним, Ефим, бу икисини ене гөрмек бармыка? Обамызың иң говы адамларыды. Нәме болса мыдама говы адама болайяр.

— Гуртгелди ага, онуң угруна чыныммыз билен чыкандырыс. Белки, ишимиз оң болар.

— Вах, сен бир задың угруна чыныңң билен чыксаң, онуң оң болмажак гүманы бармы?

— Бейле дийме, Гуртгелди ага. Душман тилкиденем бетер хилегәрдир.

— Душман тилкиденем бетер хилегәр болса, биз онда душмандан-ам бетер хилегәр! Бизиң аркамызда сен дурсуң...

Ефимов ичини геплетди: «Булар маңа әгирт улы бир гүйч хөкмүнде гараярлар. Бу мени гүйчлендирмелидир, ганатландырмалыдыр. Вах, буларың ынамыны долы өдәп болсады, мен нәхили багтлы адам болардым! Хер эдерин, хесип эдерин, буларың ынамыны өдемәге чалшарын! Болмаса,мениң өмрүмиң манысы болмаз...».

Шу гүррүңлерден ярым сагат геченден соң, Гарапорсаң обасының ичи кесек атылан ары өйжүгине дөнди. Оба ассырынлык билен херекете гелди. Илки бада итлер батлы-батлы үйрүшип уградылар. Эмма бирсалымдан вели оларың сесине сув сепилди. Дайханларың бир топары илерлигине, бир топары гайралыгына, ене бир топары башга ерик уграды.

Гуртгелди ага билен Ефимов якн Хожамухаммет
ярсланын хем Худайберди гаражаның эле ялер ялы
доган-гарындашларыны ёла салдылар. Со-
ватларыны, обаның гайра четинден башлап, тэ илер-
вундан болса
ки серхедине ченли айланып чыкдылар. Отуз бэш хожа-
лыгы отуран ерлеринден гозгадылар. Даң атып, жахан
ягтыландан соң, Гуртгелди аганың бошап галан жайы-
на гелип, түңчэни ожага гойдулар.

Гижеси билен гөкнар, арак ичип, яки гойнун этини
нея, оны-да синдирип билмән азара галып, диңе даңа
голай ука гиден эмелдар билен хекимиң ясавуллары ук-
лап галдылар. Олар гүн догуп, асмана галандан соң,
гөзлерини элек-челек эдип ояндылар. Ховул-хара бир
кәсе чай ичип, ярагларыны шакырдадышып, гыссаглы
атландылар. Олар дайырдашып, гудузлан ит ялы оба-
ның о четинден гирип, бу четинден чыкдылар. Гөзлери-
не ялен зат болмандан соң, хакыкатдан хем, гудузла-
дылар. Гөзлерине гөрнен адамлары еңсесинден итерип,
бәшатарың гундагы билен уруп, обаның ортасындакы
кичижик мейдана йыгнап башладылар. Чагалар эжеле-
ринин я-да энелеринин бойнундан гужаклап, нәмәнин-
-нәмедигине дүшүнмән, төверекде болуп дуран затлара
маныcыз әнедйәрдилер. Гаррыларың ягдайы ики хили-
ди: ясавулларың ики эллерини бурнуна сокуп галыш-
ларына оларың ичи гүлйәрди. Совукда шейдип дуруш-
ларына болса гахарлары гелйәрди. Атлылар мәрекә-
нин дашына халкалайын айланып, ярагларыны өнле-
рине кесе басып дурдулар. Йүзе голай гаррь адамлар,
бейле эдилмесе-де, хич ере гидип билжек дәлди. Ола-
рың межаллары етжек дәлди. Ин соңундан обаның
эмелдары Ефимов билен Гуртгелди аганы өңүне салып
гелди.

Эмелдарың ёгын бурны кәшир ялы гызырыпды. Йү-
зи өңкүсинден-де гаралыпды. Гөзлери ичине гидипди.
Оларың агы кепелип, гарасы кичелен ялыды. Ала тел-
пегини баса гейипди. Онун йүзүне серетсең, башга бир
вагт болса гүлкиң тутжакды. Эмма хәзир гүлки узакла-
ра гачыпды. Ол маңлайы сакар атыны дебсиләп, адам-
лара голай гелди:

— Бу нәме этдигиңиз болды? — диенде онун сеси
ерин ашагындан чыкян ялы гүнлеч эшидилди.

Хич кимден сеза чыкмады. Эмелдарың муңа гаты
гахары гелди. Йүзи өңкүсинден-де гаралды, бурны бурч
ялы гызарды:

— Мен сизден сораярын, гаррь харамзадалар! Айт-
масаңыз, хеммәңизи шу ерде атарын!

Гуртгелди ага чыдап билмеди:

— Иним, дилиңе гайым бол. Өзүңден улының ак
сакгалыны сыламак түркмениң озалдан гелйән дәби-
дир!..

Эмелдар хетден ашды:

— Хэй, сениң бир ак сакгалыңа...

Ол айылганч сөгүнди.

Әхли зады, ол дүнйәни, бу дүнйәни ядындан чыка-
рып, өне омзап Гуртгелдиниң чигнинден гайым тутуп
сакламак Ефимова зордан башартды. Яшулының бүтин
гөвреси титрейәрди. Хошамай, мәхирли йүзи таңар ялы
болманды.

Орта гүрпден бир сес чыкды:

— Эмелдар, хетдиңден гечдиң. Худай дий!

— Гап, сесиңи!..

Орта гүрпден чыкан сес киңаялы гүлки билен гайта-
ланды:

— Мен сесими гапар ялы, чөп дүйби дәл!..

Эмелдар етжек дережесине етди:

— Ким ол? Ханы ол! — дийип, гөзүни депесине ди-
кип, агзындан көпүгини сачып, атыны дебсәп гамчы-
лап, өңе сүрди. Эмма ат эесинден пәхимли чыкды. Ол
адамларың хас голайына гелди-де, ики өң аягыны ере
дирәп дуруберди.

Эмелдарың «чөп дүйби» диен сөзе шейле гахарла-
нышының себәби барды. Онуң атасы Ахала гатнарды.
Бир гезек гиденде ол ики йыл Гаррыгалада болуп гел-
ди. Шол ерде талабанчылык этди. Ол доланып гелен-
ден соң, бир ай гечип-гечмәнкә оглы болды. Ол муңа
гең галды. Гыкылык этжек болды. Эмма аял «Япыша-
гым барды» дийип хилегәрлик этди. Аслында болса оба
адамлары бу «япышагы» билйәрдилер. Эмелдарың эже-
си бир өтегчи билен жөвенликде тутулыпды. Муны соң
оба огланлары онун гулагына етирдилер. Ине, «чөпдүй-
би» сөзүниң онун гоңжуна гор гүйшының себәби шуды.

Мәрекәниң хер ериңден сес чыкып башлады:

— Ол эййәм гитди...

— Ол хич кимем дәл...

— Ол сөзи айдан адам гайып болды...

Якымсыз, гахарлы гүлки гүвләп, эмелдара гулагының агзында топ атылан ялы тәсир этди.

Онянча ясавулбашы өңе чыкды:

— Эмелдар, бейдип дураныңызың пейдасы ёк. Булар ат-арабаларыны, адамларыны гачырыпдырлар. Гой, онуң дерегине өзлери гитсинлер. Эли яраг тутуп биләжеклерини сайлап алалы-да, Дашховуз галасына екиделн. Болмаса, хекимиң диванының өңүнде бизиң деримизи соярлар.

Бу хакыкат эмелдарың башындан учан хушуны ерине гетирип салды. Ол сувдан чыкан ялы болуп, өзүне гелди. «Догры, догры. Ясавулбашыныңкы догры. Мен ол эшеги соң гөзләп тапарын. Онуң тенини дешим-дешим эдип, үстүнденем шеребе гуярын. Хәзир болса ише башлалы...».

Йүзден говрак адамың ичинден кырка голайыны сайлап бир чете чыкардылар. Буларың көпүси элли билен етмишиң аралыгындакы гаррылардыр. Ефимовың яшытдашларындан онуң өзи билен җеми үч адам барды. Бу аралыкда бир вагт тапып, Ефимов Гуртгелди ага йүзленди:

— Буларың ярагларыны элинден алмак герек. Биз көп, оларың җеми он бир. Адамлара ювашҗадан хабар эт. Бири бизиң ичимизден чыкып, ол топара-да айтсын. Оны атаясы ёк...

Шулар ялы вагтда шейле сөз хеммәниң ганыны чалт ишледйәр, хеммәниң йүрегинде хөвес дөредйәр. Хеммәни, нәмәлим, гызыклы, пейдалы бир зада үндейәр. Хәзир хем шейле болды. Бу хабар гөз ачып-юмасы салымда ики топарың ичине хем яйрады. Адамлар ыкҗамландылар. Гаррылар йигделен ялы болуп, гөзлерини ялдыратдылар. Дәри, догрудан-да, гурапды. Оңа чалаҗа от дегрәймелиди.

Гуран дәрә ол оды бирҗе чага дегирди. Эмелдар хас голайлашып, гөзлерини алардып геленде, бир чага ондан горкды-да, улили билен чыгырып аглады.

Эмелдар:

— Кес сесиңи, ит оглы! — дийип, энесиниң гуҗагындакы чаганың аркасына гамчы чалды. Чага гөк далак болуп, демини алып билмән, өзүнден гитди. Энеси чаганы голайындака узадып, мисли ёлбарса дөнди. Әхли гүйҗүни дырнакларына җемләп, ат үстүнде отуран эмелдарың бойнундан гуҗаклады. Шейдип, аягыны ерден үздн-де, эмелдарың бойнундан асылды. Бир элини бошадып, эмелдарың гөзүни, йүзүни дырначаклап, сакгалларының түйлерини еке-екеден үтүп башлады. Онянча Гуртгелди ага бир зыңды-да эмелдарың ярагыны гарбап алды. Эдил шу вагтың өзүнде-де аял билен эмелдарың болшуна сын эдип, төверекдәки ягдайы гөз ачып-юмасы салым үнсден дүшүрен ясавулларың арка тараплары алахасырды болды. Ики топарың адамсы-да оларың үстүне бирден хүҗүм этдилер. Гуртгелди ага бәшатара ок сүрүп:

— Ярага япышаныңызы атарын! — дийип гыгырды.

Мәреке ясавуллара ярага япышмага май бермеди. Гөз ачып-юмасы салымда он бир адам обаның гаррыларының хем-де чагаларының аякларының ашагында пейда болды.

Ефимов бу аласармыклыгың ичинде Гуртгелдә йүзленди:

— Яшулы, хабардар бол, булары өлдүрәймесинлер.

— Булары секиз гезек өлдүрсенем аздыр! — дийип, Гуртгелди ага эмелдардан элини бошадып ыза чекилди-де, маңлай дерини сырды. — Боляр, Ефим, инди буларың ызыны нәдерис? Бу ишиң соңуны нәдерис?

— Хич зат этмерис, яшулы. Буларың эллерини сыртына пугта данмалы. Өзлериниң гайракы япларың ичине элтип ташламалы. Гой, ол ерден салгыт йыгнаберсинлер...

Соңра онуң гөвни бирден гөтерилди. Ол өзүнден маслахата гарашып дуран аял-эркеклере йүзленди:

— Ёлдашлар, гөрйәрсиңизми, биз хем долы маңлы адам экениң! Бизиң хем элимиз өз ганым душманларымыза гөтерилип билҗек экен. Мыдама шейделиң! Мыдама агзыбир болалың. Сизде бир накыл хем бар ахыры: ики эл биригип йүзи ювмалы диен!..

Гуртгелди ага Ефимовың йүзүне мәхир билен бакды-да, онуң айтҗак болян задына түйс йүрегинден гуванып йылгырды:

«— Эл-эли ювар, ики эл биригип йүзи» дийсене, Ефим! Әй, берекет тап, иним! Эдил гөвнүмизден турдуң! Сен түркмен иллерине өңрәк аралашмалы экениң!..

Ефимов өз сөзүни дүзеден гоҗаның йүзүне миннетдарлык билен середип, саг элини дөшүне етирип баш эгди.

Соңра довам этди:

— Бу өрән кичижик еңиш. Эмма бу бизиң гөвнүмизи гөтермелидир. Бизи улы еңишлер газанмага итеклемелидир. Ярагдары Гуртгелди ага табшырың. Олар бизе хызмат этмели болар. Олары яглап, сүпүришдирип дуруң. Инди болса, эзиз ёлдашлар, бу ятан адамхорлары гайраки япларың ичине ташлаң. Булар дурмушың зибиллеридир, зибили ташланмалы ерине ташласаң говы болар.

Гахары гайнап дуран адамлар гойнуң сува топулышы ялы топулдылар. Ясавулларың эллеринден, аякларындан, гушакларындан япышып, олары аңрысы бир сагадың ичинде гумләп гелдилер.

Ефимовы шол гүнүң агшамы, гараңкы дүшенден соң, Гуртгелди ага башлыклайын он саны гарапорсаңлы Дашховзуң гүнорта дервезесине ченли гетирип гитдилер.

Ефимов гиже гурамаың маслахатыны чагырды. Болан ишлер барада хасабат берди. Гурама шейле карар этди: гарапорсаңлыларың бу гахрыманчылыклы гайтавуллары барадакы хабары хемме ере етирмели, бу мысалдан көнеүргенчлилер, порсулылар, тагталылар, гарайылгынлылар, гарадашлылар хем-де өзбек гышлаклары гөрелде алмалыдырлар дийлип, карарда айратын белленди.

Семён Викторович Силантьев карары ерлере тиз етирмегиң угруна чыкды.

Ефимов дана голай гелип, гейимлерини-де чыкармага ярaман, кроватына гышарды. Ол үч гиже-гүндизиң укусыны алмалыды...

«ХАНЫҢ ЧАПАРЫ» ЁЛА ЧЫКЯР

Черкез Дөртгүле алып баряң хатының, өз сапарының әхмиетине дүйпли дүшүнйәрди. Ол өзүне ынанылан бу иши ерине етирип билмериң дийип горкмаярды. Гайтам, чөл-беееванлыкларың ичи билен кә огрың, кә догрың кейтиклэп йөрэп баршына өз-өзи билен гүрлешйәрди: «Саран беги алдан Черкезиң, Ефимиң чайыны ичип, чөрегини иен Черкезиң, онуң дога гаплайма ы ялы сөзлерини диңлән Черкезиң өңүнде алынмажак гала болмаз. Дөртгүле барып, Шайдаков диенини-де гөрерис. Олам Ефим ялы говы йигит болса, иши деррев дүзедер. Говудыр. Болмаса Ефим онуң билен арагатнашык саклаΜаэды. Оңа саламнама алып, мени йөрите онуң янына ибермезди. Ефим эрбет адам билен иш салышмаз. Гечеңлер бир зады билмән айтман экенлер-ов! «Ыхласа-мырат» дийип йөне ерден айтмандырлар. Йүрегимде шулар билен ишлемек ыхласы шейле бир гүйчлүди велин, худай мени мырадыма етирди. Несип болса Сапармырадам гелер. Оны-да гөрерис. Касымам...».

Касымың ады дилине геленде, бирден Акжагүл Черкезиң гөз өңүнде пейда болды. Черкез ичини гүлдүрип, башыны яйкады: «Худай икисиниң өмрүни узак этсин...».

Соңра Черкез бу узак ёла уграмазының өң янындакы сагатлары ятлады. Акжагүл утанжаңлыгындан батырлык билен үстүн чыкып, Черкези бир чете чекипди:

— Черкез ага, элин-гөзүн дерт гөрмесин, сен Дөртгүлде болан вагтларыңда ондан хабардар бол. Өзүни-де назарыңдан пугта гечир, хей, агырян, дерт чекйән ери ёкмы? Нәме ибермели? Хайсы зады етмейәр? Хеммесини билип гел. Ялтанма. Өзүне-де көп догайы салам айт. Ызын гайгы этмесин... Ефимиң жаны сағ болса, маңа-да, какасына-да хич зат болмаз...

Черкез Акжагүлүң айданларыны үнс билен диңлейәрди, гөзлерини гызың йүзүнден айрып билмейәрди. Акжагүл утанчдан яңа эзъет чекйәрди. Онуң овадан йүзи бир гызарярды, бир агарярды. Черкез, догрусы, Акжагүлүң бу болшуна бирхили гең галды. «Бу нәме үчин бейдйәркә? Хемме яш аяллар хем шейлемикә? Я мунуң дуйгусы хас гүйчлүмикә?». Онуң бу гең галышы йөне ерден дәлди. Ол өйленип, сөйүп, сөйүлип гөрмәнди. Бу затлар оңа ятды. Башгаларың аяллары билен гизлинликде душушмаклык оңа бу затлар барада хич хили дүшүнже бермәндилер. «Бе, Акжагүл Касымың атасы барада-да сарган гойберди. Касыма: «Ефим Ремезана дөрт батман бугдай билен ики батман жөвен иберди. Шуны хөкман айдавери» дийип, кән айтды. Боляр, Акжагүл, мен сениң әхли табшырып гойберен затларыны оңа айдарын, бержай эдерин. Касымы бегендирерин. Ол болса өз гочакларыны бегендирер. Хәй, зәлуват Акжагүлжик, өз-ә йүрежигиң Касым дийип, бөкүп дур-ов!» дийип, Черкез өз янындан көп маңылы йылгырды.

Ол улы ёл билен йөремән, обалыкларың, япларың жеңңелликлериниң ичи билен дивана сыпатына гирип барярды. Онуң кейпи көкди, шәхди ачыкды. Шонуң үчин-

-де узак ёл оны иризмейәрди. Оны диңе Хоҗамухаммет арслан билен Худайберди гаражаны зынданданд бошатмак максады өңе итекләнокды. Ол Ефимов Белиркенде геленден соң ерземинден ягты җаханз чыкыпды. Ефимов гайдандан соң, ене-де шол ерземине дүшүп гиден ялы болупды. Бирнәче вагтлап хич ким онуң адыны тутмады. Оны агтармады. «Адам доган гүни онуң тәлейи маңлайына язылармыш. Соңра ол бүтин өмрүни шол язгының эсасында гечирмелимиш. Мениң маңлайыма адам санына гирмезлик язылан экен. Мени шонуң үчин-де гөзден салдылар... Зыяны ёк, язгытдан чыкып болмаз» дийип, Черкез маңлайына юмруклады. Инди болса... Инди болса ол ене-де адам санына гирди. Инс, оны өңе итеклейәң, узак ёлда онуң агырылы чеп аягына яграм салмаян зат шундан ыбаратды.

Черкез бирнәче гиҗе-гүндиз ёл йөрәнден соң, Дөртгүл галасының диварына гелип етди. Етен еринде аркасыны дивара дирәп, чоммалып отурды. Опа илки билен демини дүрсемек герекди. Ондан соң төверекде довам эдип дуран эрев-де-беревликден баш чыкармак герекди. Ахырсоңы-да нәмәниң-нәмедигини, кимиң-кимдигини, чалараҗык хем болса, сайгармак герекди. Ол шу ерде бир сагада голай отурды. Гөзлери төверегинде болды. Эмма хич затдан баш чыкарып билмеди. Дервезәниң агзында совук гыш гүнүниң нуруна түпең ниллери ялдыраярды. Атлы, пыяда адамларын бир топары гала гирип, бир топары чыкярды. Хич ким Черкезе эврүлип серетмейәрди. «Пахырларың өз аладалары өзлерине етерлик болмага чемели. Эй, худа, булара гүйч-кувват бер» дийип, Черкез ичини геплетди. Инди болса аладаланып угради. «Бейдип отурмак болмаз. Мен асса-ювашдан дервезәниң өңүне барайын. Белки, бир диле дүшйәне душарын. Онсонам дивана билен кимиң нәме иши бар».

Дагың гаясы ялы улы дервезәниң өңүне гелип, Черкез кән дурды. Бирден бир топар пыяда гелип, гапының өңүнде сакланды. Оларың өңүне дүшүп гелйән адам дервезәни ики гезек бат билен юмруклады. Дервезе ачылды. Постда дуран адам булары чалтлык билен гөзден гечирди-де, дервезәниң бир тарапыны ачып, четекилди, Черкез: «Шундан аматлы пурсат дүш гелмез» дийип, дервезеден гирип угран адамларын ызына дүшди. Ол саг-аман ичери гирди. Дервезәниң шаркылдап

япыланыны эшитди. Бегенди. «Инди-э болайды герек» дийип, гаңрылып серетмекден хем горкуп, адамларың ызы билен кейтикләп угради. Оняңча Төрешиң демир ялы эллери Черкезиң енсесинден япышды. Горкудан яна Черкезиң инҗиклери саңдырап гитди. Эмма ол муны билдирмежек болуп, көп гүйч сарп этди. Черкез гөзлерини алардып серетди.

Төреш бу адамың йүзүне-де бакман, енсесинден элини яздырман, дервезеден гирен ериндәки гаравулхана элтип дыкды. Шундан соң онуң бойнундан элини айырды. Газап билен Черкезиң йүзүне серетди:

— Сен ялакыларың тутан гушуны биз биреййәм үтүп гойбердик. Кимиң чөрегини ийип, кимиң гапысында үйрйәрсиң? Гөнңңден гел. Болмаса дуран еринде тама сөйәп атарын! Бу вагт душмана рехим эдилйән вагт дәл!

Черкезиң өзүни дүрсемеги үчин бирнәче вагт герек болды. Ол ахырсоңы дил ачды. Төрешиң сөзи онуң этинден өтүп, сүңкүне етди:

— Сен агзыңы онда-мунда уруберме. Мусулманчылыкда яшулыны сыламак диен говы зат бардыр. Шуны хич вагт ядыңдан чыкарма. Ики гүн сыртыма сапанча дакдым дийип, сен-э хемме зады унудыпсың-ов!

Ене дервезе какылды. Черкез өз сөзүниң бөлүненине гынанды. Төрешиң гаравулханадан чыкып, онуң гапысыны дашындан гулпламагы Черкезиң гахарыны гетирди. Эмма вели ол бир зады йүрегине пугта дүвди: «Сөзде басылмалы дәл. Бир зат дийсе, ики зат дийип жогап бермели. Сапармырадың, Касымың атларыны тутмалы дәл. Бейдәйсем, олар хайсы ериң ханлары дийибем өлиниң сорагыны сорар. Улурак-улурак адамларын адыны тутайын. Ялаң айдяр, бу атып билмез. Атып билмежеги гөрнүп дур» дийип, Черкез өз яныңдан ынамлы-ынамсыз пикир йөретди.

Төреш дашардакы ишини битирип, ичери гирди:

— Сен хайсы ханың жансызы? Нәме үчин гала огрынча гирдиң? Гөрмезлер өйтдүңми?

— Мен жансыз дәл, жансыз өзүңсиң!

Революцияның угрунда хемме затдан гечип, гиҗесини гүндиз эдип йөрен Төреше бу сөз агыр дегди. Ол

бәшатарыны гапының агзында тама сөйәп гоюп, газыкдан асылгы дуран бир гулач йүпи алды-да, Черкезиң эллерини сыртына даңды.

— Ине, саңа, жансыз! Жансызың кимдигини ревком аныклар!

— Сен мени бейдип хорлама, хан огул! Мен йөрите табшырык билен гаты улы адамың тарапындан гаты улы адамын янына гелдим.

— Хеммесини билерис, хеммесиниң аныгына етерис. Соңра Төреш ювашан ялы болуп сорады:

— Сен ниրели? Хайсы ерден?

— Мен бедиркентли.

— Жүнейит ханың обасынданмы? — дийип, Төреш гашыны чытып сорады.

— Хава. Мен Жүнейит ханың обасындан. Мен Шайдаковың янына гелдим. Зерур иш билен. Онсоңам Бедиркент еке Жүнейит ханыңкы дәл.

Төрешиң ядына Матак дүшди. Онуң сачлары дим-дик болды. Гөзлериниң өңи гараңкырап гитди. «Түйс ериңден гелен жансыз. Ек, биз сизе Шайдаковымызы бермерис». Төреш өз янындан элине дүшениң гаты горкулы душманлыгына гөзүни етирип, оны гөзи билен ийәйжек болды. Эмма вели Черкез өз янындан: «Ине, гөрдүңми, Шайдаковың адыны тутанымдан соң, дили дамагына дыкылайды» диен нетиҗә гелди.

Шундан бирки сагат гечендеп соң гаравул чалшыгы гечирилди. Бу аралыкда Черкезиң ягдайы хас эрбетлешипди. Ол Сапармырадынам, Касымыңам, Ефимовынам адыны тутуп гөрди. Эмма вели бу атларың хич бири Төреше тәсир этмеди. Гайтам ол: «Бу харамзада мениң гөзүме чөп атҗак боляр» дийип нетиже чыкарды. Соңра Черкез Лалезем ата, Ысмамыт ата диен өвлүйәлерден ант ичди. Булар хем даша дегип, чавуп гиденок ялы болуп, Төрешиң голайына-да чемелешмеди. Шундан соңра Черкез ягдайың агырлашандыгыны бойун алмалы болды. «Инди шейдип өзүңче ёк адамың элинден аягыны саллап гидибермели болармы? Бу бидөвлет, Ефимем-ә танамаян экен. Алла жаным, өз аягым билен бир беланың үстүнден бардым отурыбердим-ов. Өзем-ә мусулман вели, өвлүйә задам муңа тәсир эденок. Әй, бетериңден сакласын...».

Төреш постуны табшырып, эли сыртына даңылгы Черкези өңүне салып уграды. Хер әдимде, хер сөй билен Черкез Төреше лак атярды. Оны гүррүңе чагырярды. Төреш вели оклан ювдан ялы, башыны дим-дик тутуп, бир агыз хем геплемейәрди. Черкез соңабака: «Мени өзүңден улусының янына элтермикә я-да...» дийип сагынды. Ол Ефимовын Шайдакова язып гойберен хатыны вели бәшатарың ичли дөшүве гөнүкдирилйәнчә гөркезмели дәл дийип карар этди. Табшырык хем шейледи.

Агшам аралашды. Көче совукды. Теңиңи кесип гелйән гүйчли шемалың зарбына ерде ятан гарлар пер ялы болуп көчелериң депесинде учганаклаярды. Эмма Черкез бу затлардан хабарсызды. Ол тәлейине тең берип, йөрәп барярды. Гөзи төверегиндеди. Габавдакы Дөртгүлүң даражык, эгрем-бүграм көчелеринде пейвагтына гезип йөрен адам азды. Ваггал-ваггал еке-ики, топар-топар болуп йөрен яраглы адамлар душ гелйәрди. Ка көчелерде гыссаңып, гаты сүрүп барян атлылар гөрнүп гидйәрдилер.

Хер гезек атлыларың топарына гөзи дүшенде, Черкезиң йүреги гүрсүлдәп урярды. «Касым гөрүнмезмикә, онуң атлыларындан бири гөрүнмезмикә?» диен умыт онуң йүрегиниң чуңңур ерлеринде булутдан чыкан ай ялы болуп ягтыланып гидйәрди. Эмма шәхер оны совук гаршылапды. Көчелердәки ягдай оны йылатмага вада хем бермейәрди. «Бу диниден чыкан, ярага япышан бадына мен хем худайы чагырып, телпеге япышайын. ол ерден Ефимиң хатыны чыкарып, мунуң агзына юмрук билен урлан ялы эдейин... Бу хатың хем галп затдыр дийип, оны элине-де алман, бәшатарың холтумыны бошадаярмыка? Йүзи-гөзи яман хырсыз гөрүнйәр. Мундан хер зада хем гарашмак болар. Мундан дине бәш вагт намаз чыкмаз. Бәй, ягдай агырлашдымайт? Гел-гел инди, шу ерде аманады табшыраймалы болармыка?..»

Төрешиң гөзи, пикири Черкезиң аманадында дәлди. Ол хәзир өз өңүнден кейтиклэп, такдыра тең берип барян адамың кимдигини, нәме максат билен шәхере өзүни атандыгыны аныкламак ислейәрди. Ол, элбетде, Черкезиң сөзлерине ынанмады. Догрусыны айтсаң, исполкомдакы бирнәче адамдан башга хич киме-де ынанмаярды. Матагың иши йүзе чыкандан соң, шәхердәки көпе дост-ярларына-да бирхили совуклык билен гарап баш-

лады. Себәби ер уруп, ерде галан Матак Шайдакова эл гөтерер дийип Төрешиң хыялына гелжек дәлди. Эмма шейле иш йүзе чыкды.

Төреш гарыпды. Төреш батракды. Шейле ягдайдакы кән адамларың болшы ялы, Төрешиң-де йүреги юкады. Ынанжаңды. Бир гөвнүне яран адамсына өмүрлик берлерди. Худай билен Төрешиң арасы узакды. Шоңуң үчин-де Төреш онуң барасында дүйбүнден пикир этмейәрди диен ялыды. Онуң худайы-да, пыгамбери-де, перишделери-де Ердеди.

«Матак, ондан соңра-да кейтик гарры адам. Булар нәме үчин бейдйәркәлер? Булар Шайдаков дагының ачлара нан, өлүм халындакылара җан берйәндиклерине, бержекдиклерине гөз етирип билмейәрлермикә? Нәме үчин буларың шейле адамларың гаршысына гөтерилйән эллери чүйрәп акаймаярка?»

Өңден Черкез баряр. Үч әдим ыздан Төреш баряр.

Черкез ызына өврүлмән шейле диййәр:

— Сен мени тананындан соң, бу болшуңдан утанарсың. Ол хырсыз йүзүң гызарар. Сен говусы мени бейдип хорлама. Хич болмаса, элими бир чөз. Бу яшдан соң элиңи сыртына дандырып, улы көчеден гитмек агыр дегйәр. Шунуң манысына бир пикир етирҗек бол.

Хениз хем серче сүрүси ялы болуп келлесине долан пикирлериң башыны җемләп билмән гелйән Төреш гахарланяр:

— Сиз тетеллилериң эле дүшен вагтыңыз дилиңиз сүйҗәп башлаяр. Гепиңи көпелтме-де йөрәбер. Ёгсам яман боларсың...

Улы көчә гелип чыкдылар. Черкез яман үшеди. Онуң эллери херекет этмәнден соң совук ичинден-багрындан гечипди. Ол нәме болса шол болсун дийди-де сакланды:

— Сен мени я шу ерде ат, я-да Касым дагының болян ерлериниң голайындан гечир. Мен үшедим. Онсоңам, бу дерья ялы көчеден бу ягдайда гидип билҗек дәл. Мебнем өз юрдумда бихаллардан дәл. Билип гой!..

Черкезиң бу маслахаты Төреше-де ярамаң дурмады. Буларың хәзирки барян ёлам җувазчының тамының голайындан гечйәрди. Төреш пикир этди: «Гел, мунуң айданыны эдейин. Бу бендәни көп хорладымам. Белки, ягшы ниетли адамдыр. Эгер ёмутлар муны танамасалар, бу мени алдаян болса, онда галаныны соң гөрүберйәрис. Элимден-ә сыпып билмез».

Шейле-де болса, ол йүрегиниң юкаланып ыгранлыгыны «бу душмана» билдирмезлик үчин, дашындан хайбатлы гүрледи:

— Чеңе совул! Гепиңи көпелтме. Атмалы болса атарын. Сәхет сорап дурасым ёк. Онсоңам агзыңа гулпжулп юм. Канун боюнча мен сениң билен геплешмели дәл.

Черкез:

— Әй, кануның билен жәхеннем бол-а! — дийип, Төреше эшидилер-эшидилмез эрбет кәйинди.

Черкезиң багтына җувазчының тамының өңи адамлыды. Ене-де еди-секиз ядав атлы буларың өңүнден гелйәрдилер. Ара якынлашыберенден соң, атлылар җувазчының тамына тарап совулдылар. Гөзлери губарлап дуран, совуга аңыны алдыран Черкез хич кими танамады. Бу ягдай Төрешиң гөвнүндәки гүманы гүйчлендирип башлады. Эмма вели дервезә хас голайлашанларындан соң, Черкез атдан дүшен Касымы гөрүп, ер-гөкден гелди. Айылганч гыгырды:

— Айт, Касым, мени бу эзрайылың элинден гутарсана! Бу хәлиден бәри гара кесевисиниң мәшесини гысымлап гелйәр! Бирден гүрпүлдедип гойберәймесин!..

Ядав, йүзи салык, аякларыны зордан гөтерип басян Касым өзүниң гулакларына ынанмады. Онуң эндамына ток яйран ялы болуп гитди. Йүзүни гөзе илмез чалтлык билен сесиң чыкан тарапына өврди. Овадан, уллакан гөзлерини гиңден ачды. Өзүнден ыгтыярсыз бир ягдайда Черкезе тарап ылгады. Бу вагт онуң бегенҗи әлем ялы дүйпсүзди. Эмма йүрегинде туран ховсаласы-да ондан кем дәлди. «Нәме хабар гетирдикә?» диен ховсала оны ики әдимде Черкезиң янына етирди. Касым Черкезиң даш ялы доңан гөвресини гуҗаклады.

— Эйгиликмидир, Черкез ага?

Черкез хамсыгды. Гөзлери немленди. Дили диениңи этмеди. Агыр ягдая дүшди. Онуң Төрешден чекен эзъетлеринден хабарсыз Касымың йүреги агзына гелди. «Хей, болмасы бир иш боландыр» диен айылганч пикир янага деген шапбат ялы болуп, онуң гөзлеринден от чыкарды. Касым гүйчли эллери билен Черкезиң келлесинден тутуп, онуң гөкдалак болан йүзүни өз йүзүне голайлашдырды. Кер билен геплешйән ялы бар сеси билен гыгырды:

— Нәме боля?! Нәме болды, Черкез ага?

Төверекде дуранлар Касымың ягдайыны гөрүп, айылганч хабары әр ялы гаршыламага тайынландылар.

Касымың сеси, гөзлериниң учганаклап дуршы Черкезе жан берди:

— Хич зат... Хемме гургун...

— Саг бол, Черкез ага, агзыңдан худай эшитсин!

Жувазчының тамының өңүнде яз чыкан ялы болды. Адамлар петиш жайдан ачык хова чыкан ялы болуп, еңиллик билен демлерини алдылар.

Черкез өзүни хас раслап, өңки хетдине геленден соң, Касымың элинден тутды. Бир четде бу ягдайы бегенч билен сынлап дуран Төреши гөркезип:

— Касым, шу хырсызың элини данып, агзына күнде салып, онуң ыгтыярыны маңа бер. Мен шуны көчелере бир айлап гелейин. «Догмаз тогсан дөрт йылда, богаз болса әр әрден» диен сөзи эшидипмидиң? Мунуң маңа шу гүнки ювтдуран хүнабасы йүз йылда-да ятдан чыкмаз! — дийди.

Обадан, мәхрибан илден гелең Черкез үнс меркезинде болды. Оны галадылар. Чай, теммәки кемлик этмеди. Отурышма гижәниң ярымына ченли довам этди. Соңра Касым билен Черкез Шайдаковыңка гитдилер. Оны өйүнден тапманларындан соң исполкома бардылар. Николай Алексеевич бу вагт исполкомың совук отагларының биринде Матак билен гүрлешип отырды. Ол Касым билен Черкези йитирип тапан ялы гаршылады. Гапыда дуран бирине Матагы хәзирликче алып гитмеги буюрды. Соңра Ефимовың хатыны окады. Хал-ягдайлар барада сорашды. Хемме зады жикме-жик аныкландан соң, Хожамухаммет арсланың меселесини ара алып маслахатлашып башладылар. Меселе деррев чөзүлди. Шайдаков исполкомың секретарыны гетирдип, оңа хан Жүнейидиң адындан Атамырат гоштура буйрук яздырды.

Жүнейит ханың атлыларының гейимине гирен ики атлы даң билен Бедиркент ёлуна дүшди.

Касым билен Черкез жувазчының тамына угранларында, гүндогар тарап тилки гуйрук болупды. Ёлда Черкез Касыма:

— Шайдаков диениңем-ә Ефимче бар экен, Касым — дийди.

«ХИЛЕ ХЕМ БИР БАТЫРЛЫКДЫР ЕРИНДЕ»

Гижәниң ярпысындан көпүси гечен-де болса, Бедиркент галасының ичиндәки херекет кешешмәнди. Яраг ясалян, зикге какылян уссаханаларың түйнүклеринден чыкян өт ялы гара түссе галаның депесиндәки гара кече ялы асылып дуран гижәниң ичине сиңип гидйәрди. Мәхнет чекичлериң сандала дегенде чыкарян гүңлеч сеслери ахы-нала аламаты ялы болуп, иңини тикенекледйәрди. Муртлак, ала гөз, хырсыз адамлар түпеклериниң нилини сансыз кән пануc чыраларың ышыгына ялдырадып, бир гапыдан гирип, бейлеки гапыдан чыкярдылар. Зынданларың агыр гапылары вагтал-вагтал иниңи дүйрүкдирижи сес билен ачылып-япылярды. Гүндогар дервезе тарапдан гүңлеч түпек сеслери эшидилйәрди. Дөрт тарапдакы әпет улы, демир дервезелере дынув ёкды. Гижә галан агыр йүкли кервенлериң бириниң ызындан бириси гелйәрди. Аякларыны зордан гөтерип басян дүелер галаның ичиндәки амбарларың өңүне гелип, дагың дашы ялы болуп чөкйәрдилер. Сөгүнч, гыкылык-говга билен оларың йүклери дүшүрилип башланярды.

Муртлары гыравлан топар-топар атлылар обалардан тутуп гайдан адамларыны гетирип, зынданың агзындакы ярым укулы гаравуллара табшырярдылар. Соңра дайырдашың, арының өйжүги ялы хүжрелере сиңип гидйәрдилер.

Эмма велин галаның ичинде дөкән-сачан болуп ятан зат гөрүнмейәрди. Галаның ичинде уруш дөврүниң ели өвүсйәрди.

Галаның дашының херекети ичиндәкисинден-де гүйчлүди. Гүндогаркы гиң шорлук мейданың ичинден эшидилйән гыкылык-говга, сөгүнч-кәйинч, атларың кишнейән, эшеклериң аңңырян сеслери барха гүйҗейәрди. Дөртгүлден олжа чекмек үчин йыгналан сансыз арабаларың, дүелериң иң соңкы, шу гиже ёла дүшмели топарының хениз-де ызы гелип етмәнди. Хениз-де дөрт тарапдан гелйән арабаларың жыгылдылары эшидилйәрди. Бирнәче гиже-гүндизләп укламадык эмелдарлар, чапарлар, ясавуллар гахарлыдылар. Оларың эллериндәки күмүш саплы гамчылары бир минут хем дек дурмаз

ярды, арабакешлериң я-да атларың ягырнысында ыз галярды.

Шорлук мейдан гинди хем-де узынды. Онуң бир ужы илерки гумуң этегинден башлап, гайракы обалыкларың этегинде гутарярды. Ине, шу мейдан хәзир бөрек салнан газан ялыды. Соңкы гүнлерде бу мейдана совлуп, Дөртгүле тарап уградылан арабаларың хетди-хасабы ёкды.

Оба ятан ялы болуп гөрүнйәрди. Обаның итлери-де үйрмейәрдилер. Бу ягдай йүрек хопукдырыжыды.

Даның атмагына аз вагт галыпды. Хова совукды, Гүнорта дервезәниң агзында дуран гаравуллар үшемекден яна соңкы демлерини алярдылар. Оларың агызларындан, бурунларындан чыкян демлери буга өврүлип, турбадан чыкян түссәни ядыңа салярды. Олар бәш-он адамды. Вагты хер хили эдип, тизрәк гечирмегиң аладасыны эдйәрдилер. Йылы җайларың ичи, ёрган-дүшек, аял гужагы буларың гүррүңлериниң эсасы манысына өврүлипди. Бу гүррүңлер газаплы совугы аз-да болса юмшадян ялыды. Эмма булар диңе арзувды. Төверекде газаплы хакыкат хөкүм сүрйәрди.

Ики атлы асмандан дүшен ялы болуп, дервезәниң өңүнде пейда болды. Гаравулдакылар түпеңлерини шакырдадып, өңе узатдылар, аркаларыны дервезә диредилер. Атларың дерлери дөшүнден акярды. Бурунларыны гинден ачып, җанховлуна дүшен ялы болуп дем алярдылар. Олар аяк саклан бадына бугарып уградылар. Бу атларың үстүнде отуранларың сакгал муртлары гашлары, телпеклери, якалары гыравлапды. Оларың гөзлери дервезәниң депесиндәки панус чыралара ялдырап гөрүнйәрди.

Ясавулбашы бир әдим өңе чыкды.

— Ким боларсыңыз?

Атлыларың бириси, атының башыны бир тарапа совуп, эериң үстүнде кесерәк отурды-да, ынамлы аркайын җогап гайтарды:

— Биз, алы хезретлери Гурбанмәммет сердарың чапарлары. Бизе шу дакыканың өзүнде Атамырат беги гөрмели диен буйрук берилди.

Гаравулда дуранларың аяклары сандырады. Муртларының гыравлары эреди. Дервезәни гинден ачып, чапарлары ичери гойбердилер. Ясавулбашы өңлерине дүшүп, олары диванхана тарап алып гитди.

«Дөртгүлден чапар гелипдир» диен хабар диванханадакы улы-кичи әхли эмелдарларың гошжуна гор гуйды. Манысыз, максатсыз херекет башланды. Ондан оңа ылгашдылар. Ховсала дүшдүлер. Гаравулбашы чапарлары, табшырып, аты чыкан ялы болуп ызына доланды. «Худая шүкүр, Атамырат готурың ызындан ибермедилер» дийип, шейле бир ылгады велин, ха диймән гүнорта дервезәниң агзында пейда болды.

Чапарлар атдан дүшдүлер. Оларың атларыны әкитдилер. Өзлери болса буз ялы болуп гатан аякларыны йылатмак үчин диванхананың өңүндәки ачык мейданча чала гезмеләп башладылар. Олар, онарып билселер, геплешмейәрдилер, үм билен дүшүнишйәрдилер.

Эмелдарларың аладасы хем-де ховсаласы барха гүйжейәрди. Чапарлары бейдип саклап дурмак акыла сыгжак зат дәлди. Атамырат готур келләңи алжакды. Эмма шу вагтлар онуң кейпи-сапасыны бозмак хем акыла сыгжак зат дәлди, шу вагт онуң гөзүне гөрүнсең хем келләң алынжакды. Узак маслахатдан соң, эмелдарларың бири келлесини этегине салып, Ашырмәдиңкә уграды.

...Ашырмәдиң тамының гапдалына ябшырылып салнан кичижик отаг. Ичи халы-паласдан долы. Тешнав. Онуң янында гоша күңүк. Диварың йүзүнде чувал-торба асылгы. Чувалларың гүнбатар дивардакысы хас улы. Онуң бир ужы ерде, бир ужы петиге етйәр. Бу чувалың аңырсында гыссагa дүшүленде чыкып гачмак үчин юкажык, юмруклапда дешиләйҗек чыкалга бар. Бу отаг Атамырат готурың хөкүми билен ики гүнде салынды. Халы-палас, чувал-торбалар болса «Ашырмәдиң җан-дили билен эдйән хызматлары» үчин хан тарапындан берлен затларды.

...Атамырат готур агшамың умуш-тамышлыгында, ял ичинде аяк йыгнанандан соң өзүни бу ере атыпды. Илки агшамдан гурлуп башланан оюн-далаш вагтың гечмеги билен гүйжесе гүйжейәрди, эмма песелмейәрди. Кыркбәш яшлы, узындан гелен инче, эңеги кәшир ялы гызарып дуран, буруңлак Атамырат готур совук, ала гөзлерини бирҗе минут хем Зыбагүлден айрып билено кды. Ол ёлбарс ялы болуп, төрде, пер дүшекчәниң үстүнде гүберлип ятырды.

Зыбагүл болса йылы, ягты җайың ичинде гүвешлемәге чыкан йылан ялы овсун атярды. Узын бойлы, ак

йүзли, инче бил, бадам габак, алма яңак бу аял хер минутда бир гөрнүше гечип, мүң дүрли керешмели нәз эдйәрди. Отырка гөзелди, дик дуранда, ондан-да гөзелди. Хүнжи дишлерини йылдырадып гүленде дине оның өзи дәл, белки, гүл пүркүлен ялы жайың ичи-де гүлйәрди. Атамырат готурың хырсыз йүзи-де нурланан ялы болярды. Чыраларың ягтысы-да гүйжейәрди.

Аялларың тебигатына лайык болан гылык — эркеклериң гөзүне говы гөрүнмек гылыгы — Зыбагүлде хас өсүпди, хас гүйчлүди. Дурмуша чыкып, агы-гараны сайгаралы бәри ол дине бир максада хызмат эдйәрди. Бу максат болса йүреклери есир этмекди. Уллакан гара гөзлери балкылдап дуран, ак йүздәки гара гашлары акылдан белент бир дережеде, гарлавачың ганаты ялы гыйылан, инчебил аял бу максадына биркемсиз етипди. Ашырмәдиң обадан сайландыгы бесди, муртлары товлы йигитлер хер хили бахана тапып, бу гарып чатманың төверегинде гөрнүп башлардылар. Зыбагүл болса бир ичери гирерди, бир дашары чыкарды. Ахырсоны бир багтла «гелибер» диййип, гөзүни-гашыны ойнадып үмләрди. Ол гөз билен гашлар болса йөнекей гөз-гаш болман, жадыды, дерманды. Өзүне каклышан гөзлериң эесини шол демде дыза чөкерерди. Атамырат готур бу ере өвренишели бәри бу жайың төверегинден оба йигитлериниң аягы чекилди. Хич ким өзүни яныл дуран одун үстүне окламак ислемейәрди.

Жанлы адама гүйч берйән, дурмушда оны өңе итеклейән, ачлыкдан өлмезлик үчин зәхмете чагырян хәсиет — мал йыгнамак, оңшугы говуландырмак хәсиети Зыбагүлде ёкды. Ол йигитлер билен аркайын, кейпи-сапада бир гижесини гечирип билсе, шуны өз яшайшының иң белент дережеси диййип хасаплаярды. Шейлеликде, Зыбагүл маңысыз, максатсыз бир махлукды. Өрән чепер уссаның элинден чыкан, акылдан зыяда хүнәр эдилип ясалан гуржакды.

Атамырат готур тирсегиниң ашагындакы яссыгы дөшүне гоюп, ала гөзлерини сүзүп, ожагың башында акжа, инче, көсүк ялы бармаклары билен кәсе сүпүрип отуран Зыбагүле серетди.

— Ханы, чай демлән болсаң гетир. Дызлашып отуралы-да, леззет алып ичели.

Зыбагүл:

— Ине, деррев! — диййип, мәмиши гашлары чыраның ягтысына ловурдап дуран йүзүкли акжа эллерини бир геңси херекетлендирип, ики кәсәни готурың голайында гойды. Йүзүклер кәсәниң гырасына дегенде кәселерден ажайып, мелул эдижи, рухуны гөтерижи сес чыкды. Бу сес жайың ичине жан берди. Готур бидөвлетиң йүзи нурланып гитди. Ол Зыбагүлүң түйчә уззадан элиниң дыкыз гошарындан мәкәм тутды-да, екеже юка көйнегиң ашагында эййәм сымап ялы титрәп угран гөврәни дүшегиң үстүне чекди. Түйче дөкүлди. Чай атылып, демлеймәге тайын эдилип гойлан чәйнеклериң икиси-де ожага тарап йыкылды...

— Зыба жан, бүтин өмрүм, дүнйә малым сеңинки...

— Хм-хм...

Дашкы гапы чалажа, горкулы какылды. Эмма бу сес Зыбагүлүң-де, Атамырат готурың-да гулагына Ашырмәдиң тамының өңүнде топ атылан ялы болуп эшидилди.

Готур эрбет кәййинип, еринден турды. Гапдалда ятан сапанчасыны ялпылдадып элине алды. Чакмагыны шакырдадып ок сүрдүрди-де, яланачлыгына какылян гапа тарап ылгады.

Шу бада гапы ене-де какылды.

Атамырат:

— Ким? — диййип, әхли газабыны жемләп гыгырды, эгер ол йүзүни дивара гарадып гыгыран болса, палчык дивар хөкман чат ачарды.

Гапының дашындан юваш, сандыравук сес эшидилди:

— Бег, Дөртгүлден ики саны чапар гелди. Хениземан гелсин диййдилер. Гелишлери гаты ховатырлы.

Шондан соң сес-үйн чыкмады. Ясавулы ер ювдан ялы болды.

Атамырат готур гелип, диванханадакы арз соралян күрсә чыканда-да, оның реңки өңки катдына гелмәнди. Гахардан яңа ганы гачан додаклары титир-титир эдйәрди.

Белент, дүшевүнтли, ёкары дережәни элден бермезлик, хер эдип, хесип эдип Жүнейит ханы иранмаклык, етишибилдигинден гелин-гызлары элден гечирмеклик Атамырат готурың максат-мырадыды. Шулардан башга хич зат муны гызыкландырмаярды. Шулардан башга хич зат оның гөзүне гөрүнмейәрди. Атамыратда дөвлет ишини алып бармага етер ялы акыл ёкды. Оның дине

гуршундан гуйлан ялы эли барды. Даш ялы гаты, совук, рехимсиз йүреги барды. Жүнейт ханың ызыны йөредип отурмага шу затларың өзи-де етерликди. Атамыратдан шундан башга зат талап эдилмейәрди. Ол диңе ёкардан берлен буйругы бержай этмелиди. Гурбанмәммет сердарың ады, хер басан әдими онуң үчин мукаддесди. Онуң үчин гөкде худай, Ерде хем Гурбанмәммет сердар барды.

Чапарлар диванхана гирип, эдеп экрамы бержай эдип, эллерини дөшүне гойдулар-да, баш эгип салам бердилер.

Атамырат готур йүрегиндәки газап-гахарыны ювдуп, хормат билен сөзледи:

— Айдың. Нәме хабар билен гелдиңиз. Алыженапларының жан саглыгы нәчик? Эшидир, Эймир гургунмы? Мал-башлары аман-эсенми? Ишлери ровачмы?

Чапарларың даяврагы бир әдим өңе йөрәп, элини дөшүнде гойды:

— Алы женаплары Гурбанмәммет сердар, онуң гочаклары Эшидир Эймир, худая муң шүкүр, саг-аман. Ишлери ровач. Гылычлары кесгир. Бег ага, алы женаплары сизе көпден-көп догайы салам ёллады. Сизиң-де ишиңизиң ровач болмагыны худайдан дилейәр...

Атамырат готур чапарың дилине гең галып, бирден йылан гөрен ялы тисгинип гитди. Гөзлериниң хапасындан чыкарара гетирип, чапары башдан аяк сынлады. «Бу нәме гарагалпакча билен түркменчәни гарышдырып сөзлейәр? Ханың гарагалпак нөкери ёкды ахыры? Әй, мен нәме бу хакда пикир эдйәрин. Ол мүңе голай нөкериң ичинде хер хили махлук бардыр-ла».

Шейле-де болса жаныны барламакчы болды:

— Сен гарагалпакмы?

— Хава, бегим. Гарагалпагың-да орта бармак ялы ериңден...

— Ханың гарагалпак нөкери ёк ялыды-ла?

Чапар башыны хас ашак эгип, түйс йүрегинден сыздырып шейле дийди:

— Бегим, күлли гарагалпак хан хезретлериниң аягына йыкылды. Эли яраг тутан оңа хызмат эдип билсе, өзүни армансыз дийип билйәр. Хәзир алы женапларының нөкерлериниң арасында үч мүңден говрак гарагалпак йигиди бар. Қакабай агамыз мени өз гол астына алды. Говы гөрйәр.

Атамырат готур чапара мүңкүр болар ялы хич хили тутарык тапмады. Гайтам бу хабар оны бегендирди:

— Алы хезретлериниң хөкүми нәме болды?

Чапар гаты жан чекип, ынамлы сөзледи:

— Алы хезретлериниң эмри шейледир...

Атамырат готур дим-дик болды. Ики элини бакынына уруп, буйругы диңледи.

Чапар довам этди:

— Сиз ики саны гарапорсаңлыны гетирип, зындана салыпсыңыз. Оларың адына Худайберди гаржа хем-де Хожамухаммет арслан дийилйәрмиш. Хан хезретлери олары Непес пещаба итден чыкармага табшырмаздан озал олар билен бир келеме гүрлешмекчи. Буйрук шейле. Сиз ики саны ата мүндүрип, олары бизиң өңүмизе салмалы. Эллерини-аякларыны сарамалы. Биз болсак, олары эртир гүнорта вагтында Дөртгүле етирмели. Омын...

— Омын...

Буйрук бир касе чай ичеси салымда бержай эдилди. Ачлыкдан, хорлукдан, сувсузлыкдан яңа ысгындан гачан Хожамухаммет арслан билен Худайберди гаражаны ерземинден сүйрәп чыкардылар. Гышың совук, арасса ховасына чыкан батларына буларың башлары айланды. Эмма оларың чигинлериниден бела ялы япышан нөкерлер, икисини-де атарып, атың үсгүнде пугта сарадылар.

Дилевар чапар Атамырада йүзленди:

— Бегим, пелек ишидир. Әтияжы хич вагт элден бермек герек дәл. Сиз бу икисиниң агызларыны-да сарамага буйрук бериң. Билип болмаз, гыгырып иля рамага... Шоярарлармы, нәлерлерми? Перман дүйпли ерден. Шонуң үчин-де гаты берк болмак герек... «Худая ынансаң ынан вели, эшежигиңи берк душа» дийипдирлер.

Атамырадың буйругы билен буларың агызларыны-да сарадылар.

Чапарларың херси бир атың жылавундан тутуп, өз атларына атландылар. Атамырат билен хошлашып, гүнорта дервезеден чыкдылар. Атларының башыны гүндогара өврүп, ша ёлы билен илки ювашрак, соңабака хас батлы сүрүп гитдилер. Дилевар чапар Хожамухаммет арсланың атының жылавыны бир элине алып, өңден сүрүп барярды. Ол галадан дашлашдыгыча гаты сүрди. Гүн догуп-догманка Яңяп обасының демирга-

зык гүнбатарсындакы гамышлык япларын ичине синдилер. Көне, ташланды япларың ичи билен-де йүзлерини демиргазыга тутуп кән сүрдүлер. Бу япларың райышларындакы, ичиндәки гурап галан сары гамышларың ичине пил гирсе-де гөрүнжек дәлди. Өңден баряи чапар гинишлик, аматлы, гамшы хас өсгүн бир ере етип, атының башыны чекди. Атдан бөкүп дүшди. Ат кишемесин дийип, онуң башына торба гейдирди. Соңра Хожамухаммет арсланың эеринин гашындакы торбасыны алып, онуң атының агзына гейдирди. Бейлеки чапар хем шейтди.

Дилевар чапар Хожамухаммет арслана атдан дүшмәге көмек этди. Соңра эмай билен онуң агзындакы саргыны айырды. Эллеринин, аякларының багыны чөзди. Өз эеринин үстүндәки яссыгы алып, ере ташлады. Хожамухаммет арслана йүзленип, яссыгы гөркезди:

— Хожамухаммет ага, отурың. Сыры гизлин сакламак үчин кәвагтларда кән сапалак атмалы боляр. Эгер сизи атын үстүнде саратмадык болсак, агзыңызы даңдырмадык болсак, белки, ол желлатларың гөвнүне бир зат гелерди. Онда сизи халас этмеклик хас горкулы боларды. Шонуң үчин-де, шу гүнки рехимсизлигимиз үчин бизиң гүнәмизи гечиң.

Бейлеки чапар Худайберди гаражаны өңки хетдине гетирмек билен башына гайды. Оңа бир затлар дүшүндирмек билен мешгулды.

Хожамухаммет арсланың реңки чув акды. Сакгалының агы көпелен ялыды. Узын, даяв гөвреси өңкүсине гаранда кичелен ялыды. Белки, бейле хем дәл болса дәлдир. Эмма хәзир ол өзүне гахар билен середйән Худайберди гаражаның гөзүне шейле болуп гөрүнди.

Зынданда гечирилен гүнлер ики гарапорсаңлының-да өмрүниң иң агыр, айылганч гүнлери болупды. Гиң сәхрада өнүп-өсеп, бир тарапы гөзъетиме ченли мейданы тутуп ятан Гарагум, бир тарапы ал-яшыл өвсүп отуран мейдан болан обада, хер ничик-де болса, пейвагтына яшап йөрән бу ики адам зындана ташланандан соң, капаса салнан гуша дөндүлер. Гиң гөврүмли Хожамухаммедиң-де илки әдимден йүреги гысып, кежебеси дарыгып ограды. Худайберди гаража болса өңкүсинден-де бетер гаралыпды, игенип агзыны ачанда Хожамухаммет арслан диңе онуң дишлерини гөрүп галярды. Инди ене-де өңки сәхра, белент райышлы,

гамышлы япларын ичи. Бу нәхили ягдай? Нәхили гүн? Нәхили дереже? Бу паны дүнйәниң оюнларына дүшүнер ялы болмандыр.

Хожамухаммет арслан хич зада дүшүненок. Ол бу дүшен ягдайыны дүйшмукә дийип пикир эдйәр. Шонуң үчин-де чапарың сөзүне «хә» бермән, йүзүни Худайберде тарап өвүрйәр-де гөзлерини әлем гиңишлигине дикйәр:

— Әйт, Худайберди, бу затлардан сениң бери башың чыкярмы? Бу болуп йөрен ишлере сениң бери акылың етйәрми?

Хениз-де, башына дүшен әхли беланы Хожамухаммет арсланың әвмезлигинден гөрйән Худайбердиниң гахары гүйчли. Ол эл-аякларының саралмагы нетижесинде ишшен ерлерини сыпалап, гашашдырып:

— Сен асмана бакыбер. Асла, ере серетме — дийип, хүңүрдейәр.

Хожамухаммет арслан Худайбердиден оңлы сөз эшитмежегине гөзүни етиренден соң, чапарың үсташыры середип, шейле сораг берйәр:

— Сиз ким? Нәхили адам?

Чапар онуң гапдалындакы уллакан кесегиң үстүнде жайлашып отурандан соң, оңа шейле жогап берйәр:

— Маңа Төреш дийилйәр. Яnымдакының ады-да Жора. Биз дөртгүлли болярыс. Сизи зынданден халас этмек үчин бизи Касым билен Шайдаков иберди. Хан атлысының геймини гейдирип. Инди биз хем сизи азат этдик. Индикиси өзүңиз билен.

Хожамухаммет арслан бирхили йыгжамлашяр. Өзүни дүрсән ялы боляр:

— Шайдаков дийениң хол, Салай экәниң гүррүңини берен адамымы? Ол эййәм Дөртгүлдеми? Егсамам, хан огул, Касым дагы гургунмы? Сапармырат ничик? Теңдармы?

Төреш бу энеи, гөрмегей яшулының нәхили адамдыгына гөзүни етирди. Шонуң үчин-де йылгырды. Оны өз угруна ковмакдан башга алажың ёкдугыны аныклады.

— Хемме гургун. Көп догайы салам айтдылар. Оларың сизи гөреслери гелипдир.

— Хә, шейле дийсене — дийип, Хожамухаммет арслан телпегини маңлайрагына сүйшүрип, еңсесини гашады:

— Шейле дийсене... Салам гетирен саг болсун.

Бирсалым дымды. Енс бир зат ядына дүшен ялы болуп, башыны гөтерди, әлем гинишлигине середип, сөзүни довам этди:

— Иним, адыны-да ядымдан чыкардым...

— Төреш.

— Гаты говы. Говы адың бар экен. Төреш иним, индикиси өзүмиз билен болса, онда гулак ғой. Ынха, Худайберди икимиз шунча гүни зынданда гечирдик. Гижәмиз билен гүндизимиз бир болды. Аңры өврүлдик пикир этдик, бәри өврүлдик пикир этдик. Пикир этмекден башга эдере ишимиз-де болмады. Ахырсоңы икимиз хем бир чукура түйкүрдик. Касым билен Сапармырадың өли еринде өли, дири еринде дири болмалы этдик. Инди бу юрдуң мазасы гачды. Бу ерде дурарлык галмады. Йөне велин иним...

— Төреш!

— Йөне велин, иним Төреш, бизи алып гайданларындан соң, ызымызың нә-ничик боланындан хабарымыз ёк. Тамларымызың түссеси узак ёллары гечйәнчәк гөзүмизиң өңүнден гитмеди. Ызымыздан бир хабар тутуп, өйүмизде бир кәсе чай ичсек, онсоң биз ёлоглуна өврүлйәрис.

— Бикәниң янына барып, дуе ялы чөкенден соң, сени топ атып хем гозгап болмаз — дийип Худайберди гаража кинаялы сөзледи.

Хожамухаммет арслан оңа йүзүни өврүмән жогап берди:

— Худайберди, башга чыкалга ёк. Биз инди обада өз пейвагтымыза гезип билмерис. Онсоң гозганасың гелмесе-де гозганмалы боларсың.

— Биле гиделиң дийип, оңа-муңа сала салмалы хем-ә эдишипдик? Ол нәхили боляр? — дийип, Худайберди гаража ятлатды.

— Сала-да саларыс. Вагзам эдерис. Адам хем йыгнарыс. Еке икимиз-ә гитмерис, Худайберди.

— Бу затлары этжек болсаң, үч-дөрт гүн герек болар, арслан?

— Әй, ёгсамам үч-дөрт гүнсүз ёла чыкып болмаз-ла...

Худайберди гаража, Төреш, Жора ичлерини тутуп гүлдүлер.

Ёлагчылар гараңкы дүшйәнчә шу ерде болдулар. Аяк йыгнанандан соң чола ерлер билен сүрүп, Гарапорсана гитдилер.

Хожамухаммет арслан үч гүнден соң, Дөртгүл ёлуна дүшди. Худайберди, Төреш, Жора дагылан башга отуз атлы арслан билен биле гитди. Бу отуз адам онуң доган-гарындашлары, иң якын дост-ярларыды.

ДӨРТГҮЛДЕ

«Кырк йыл гыран гелсе, ажаллы өлер» диен ялы, гайда дөрән чага гүн гечдиги сайы өзүни дүрсейәрди. Бу ягдай Кармыс аганы бегендирди. Эмма үч зат онуң ынжалыгыны гачырярды. Буларың бириси, ол шу вагтлара ченли оглундан дерек тапманды. Икинжиси болса, шәхер дурмушы, оны габыр ялы гысярды. Ол гарыпды. Эмма хич вагт басжак әдимини санап басманды. Гарагалпак обалары бири-бириңден узак отурярдылар. Гиң мейданлар, асмана гол узадян ак дереклер, сувы эредилен алтын ялы дүңдерилип акып ятан Амыдеря, чар тарапа гидйән, гөвүн гөтерижи гиң араба ёллары, өзүни билип уграры бәри Кармыс аганың хемрасыды. Ол инди бу затлардан эл ювуп гайтды. «Бу болуш, бу ызанда-чуванлык нәче гүне, нәче ая чекеркә? Ол ерлере енеде долаңып бармак бармыка?» диең соваллар келлесине геленде, Кармыс ага отуран кичижик тамының ичине сыгман, «хүв» дийип, гар сырап дуран совук көчә чыкарды. Секиниң үстүндәки гарлары сүпүришдирип, ичмегини елбегей алып, чугутдырып отурарды. Пикире гидерди: «Хей, шейле-де бир ер болармы? Бу ерде хем яшап болармы? Ики әдим этлесең, кишиниң гапысының өңүнде пейда болярсың. Аяк ёлуна гиденде-де даражык тамың ичинде отурмалы. Ичжек сувуң, якжак одуның хасаплы. Ожагындакы күлүни-де белли бир ере дөкмели. Хелейиң үстүне-де аркайын гыгырып боланок. Гоңшы-голам үйшүп гелшип дурлар. «Нәме болды-да, нәме болды?» болшуп, якандан тутмага тайярланышып дурлар. Берекелла, шу шәхерлилериң чыдамлыдыгына! Мен-ә өз эркиме болсам бу ерлерде екеже гүнем дурмаздым. Асла, дурмаздым».

Кармыс аганы ынжадян үчүнжи зат болса ишсизликди. Обада башга геп. Элиң бош вагты сыгрың ятагыны арассалаярсың, эшеги сува якярсың, гәләниң өңүне от дөкйәрсиң. Элиң гижәберсе, голай-голтумдакы атызлара дерс хем дөкмек боляр. Гараз, бош отурмайың дийсең, ишден кән зат ёк. Бу ерде нәме? Аялларың

чай-нахары үчин дөрт бедре сув чексең, ики гужак одун айырсаң, ховлының ичини гүнде бир гезек сүпүрип чыксаң, вессалам! Әхли иш гутарды. Буларың хеммеси үчин бир чәйнек чай ичеси салым вагт герек. Онсоң нәме?..».

Онсоң ол хер гүн Дөртгүлүң көчелерине чыкып оглуны гөзләрди. Сада гожа өз оглы барада хич кимден сорамазды. Оңа көчеде, гезип йөркә душарын диййәрди. Гезсем, тапарын дийип пикир эдйәрди. Ине, ол бу гүн хем шу умыт билен көчә чыкды. Көп көчелери, көп айламчалары гезди. Эмма оглундан дерек тапмады. Ол илки бада бир зады аңшырмады. Ол хем болса мүнелениң йүзи кәбә диен ялы топар-топар адамлар онуң дениңден зыбырдап гечйәрдилер. Гыссаглы йөрәп барышларына бир зат-бир затларың жеделини эдйән ялыдылар. Соңабака адамлар икиден-үчден, бәшден-ондан дениңден гечип гитганларындан соң, Кармыс ага аяк чекди. Адамларың бу болушларына үнс билен серетди. Кәбир топарың өңүне гечип, олара: «Нирә баряңыз? Нәме үчин бейле гыссаняныз?» дийип йүзленмекчи хем болды. Эмма муна-да йүрек эдип билмеди. Билесигелижилик ахырсоңы үстүн чыкды. Кармыс ага бу топарларың барян угруна тарап уграды.

Бирсалымдан онуң ызындан бир пешенели яшулы билен ики йигит етди. Кармыс ага пурсады әлден бермезлиги йүрегине дүвүп, яшулы өзи билен деңлешен бадына онуң йүзүне чиңерилип серетди-де, ынамлы-ынамсызрак бир әхенде:

— Салавмалейким, сакгалдаш — дийди.

Пешенели яшулы бадыны песелдип, аяк чекен ялы этди:

— Салавмалейким-валейким эссалам.

Кармыс:

— Сораш?

Яшулы:

— Ёк, сендендир.

Кармыс:

— Ёк, сенден. Сорашыбер.

Яшулы.

— Нәчәнде боларсың?

Кармыс:

— Бир кем алтмышымда.

Яшулы:

— Хә, шейлемиди? Мен алтмышдан гечдим.

Шундан соңра ики гаррының арасында саглык-аманлык сорашмаклыгың түкениксиз сораг-жогабы башланды. Бу адаты зерурыетчилик бир кәсе чай ичеси вагты чекти. Иң соңундан хем олар бир-бирлериниң атларыны билдилер.

Пешенели яшула шаабласлы Юсуп диййәрдилер. Ол ынамлы әдим уруп барышына Кармыс аганың соравларына жогап берйәрди.

— Буларың ичинде Халмырадов диен бир улы бар. Ол ревкома гелиң, сизе яраг бержек, Жүнейит ханың гаршысына эгин-эгне берип уршалың дийип, вагыз этди. Ине, ики оглумы ызыма тиркәп, онуң янына барышым. Башга чыкалга ёк, Кармыс. Худай Жүнейит ханы тизрәк деп этмесе, бизе ягты гүн хем ёк.

— Шаабласлыларың хеммеси Дөртгүле гелип сиңдими? — дийип, Кармыс сорады.

— Хеммеси нәме ишлесин... Гурбы чатан, аягулагы болан адамлардан бир азрагы гелип, Дөртгүле өзүни атды. Галанларың гүнүне ит аглаярмыш.

— Хәй, Юсуп ага, галанларың ягдайыны менден сора — дийип, Кармыс сесини титредип айтды.

Ичиниң дердини дөкенден соң шейле дийди:

— Мениң оглумың-да Шайдаковынка гелип гошулана кән вагт болды. Эмма ондан хич дерек ёк. Бирнәче гүнден бәри даң атандан гүн батянча Дөртгүлүң ичини агтарян вели, асла оны гөрдүм-билдим диен адама душамок.

— Ревкомдан, Халмырадовдан сорап гөрдүңми?

— Әй, мен ол затларыңы билемок, Юсуп ага — дийип, Кармыс жогап берди.

— Билмесең, ине, хол дервезе ревкомың дервезеси! — дийип, Юсуп ага Кармысдан көпрәк билйәндигине гуванмак билен жогап берди.

Ревкомың дервезесиниң өңи базар ялыды. Гелйәнлериң ызы үзүлмейәрди. Ярагларының нилини ялдырадып, йылгырып дервезеден чыкып уграянларың-да ызы үзүлмейәрди. Яраг аланлар хич ере гитмән, өзбашларына бир топар болуп, бир чете йыгнанярдылар.

Юсуп ага огулларына йүзленди:

— Хәй, гочакларым, гарадашлының нахар дийип беглиқден галшы ялы, бизем бир кәсе чай ичжек дийип,

8 Заказ № 3159.

хемме затдан галындырыс-ов! Инди бизе яраг етэйсе ягшы?

Юсуп ага бадыны гөвшатман, огуллары билен Кармысың өңүне дүшүп, дервезәниң өңүндәки адамларың арасына күрсәп урды. Юсуп аганың өзи Кармысың элинден тутды, огуллары Кармысың еңсесинден итерди. Шейдип булар бирбада адамларың орта гүрпүне гелип етдилер.

Мәреке гахарланды. Голайҗакдан бир яш йигидиң сеси эшидилди.

— Бу яшулы нәме үчин дызаярка? Муңа ики пай герекмикә?

Юсуп ага онуң алкымына дыкылды-да, бүтин салыхатлылыгы билен йигидиң йүзүне чиңерилип серетди:

— Маңа үч пай герек, оглум!

Соңра парахат гепледи:

— Шу яшулы хенизаман Халмырадовы гөрмели. Гаты зерур иши бар. Элешдирме — дийип, бирсалымда ховлының ичинде пейда болды.

Улы ховлының ичи адамдан долуды. Ясы телпек, ячмекли, доңлы түркменлер, гарагалпаклар бири-бирини итеришип, өңе, үстүне гызыл мата өртүлен узын стола тарап ымтылярдылар.

Бу ягдайы гөрен Юсуп ага гаты тиҗенмелидигине гөзүни етирди-де, Кармыса йүзленди:

— Сен шу ерде дур. Мен хәзир ишими битирип гелейин. Сениң оглуңдан хем дерек тапарын.

Соңра огулларына:

— Ызымдан галмаң! — дийип, ышарат этди-де, гызыл маталы стола тарап назарыны дикди. Ол өңдәкилери хем дөши билен, хем эллери билен итерип илки өзүне, соңра огулларына ёл ачярды. Ахырсоңы гызыл маталы столуң өңүне барып, онуң гырасындан япышды.

Бу столуң аңырсында хем үсти гызыл маталы бәш-он саны кичиҗик стол барды. Ол столларың башында отуран мүрзелер, яраг аланларың адыны язярдылар, атларының деңинден бармакларыны басдырярдылар.

Бирден Юсуп аганың гөзи Халмырадова дүшди. Ол йитиренини тапан ялы болды.

— Халмырадов! Хәйт, Халмырадов! Бәри гел ахыры!

Шайдаков, Җолмүрзәев, Касым дагы билен етишип

билдигинден адамлара яраг-ок пайлап дуран Халмырадов хованың совукдыгына гараман, гара дере батыпды. Пальтосының, пенжегиниң, көйнегиниң иликлери ядырылыпды. Ол бар үнсүни хәзирки эдип дуран ишине берипди. Шонуң үчин-де көп вагтлап Юсуп аганың сесини эшитмеди.

Касым онуң эгнине юавашлык билен элини дегирди:

— Халмырат ага, сени бири чагыряр.

Халмырадов башыны галдырды. Юсуп ага гөзи дүшенден онуң йүзи нурланып гитди. «Хә, яшулы-ха мал базарда болан митингде берен сөзүниң ызында дуруп дыр-ов!» диен пикир оны бегендирди. Халмырадов эхли ишини ташлап, элини сүпүрди-де, столуң үсташыры яшулы билен гөрүшди.

— Хош гөрдүк, Юсуп ага! Хапы гочаклар!

— Ине, гочаклар, Халмырадов! Вадада вепаң бар болса, үч саны япон бәшатары шу гызыл маталы столуң үстүнде ялпылдат!

— Яшулы, саңа берлен вадада вепа болмаса болмаз ахыры! Ине, үч бәшатар! — дийип, Халмырадов ызына өврүлди. Үч саны бәшатар, алты хатар ок Юсуп аганың өңүнде пейда болды.

— Ине, яшулы! Йөне, атларыңызы ядырың.

Соңра Халмырадов голайдакы мүрзелериң бирине:

— Бәри гел. Списогыңы, галамыңы алып гел! — дийди.

Юсуп аганың өзүниң, огулларының адының язылан ерине Халмырадов олар үчин өз голуны гойды.

Юсуп аганың узын бойлы, гөрмегей огулларына гуванч билен йүзленди:

— Йигитлер, гайрат эдиң. Бу гөрешде дине сизин ялылар еңмелидир! Какаңызы горaң. Хәзир болса дервезеден чыкың-да, яраг алан адамларың дуран ерине барып дуруң.

Юсуп ага Халмырадовың элинден тутды:

— Сен бәри бир гелип гит. Зерур иш бар.

Бири-бирини гысып, өңе омзаян адамлар гыкылыклашярдылар.

— Мунча вагт бизи сакланыңы аз гөрдүңми?

— Ене нәме гүррүң бар?!

— Сылагың етди, аксакгал!

— Тизрәк айрыл!

— Бейлекилере-де гезек бер ахыры!

Юсуп ага гөйә бу сөзлериң өзүне айдыляндыгындан хабарсыз ялы, ене-де өз пикирини довам этди:

— Дерревҗик гайдыбер. Деррев доланып гелерсин...

Халмырадова мәреке ёл берди. Юсуп ага хем мундан пейдаланып, огулларыны ызына тиркәп, башыны дик тутуп, Кармыс аганың янына гелди.

— Кармыс, ине, шу галаны сорап отуран адамың хут өзи шу. Ханы, тиз гүрле. Мунуң вагты ёк.

Кармыс ага Халмырадовың гашлак, хырсыз йүзүне середенден өзүни йитирди. Эмма вели Халмырадовың мәхирли гөзүне гөзи дүшенде гөврүми гинеди. Дил ачды. Өзүнин арзыны айтды.

— Оглуң ады ким?

— Оглумың ады Әралы — диенде Кармысың йүзи нурланып гитди.

Халмырадов бирсалым ере бакып дурды. Әралыны гөз өңүне гетирмек иследи. Соңра яшулының эгнине элини гоюп:

— Мен сениң оглуңы танамок. Эмма оны шу гүн тапарын. Боляң ериңе иберерин, Кармыс ага. Өйүңе гайтда аркайын гарашыбер. Хич зады гайгы этме — дийип, яшула гөвүнлик берди.

Соңра Юсуп ага йүзленди:

— Яшулы, саг болуң. Көчеде гарашың. Биз хем иши гутарып чыкарыс.

Халмырадов ызына доланды.

Юсуп ага хем өз гезегинде Кармыса гөвүнлик берди:

— Бу адамың айданы айдан, диени диендир. Мен вагыз эдип дурка бу адамың нәхили адамдыгыны танадым. Менем бу өмрүми мал бакып гечиремок, адамлар билен иш салшып гечирдим ахыры! Бар, Кармыс, сен аркайын өйүңе бар-да, оглуң гелерине гараш. Хеззет-хорматы улудан тут. Биз болсак ишли адам. Бармалы еримизе баралы. Ягшы, саг бол, Кармыс сакгалдаш! Өлмесек, ене гөршерис. Саглыкда гөршели. Ханы, гочакларым, дүшүң ызыма! — дийип, Юсуп ага, гөйә тәзе оюнҗак берлен чага ялы, бәшатарының нилини бир эли билен сыпалап, дервезә тарап уграды. Огуллары-да онуң ызына дүшди.

Ховлының ичи, дервезәниң ики тарапы хениз-де адамдан хырын-дыкын долуды. Шейле-де болса, Юсуп ага өз гочаклары билен гиденден соң, Кармыс ага ябың аңырсында галаның ягдайы ялы, бирхили дүшнүксиз ягдая дүшди. Хич кимиң онуң билен иши ёкды. Хич ким онуң йүзүне әңетмейәрди. Дине оглуны гөрмеклигиң хакыката өврүлип барян арзувы хәзир онуң голтугындан гөтерйәрди. Ол эсерден этләп, дервезә уграның гапдалындан:

— Хав, сакгалдаш, аяк сакла! — диен таныш сеси эшитди. Кимиң сесидигини хакыдасына гетирип билмән, бирден дурды. Сесиң чыкан тарапына әнетди. Онянча эли дүвүнчекли, демир чәйнекли Пиргулы ага дуран ериңден гозганып билмән, оны өз янына чагырды.

Сакгалдашыны бу ерде гөренине гең галан Кармыс, аралыкдакы адам диварыны зордан бөвсүп гечди. Пиргулы аганы йитирип тапан ялы болуп гөрүшди. Хал-ягдай сорашдылар.

— Сакгалдаш, бу элиндәкилериң нәме? Бу ерде нәме эдип йөрсүң?

Пиргулы ага улудан паллап, сакгалыны сыпалады:

— Сен сорама, сакгалдаш. Бизиң бир гочагымыз бар вели, галаның дашы габалалы бәри бир сагат өйде тапып билемок. Мыдама иш үстүнде. Мыдама ат үстүнде. Бизинем гөзүмиз мыдама ёл үстүнде.

— Ким ол, Халмырадовмы?

— Ёк, Халмырадов-ха дәл, эмма шончарак бар. Шоңа чай билен чөрек гетирдим. Инди-де онуң янына барып боланок. Бу гыкылыкда сесиңем етҗек дәл. Чай болса совап гитди. Совук чайдан не пейда сакгалдаш!

— Сакгалдаш, бу яраг пайлашыгы нәме? Хей, бу затлардан башың чыкярмы?

— Оны соң айдарын. Сен илки маңа башга бир зады айдып бер. Гайлы уллакан йигит болярмы?

— Худая шүкүр, сакгалдаш, түвелеме, гүнүни санап өсйәр. Хәй, оны ядыңдан чыкармансың-ов! Ха! Ха!

— Оглуңдан дерек тапдыңмы?

— Халмырадов шу гүн тапып иберейин дийди.

— Хә, Халмырат диен болса, эдер... Инди мен сениң соран задыңа җогап окайын. Бу адамлар Халмырадова, Шайдакова, Касыма, Сапармырада көмек этмек үчин яраг алярлар. Сениң оглуңың ишине көмек этмек үчин сөвеш мейданына чыкян адамлар. Булар бизиң адамларымыз! — дийип, Пиргулы ага гөзлерини ялдырадып, бүтин ховлының ичине шадыян назар салды. Ички гуванҗындан яңа онуң йүзи-де нурланан ялы болуп гөрүнди.

Кармыс бу сөзден соң ене-де бирхили дүшнүксиз ягдая дүшди. Бирхили өзүнин болуп йөршүнден утаняр ялы, бириси оны кемсиден ялы болды. «Әй, бизден яшыраклар яраг аляндырлар. Мен сорасам, маңа бермезлерем... Онсоңам шу аласармык вагтда, нәмәнин нәмедиги билинмән дурка яраг нәмәме герек?» дийип, өзүни өз өңүнде акламакчы болды. Эмма вели ики оглуны ызына тиркәп гелип, хеммеден өң яраг алып гиден Юсуп ага ядына дүшенде болса, онуң халы бүтинлейин теңелди. Кармыс бирден дымып, ашак бакандан соң Пиргулы ага оңа келлесини өврүди. Гожаның пикирини йүзүнден, болуп дуршундан аңлады.

— Сакгалдаш, гысынма. Бу гүн оглуңы гөр, гүрлеш. Гайлы батыры гөркез. Эртирҗик җуваэчының җайына гел. Мейлиң болса ярагы саңа өзүм берерин. Билерәк, бири-биримизе голайрак дуруп сөвешерис. Эгер менин чакым чак болса, Дөртгүли элде сакламак үчин эли яраг тутан адам болса артыкмачлык этҗек дәл ялы...

Бу сөз Кармыс аганың гөвнүни гөтерди.

Пиргулы ага довам этди:

— Хава, гысынма. Бизинем герек еримиз болайҗак ялы.

Кармыс ага бу меселәни хас аныкламак максады билен:

— Сакгалдаш, сен ярагы нирeден аларсың? — дийип, ынамлы-ынамсызрак бир әхенде сорады.

— Яраг бар, сакгалдаш. Арада биримиз гиҗеки сөвешлериң биринде гурбан болды. Шонуң ярагыны яглап, сүпүрип, өз ёрган-дүшегимиң арасында саклаярын. Эртир гел, мен оны саңа табшырайын. Бу вагт хер зат бош дурса-да, түпең бош дурмалы дәлдир.

Яшулулар хошлашдылар. Пиргулы ага Касымың янына голайлашмак үчин өңе дызап уграды.

Йүреги ерине дүшен Кармыс хениз-де ичинден Пиргулы ага миннетдарлык билдирмегини довам этдирип, улы көчә чыкды. Сага доланды. Бирнәче вагтлап дивара дыкылып йөрмек билен бу «базардан» сайланды. Юсуп ага, Пиргулы ага, өз оглы, Халмырадов, бу ере йыгналан адамлар барадакы, оларың эдип йөрен ишлери барадакы түкениксиз пикирлер көчәнин совугыны-да, гүнүң гижигип угранын-да, гысгасы, дүнйәнин әхлисаладасыны-да гожаның ядындан чыкарды. Илки билен онуң мейлини бу адамлара чекен зат — онуң оглы Әралының бу адамларың пикирине гошулып, олар билен хызматдашлык этмеги болды. Соңра Пиргулы ага билен Юсуп ага. Ондан соңра Халмырадов билен душушыгы... Бу затлар онуң чекгүи гөвнүни гөтерди. Ол бу затларың дүйп манысы барада китап ачып, пикир эдип гөрен адам дәлди. Эмма ол дурмуш китабыны окапды. Ер-юрдундан, йыгнан-йыгшыран затларындан эл ювуп, чыкып гайдыпды. Муңуң шейле болмагына Җүнейит хан себәп болды. Өзи ялы мүңлерче, он мүңлерче гарагалпакларың, игдирлериң, човдурларың, аталарың шейле болмагына Җүнейит хан себәп болды. Исполкомың өңүнде гысылышып, өңе дызаян, сүңклек гүйчли эллерини ярага тарап узалян адамлар шол мүң башлы йыланың гаршысына гөреше чыкан адамларды. Кармыс ага муна дүшүнди. Бу ерде дүшүнилмез ялы зат хем ёкды. Ики элиңи бурнуна сокуп, бир четде дурсаң, ол йылан демине дартҗакды...

Кармыс шу пикирлер билен үмүрли-думанлы улы көчеден йөрәп, өз боляң ерине алып барян көчәнин айланмаҗына гелип етди. Чепине доланды. Шундан соңракы көчелерде дүш гелен бирхили дүшнүксиз гөрнүш оны бу пикирлериң ичинден чыкарып алды. Адамлар еке-ики болуп, голтукларыны долдурып көчелериң ики тарапындан, җайлардан чыкярдылар. Кәбирлериниң болса аркаларына алан гапларының аграмындан яна маңлайлары ере дегейин-дегейин диййәрди. Олар ишиклерден чыкан вагтларында илки билен төверек-дашларына әңедйәрдилер. Бир затдан горкян ялы, үйшенйән ялы, ховатырлы гөрүнйәрдилер. Бу болуш Кармысың гөвнүне адамлар бири-бирлеринин өйлерине огурлыга гирен ялы гөрүнди. Кармыс хем ховсала дүшүп уграды. Бирини гечүрҗек болсан, гапдалындан гош гечир дийипдирлер. Кармыс әдимини чалтландырып, голайҗыгындакы гапыдан чыкып угран бириниң ызындан етди.

— Ханы, аяк чек-ле, ягшы йигит?

Яңы сакгал-мурты гаралан йигит тисгиниp гитди. Огурлыкда тутулан ялы гүйҗүне буйсанҗагыны-да, аягына зор салҗагыны-да билмән, аң-таң болуп, бирден саклананыны дуймады.

— Иие, дуран экенимиз-дә — дийип, ол йигит гедек җогап берди.

Онуң гыссаняндыгыны хем-де бир затдан горкяндыгыны аңан Кармыс тиженди:

— Ягшы йигит, гөвнүңе гетирме. Билмедигиңкини худай гечирйәндир дийәрлер...

— Яшулы, тизрәк болсаңа, эбсаланы башга бирине оказсын...

Башга бирвагт болса Кармыс бу сөзи гөвнүне аларды. «Эдепсиз йигит экен.. Мундан гелжек пейда гурсун» дийип, йүз өврүп гидерди. Хәзир вели бу йигит сөгүп өтәйитмесе Кармыс разыды.

— Бу нәме болдугы, ягшы йигит? Хемме адам голтугыны долдурып, аркасына габыны гөтерип, бир яна ылгаяр? Бу нәмәниң аламаты, ягшы йигит? Бизе-де бир дүшүндириң ахыры! Шу вагт бизиң хеммәмиз бир гуюдан сув ичйәрис.

Йигит гең галмакдан яңа гөзлерини гиңден ачып, Кармыс аганы башындан тә аягына чепли сынлап чыкды. Онуң бу гарайшындан Кармыс ага: «Бу адамың аклы бери ериндемикә?» диен маңыны окады.

— Яшулы, сен пилиң гулагында уклап галаян-а дәлсиң-дә? Хич зат эшиденңокмы?

— Ёк, ёк. Асла хич затдан хабарым ёк...

Йигит Кармыс аганың гулагының голайына агзыны етирип, чалт-чалт сөзледи:

— Балчабиклер хер ким гыммат бахалы зады болса бир габа салсын я-да бир дүвүнжек этсин. Онуң дашына өз тагмасыны бассын, соң танап алар ялы. Онсоң ол затларыны көне базар жая гетирсин дийип, буйрук берипдир. Болмаса ики-үч гүнден галаны Хан Жүнейит алса, илиң йыгнан-йыгшыран затларыны ол талар дийипдир. Яңырак эпей-эпей адамлар йөрите гелип, өйдев өе гирип хабар бердилер. Соңра, затларыңыз ханың элине дүшсе, бизден гөрмәң дийдилер. Базар жайына йыгналан затлар гаты берк горалжак дийдилер. Ине, адамларың затларыны гөтерип ылгайышларының эммасы шу.

Бу сөзлерден соң Кармыс ага, догрудан-да, әхли задындан махрум болан ялы бир сыпата гечди. Шейле-де болса онуң бу хабары аныкласы гелди:

— Ягшы йигит, бу йөне хелей хабары болаймасын?

Йигит гожаның «наданлыгына» ажы йылгырды, башыны яйкады:

— Хелей хабары болса ишан-моллаларың, улы сөвдагәрлериң өзлери өйме-өй айланып, азара галып йөрмездилер. Бизиң өйүмизе хут бир балчабик билен Эшан молланың өзи гелди.

Шейле диймек билен йигит, сыртына сапан деген ялы болуп ылгап гитди.

Кармысың гонжуна гор гуюлды.

Өйүне гелип, гапыдан гирип гирмәнкә, аялы ынжылы сөзләп, ыкарат берди

— Шол гидиш-де шу гелишми? Бүтин шәхер халкы эле илер ялы задыны көне базар жая акитди. Сен болсаң хич затдан хабарсыз. Гурбаны болдугым бир пир билен бир балчабик гелип, биреййәм хабар берип гитдилер. Озал-а обада бар задымызы декән-сачан элип гайтдык. Алып гайданжа задымызы-да ол дөремәв гечен хан бу ерде элимизден алмалы болды... Хәй, мен гара маңлай экеним... Оглум Әралы жан өйде болан болса, бизем ил ялы ожук-бужугымызы гизләрдик... Вах, онуң ёкдугы-да... Өмүрбойы өз пейдаң билен эяныны билмән гечдиң-дә... Әй, мениң озал маңлайыма язылышы шейледир. Язгытдан чыкып болярмы нәме! Багтым гара экен...

Аял гөз яшыны хем дөкди.

Обадан гетирилен гымматлы затларың хеммеси, Әралының ики йүпек доны, ики әдиги, оглуның, аялының йүпек көйнеклери, шай-сеплери, Кармысың өзүниң, аялының иң гыммат бахалы затлары жемленилип, бир халта салынды. Олар чалшырара-да гейим галдырмадылар. Гайтам гелиниң эгниндәки көйнеги тәзе дийип, оны-да көне көйнек билен чалшырып, халта дыкдылар. Чагалар ялаңач диен ялы ягдайда галды. Халтаның агзыны гыссагара тикдилер. Дашына болса көмүр билен атанак чекдилер. Шейдип, Кармыс ага хем гапыдан чыкып, төверек-дашына огрын-догрын бир назар салды-да, өзи ялы гижә галан, ылгап барян адамларың арасына гошулып, көне базар жайына уграды...

АКЖАГҮЛ

Гиже. Дашховзуң көчелеринде апы-тупан туряр. Совук шемал гар учганаклары билен оюн эдйәр. Йыланың ызы ялы эгрем-буграм көчелерде инләр сиңек ёк. Хич ерде ышык хем гөрүнмейәр. Гүршүн ялы агыр асман барха ашак салланып гелйән ялы. Агачларың буз гейнип, гар өртүнен шахалары шемалың зарбына инче сес билен чар тарапа оваз яйрадяр.

Жайың ичи ыссы. Гапыдан гирен еринде, чеп тарапда, дивара какылан ювкажык тагтаның үстүнде онлук чыра янып дур. Онуң чүйшесиниң бир тарапы чалажа гаралыпдыр. Төрде ики адамлык агач кроватъ. Ала өрген, галың дүшекче. Ики адамлык уллакан яссык. Яссыгың ярысындан кепрәги бош. Бейлеки ярысының үстүни ёгын гара сач, ай ялы йүз, гар ялы ак билеклер тутуп ятыр. Чеп янакдакы гаража хал белли бир ягдайда дуруп биленок, чалт-чалтдан титрәп гидйәр. Писсе додаклар хем шейле. Кә ачыляр, кә юмуляр, кәте йылгыряр. Хушуны башындан учурыжы, гыйма гара гашлар хем додагың херекетине өйкүнйән ялы, оларың херекетине гөрә херекет эдйәрлер. Кә язылышып гидйәрлер, кәте болса бир энайы чытыляр лар. Олар языланда жайың ичи хас ягтыланан ялы боляр. Чытыланда-да ягтылык кемелмейәр. Себәби бу чытылыш-да гахар-да, газап-да дуюлмаяр. Диңе нәз, бахар ялы якымлы нәз дуюляр. Пер дүшегиң ичине гөмүлип ятан гөвреде бир кадада узак сакланып биленок. Кә ояна, кә буяна өврүлйәр. Ак билек бирден ёкары гөтерилйәр. Бирсалым дуржак ялы эдйәр-де, ене ахмыр билен яссыгың үстүнде пейда боляр. Бу ажайып гөрнүш гаранкы гижеде бир сураты гөз өңүне гетирйәр.

Акжагүл укуда.

Акжагүл дүйш гөрйәр...

Онуң гөрйән дүйши оялыкда диңленйән эртеки ялы айыл-сайыл. Думанлы, дүшнүксиз, манысыз хич бир ват ёк. Дүйшде гөрүнйән гиже гиже ялыды, гүндиз гүндиз ялыды. Буларың икисинде-де, гара әдикли, хыва донлы, шабрам гара телпекли, уллакан ала гөзлери янып дуран, мыдама мылайым йылгырып дуран йүзли Касым хас анык, хас айыл-сайыл гөрүнйәрди. Ине, ол бәлчирейәр. «Гечен гүнлер, сүйжүли хем-де ажылы гүнлер хакында маңа өз дилиң билен гүррүң бер» дийип, Акжагүлден хайыш эдйәр. Акжагүл гиң гужагыны ачып, ак билеклерини гиңден яйып, хыялындакы Касымы гужаклаяр. Шу вагтлар хем ёкарда айдан суратымыз гөз өңүне гелйәр. Ак билеклер, йылдыз сүйнен ялы болуп, кроватың башужунда, ховада гаймалаярлар. Акжагүл илки душушыгы ятлаяр. Жөвениң янындан гечйән салманың бойы. Касым билен илки душушык. Касым онуң адыны тутяр. Акжагүл муңа гең галяр. Ол болса: «Мен диңе сениң адың билен яшарын»

диййәр. Соңра, шу леззетли пурсатда, мүдүмилик довам этмели пурсатда, ниреденДир бир ерден агзы алаканың хиши ялы хоңкарып дуран, кемпир пейда боляр. Йигит зым-зыят боляр. Кемпир йылгырып гечип гидйәр. Акжагүлүң элиндәки сув кәдиси ере гачып довүлйәр (Шу ере геленде Акжагүл тисгинип гидйәр. Агач кровать жыгылдаяр. Яш гелин оянжак ялы эдйәр-де, бейлеки эгнине өврүлйәр. Ене-де сүйжи арзувларык хазынасы болан дүйш довам эдйәр). Соңра элиндәки ак таягыны ялдырадып Сапармырат пейда боляр. Уряр. Уряр. Уряр. Хумардан чыкяр. Эмма бу таяк хәзир леззетли. Таяк деген бадына, шу ерде, бир гапдалда дуран Касым таягың ызыны сыпалаяр. Сапармырада гарап: «Ур!» диййәр. Сапармырат ене уряр. Касым ене сыпалаяр. Акжагүлүң Касыма болан миннетдарлыгыны хич зат билен дүшүндирер ялы дәл. Акжагүл бу миннетдарлыгыны өмүр өчмез ялы бир ере язып гоймак ислейәр. Оны йүрегине язяр. Бу яш гызы азажык-да болса көшешдирйәр. Эмма канагатландырмаяр. Онда нәме этмели? Бу миннетдарлыгы көп вагтлап өчмез ялы эдип, йүпек сапаклар билен йүпек матаның йүзүне нагыш эдип чекмели. Айдылды — эдилди. Бу диңе Акжагүлүң өзүне баглы. Ол ата-энесинден огрынча тахя тикип башлаяр. Ол бу тахяны шейле бир бегенч, шейле бир умыт билен тикйәр вели, оны суратландырып гөркезмәге сөз тапылмаяр. Дүнйәде деңи-тайы болмадык тахя. Оны Касыма табшырмак герек. Гүйының башы. Акжагүл саг элини Касымың элинден чекип аляр-да, голтугындакы тахяны чыкарып, оңа узадяр... Бирден түпең сеслери эшидилйәр. Акжагүл Касымың сыртында. Ат йылдырым ялы сүйнйәр. Ыздан атылян түпеңлериң гүллелери шувлап, гулагың янындан гечйәр. Иници тикенекледйәр.

Акжагүл тисгинип ояняр. Тегелек, бугдай реңк йүздәки овадан гөзлере ховсала аралашяр. Ол кроватың үстүнде дикелип отуряр. Жайың ичиниң нуры ики эссе гүйчленйәр. Ол юка көйнегиниң якасыны тутяр: «Худай-ей, маңа нәме болды? Мен басырганярын. Дүйш гөрйәрин... Ат... Түпең сеси... Эжемиң айдышына гөрә, дүйшүңде ат гөрсең мырада етермишин. Түпең сеси-де хабар болармыш. Белкә-де бир говы хабар геләеди-дә».
— Шейдип, өз-өзүне гөвүнлик берип, Акжагүл еңң гышаряр. Ол хыңзап гелен дуйгуларыны басмак билен,

йүрек жошгуныны песелдйәр: «Саг болса боляр. Ахыр бир гүн гелер».

Бу гелен карары-да оны азажык кәшешдирйәр, эмма канагатландырып билмейәр. Касым билен бойна гол салышып гечирен үч-дерт гижеси онуң өңүнде бүтинлейин тәзе, өзүниң өзал гөрмедик бир дүнйәсини ачды. Ол дүнйә леззетлен долуды. Мелул эдижи дуйгулардан, бёлент арзувлардан долуды. Касым бу затларың меркези болан дүнйәниң гапысыны япды. Агзына гулп урды. Өзи-де Дөртгүле гитди. Акжагүл диш гысып чыдамалыдыгына, йүреге даш баглап гарашмалыдыгына дүшүнди. Дине шу хакыката дүшүнмегиң өзи-де оңа түкенмиксиз гүйч берди.

Ол инди уклап билмежегине гөзүни етирип ериндеп турды. Айнаның тутусыны сырып, элини көлегеледип көчә серетди. Жахан ягтылып барярды. Агачларың башлары ыранярды. Гүйчли шемал гар сыргыныны гетирип, Акжагүлүң айнасына урярды. Акжагүл тутыны япып, ыза чекилди. Ювунды. Гулач сачыны дарады. Соңра пишик басышыны эдип кухня чыкды. Кухняның Ефимовлара тарап ачылян гапысыны ювашлык билен пугта япды. Чай гойды. Эртирлик тайярлап башлады.

Эртирлик эдиненлеринден соң Ефимов билен Акжагүл завода уградылар. Олар Шабадың демир көпрүсине чыканларында Архип Петровиче душдулар. Эллешип гөрүшдилер. Архип Петрович оюн этди.

— Акжагүл, сениң халкың бир говы сөзи бар. Шейлерәк өйдйәрин: гөвхер күле гачса-да, өз гөзеллигини йитирмейәр... Сен хем эдил шонуң ялы. Үстүнде ягжарып дуран иш геймиң, эмма өзүң яңы доган Ай ялы. Шу геймиң ичинде-де сен шол Акжагүл! Шол гөвхер!

Акжагүл гызарды. Эмма бу сөз онуң гулагына якды. Ол хер ничик-де болса аялды.

— Ери, Архип Петрович, бу нәме болдугы? Акжагүлүң халкының: «Гарры ойнаса гай болар» диен сөзи-де бардыр! — дийип, Ефимов оюнлыга салып, гахар эден болды.

— Йүрек-дә, Сергей Михайлович, ягшыны гөрсе ынжалыгы гачыберйәр.

Эгер шу адамлар болмадык болса гам-гуссадан яңа яш аялың йүреги ярыларды. Себәби онуң башындакы дерди бир адам чекерден агырды. Онуң эжесини, доганжыгыны, өнүп-өсен обасыны гөреси гелйәрди. Эмма

ол тарапа гидйән ёл онуң үчин баглыды. Онуң гөзлери Касымың ёлундады. Йүреги алададан, ховсаладан долуды. Сапармырадың-да шол Дашкенте гидишиди. Ондан ягшыдан-ямандан хабар хем геленокды. Базара чыкмак, көчә чыкмак болмаярды. Горкулыды. Ашырмәт диен харамзаданың Дашховуздадыгыны Салай жерчи гелип айдалы бәри, Акжагүлүң ягдайы хас хем эрбетлешипди. Эгер шу пикирлериң, шу аладаларың, шу горкының үстесине-де, ол еке болсады, онда ол чыдап билмезди. Акжагүл: «Дерт берен, дерманыны-да биле берермиш» диен карара гелди.

Бу адамлар дине Акжагүлүң багтына дөрән адамларды. Акжагүл: «Бейле мәхрибан адамлары маңа худай берди» дийип ятса-турса өз янындан бегенерди. Бу адамлар оны екеже минут хем үнсден дүшүрмейәрдилер. Онуң янында шадыян, гөвүн гөтерижи, гам-гуссаны ятдан чыкарыжы гүррүңлер эдердилер. Өз өврүм халкың багты үчин болан гөреше багышлан адамларыны, шуңа хем оларың боюн болмалыдыкларыны булар Акжагүлүң гулагына гуйярдылар. Акжагүл дүшүнди. Акыллыды. Шоңа гөрә-де бу пахимли адамларың сөзлери ховайы гитмейәрди. Яш аялың йүрегине барып, хич зат билен өчүрип болмажак сыя билеп язылярды. Бу адамлар мундан хем башга Акжагүли бир минут хем еке галдырмаярдылар. Дынч гүнлери бириниң өйүне йыгнанышардылар. Бүтин машгалалары билен үйшердилер. Китап окардылар. Биришиң дүшүнмейән задыны бейлекиси дүшүндирерди. Бу затларың хеммесиниң дүйбүнде бир максат барды: бу адамлар илки билен Акжагүлүң дүшүнмегини ислейәрдилер. Шонуң үчин-де вагтларыны-да, гүйчлерини-де аяман, өз өвренйән затларыны Акжагүле-де өвредйәрдилер.

Гыз мес ере дүшен тохум ялы болуп, бу мәхрибан адамларың арасында гүнүни санап өсйәрди. Гараңкы, айылганч дүнйәниң гизлин сырларыны хер демсайын ачярды, көп затлара гөзүни етирйәрди.

Акжагүл чархың башына гелип, эллигинжи-гееден соң смена чалышды. Гиже ишләнлер яңы ише геленлер билен хошлашып заводың аграс, гара гапысындан чыкып, өйлерине гитдилер, цехлерде иш гызышып гитди.

Демир эсбаплар бири-бирлерине дегип сеслейәрди, моторларың сеси гүвләп эшидилйәрди. Бу затларың үстесине-де цехиң ичинде пагта үбтүклери учушярды. Де-

мир холтумлар төверeклерине чалажа ак тозан сепелейәрдилер, цехиң гиң жайының ичи чалажа думанлап дурды.

Акжагулуң саг тарапындакы чархда Саадат диен өзбек гызы ишлейәрди. Ол көп геплемеги халамаян, орта бойлы, ёгын сачлы гызды. Акжагулы гөрсе деррев дил ачарды. Нәме үчиндир, Саадат Акжагулы йүрегинден сөйәрди. Мыдама оны өз өйлерине чагырарды. Акжагул болса барман, онуң гөвнүни галдырарды. Акжагул бир гүн оңа өз ягдайы барада гүррүң берди. Шундан соңра Саадатың оңа болан сөйгүси хас гүйчленди. Инди Саадат өйлеринде бишен затлардан оңа хер гүн совгат гетирмеги чыкарды. Бу гүн хем ол өз машынының өңүне гелип кичижик дүвүнчеги Акжагулуң гапдалында гойды-да:

— Ал, Акжагул, муны саңа эжем иберди. Дүйн эжем тамдырда сомса биширди. Гаты тагамлы болупдыр — дийип, өз ерине барып, станогының башына гечди. Эййәм ише гиришен Акжагул гөз астында дүвүнчеге серетди.

— Саадат, шундан шейләк бу ишиңи гой, Бес эт. Инди зат гетирсең өйкеләрин.

Акжагулдан бейле зат эшидип гөрмедик Саадат бу сөзе аллаңиччиги болды. Овадан гөзлерини гиңден ачып, бирнәче секунтлап гепләп билмән, агзыны ачып дуран соң:

— Вий, нәме үчин, Акжагул? — дийди.

Акжагул ики эли билен машына пагта берип отурышына, Саадата серетмән гүрледи. Онуң сеси юваш чыкды. Саадатың ынжандыгына йүреги авады:

— Мен бейле этмегини халамок, Саадат. Мен утанярын. Онсоңам мен чага дәл ахыры. Бейдип азара галып нәтжек?

Акжагулуң әхеңи мылайым эшидилип, Саадатың йүрегине яра салды:

— Мен сени шейле бир говы гөрйәрин вели, Акжагул, саңа мыдама ягшылык эдесим гелип дур-да...

— Мени шейле говы гөрйәндигиң өзи маңа улы ягшылык этдигиңдир, Саадат.

Гызлар шундан соңра месавы гүррүңе гечдилер. Кә ювашрак, кәте гаты гыгырып, иш барада, дурмуш барада сөз ачып уградылар. Акжагул улудан демини алып, шейле дийди:

— Вах, шу догман гечен Ашырмәт Дашховуз галасындан гүмүни чекәйсе, мен хөкман сизе гезмәге барарын, Саадат. Өйден чыкман отурмак я-да мыдама шол бир адамлар билен болуп йөрмек иризйәр. Мен сениң эжең дагы билен таншарын. Олар билен икимиз гүррүң гечирерис. Хәзирликче мени саклаян шол Ашырмәт... Дөреман гечен эдил маңлайыма язылан ялы болды...

Олар ене-де өзара гүрлешип ише гиришдилер. Машынларың сеси барха гүйжейән ялыды, цехиң ичиниң тозаны гоялян ялыды. Хич киминң хич ким билен иши ёкды. Хер ким өз чархы билен, өз памыгы билен башгайды.

Акжагул, нәме үчиндир, бирден цехиң улы гапысына тарап бакды. Ики хатар чархың арасындакы ёл билен келтежик, ёгын гөврели, үстүндәки геймини ягжарып дуран бир адамың өзүниң ишләп отуран ерине тарап гелйәндигини гөрди. Акжагул geң галдымы я-да ол гелйәниң кимдигини танамакчы болдумы, гараз, эллерини ишден саклады. Гөвресини-де ол тарапа өврүп, инди өзүне голайлашып гелен адамы бүтин үнси билен сынламага дурды. Ол адамың йүзи репиде ялыды, хамы галыңды, ики яңагы салпарып дурды. Гашлары сарыдан гелен гүрди. Сакгалы тегелекди, сарыды. Ики ужы ёкары галып, ичяның гүйругы ялы жайтарылып дуран мурты барды. Гыздырманың дешиги ялыжак гаража гөзлери ойнаклап дурярды. Үстүни, йүзүни, сакгал-мурту цехиң ичиниң тозаны чалажа өртүпди.

Акжагул гашларыны чытды, йылан гөрен ялы тисгинип гитди. Элини якасына етирди. Ичини чекди. Оляича ол адам Акжагулуң янына ынамлы әдимлап гелди-де, деми-демине сыгман, гыссанып дийжек болян задына гөни башлады:

— Акжагул, саңа дервезәниң өңүнде эжең Нәзик гарашып дур. Халы перишан. Бир совук хабар билен гелен болмага чемели. Маңа хич зат диймеди. Саңа вели гаты тиз чыксын дийип табшырып гойберди. Ханы, оны саклама...

Шейле диймек билен гелен адам от алан тамың эйванында галан ялы болуп, төверек-дашыны ховсалалы суратда назардан гечирди. Онуң болшы-да, айдан сөзлериниң икинжи ярымы-да, биреййәм Акжагулуң үнсүнден душди. Ол элиндәки памыкларыны тертипсиз

зыңышдырды-да, хич киме, хич зада серетмән, гапа тарап ылгады. Ёгын, келтежик адам хем онуң ызы билен ылгады. Акжагул баршына: «Әй, бир болмасы иш боландыр. Мениң багтым ятандыр. Ишим гайдандыр. Болмаса әжем ёла чыкмазды» дийип, өз-өзи билен сесли гүрлешйәрди. Онуң хушы башындан учупды. Ылгаярды. Эмма нәдип барянындан хабарсызды. Ызындан барян адам болса деми гысып, хашлап уграндыгына гарамап бегенчли ылгаярды. «Инди-хә, болайды герек» дийип, даңа галан екегапан ялы хер ерден бир зыңярды.

Бу Ашырмәтди...

Иш шейле болупды.

Салай җерчи Черкезден Ашырмәдиң гөзүни совандан соң, оны масгара эдип, бир көчеде ташлап гиденден соң, гөни өз өйүне барды. Онуң ичини ит йыртып уграды: «Бу иблис ене-де Акжагүлүң кастына гелипдир. Бу гезек ол бош гитмезлик үчин элинден гелешини эдер. Нәтсемкәм? Өзүм-ә гарама-гара онуң ызына дүшүп билмерин. Ол мени бир ерде гөрмесе, бир ерде гөрер. Ёк, мен бу иши оңармарын. Мунуң үчин башга бир оңайлы адам тапмак герек. Илки биле Ефими, Акжагүли хабардар эдейин. Соңра болса адам хем тапылар». Шейле карара гелмек билен Салай җерчи Ефимовыңка барды. Гөрен-эшиден затларыны хабар берди. Соңра Ашырмәдиң ызына адам салҗагыны айтды. Ефимов җерчиниң пикирини макуллап:

— Салай эке, эгер биз бу беланы Акжагүлүң башындан совмасак, бизиң эден гүнәмизиң ашагындан чыкып болмаз. Шонуң үчин-де элден гелен хемме иши этмек герек...

Өмрүне гарыныҗа өлдүрип гөрмедик Салай эке, йүзүни бирхили үйтгетди-де, шейле маслахат салды:

— Ефим, оны «пачак гөмди» эдәйсек нәдеркә?

Сергей Михайлович дүшүнмеди. Геň галып, Салай экәниң йүзүне серетди. «Пачак? Пачак гавуның дашы... Ери, бу ерде гүррүң гавун хакында гиденок ахыры? Салай экә нәме болдука?»

Бирнәче вагтлап Ефимов сесини чыкармандан соң, «пачак гөмдиниң» ёлларыны ойлап отуран Салай эке, пикирини ортарасындан бөлди-де.

— Ефим, нәме дымярсың? — дийип сорады.

Сергей Михайлович еңсесини гашады.

— Салай эке, мен сениң нәме диййәндигиңе дүшүнмедим.

— Оны гүмләйсек нәдеркә диййәрин? Гайдып, Акжагүлүң-де, хич кимиң-де ызына дүшмез ялы эдәйсек нәдеркә? диййәрин... Ефим, эгер мениң шу сөзүм гөвнүңе ярап болса, онда гөнүңи айт. Шундан говы пурсады эле салып болмаз. Бу харамзададан хич вагт хич киме дырнак ялы пейда гелмез. Ол йылан. Йыланы гөрен бадына келлесини мыҗжыратмалыдыр. Болмаса ол...

— Оны өлдүрениң билен хич зат үйтгемез, Салай эке. Оны дәл-де, шолар ялы нежислери дөредйән гурлушың өзүни өлдүрмели.

— Ефим, менем оны өлдүрениң билен Җүнейит ханы өлдүрдигимизиң дәлдигине акыл етирйәрин. Йөне догрусыны айтсам, бу иблис хем өз еринде Җүнейит хандан кем дәл. Нәме үчин ол ики саны гул ялы адамың якасындан элини айрапок? Пул үчинми? Эгер ач болса, гелсин мениң яныма! Ак йүрек билен гелсин. Мен оны өмри өтйәнчә гашымы чытман экләйин. Ёгсамам бизиң ёлумызда аягымызың арасына чолашып йөрмесин. Ёк, Ефим, онуң аркасыны тутма, ол айылганч нежисдир! Мен оны Гарапорсанда гөрдүм. Эгер онда чигидиң габыгы ялыҗак намыс болса, ол Гарапорсандан өз обасына барып, өз эли билен өз бойнуна танап саларды. Ёк, ол бейдип билмәндир. Гайтам ене-де Акжагүлүң ызындан гелипдир.

Ефимов чилим отлады. Чилимиң түссесинден яна саралып гиден бармаклары билен муртларыны тертибе салды. Леззет билен чилимини сорды:

— Ине, гөрдүңми. Салай эке, ар-намыс диен белент затлар хемме адамда болмаяр. Ол затлар гаты гымматлы затлардыр. Сениң йүрегиң говы. Гөвнүң ачык. Максадың айдың. Шонуң үчин-де сен хеммәниң өзүң ялы болмагыны арзув эдйәрсиң. Ха! Ха! Мен хемме адамыны Салай эке ялы Хорезмиң гөз өңүне гетирйәрин! Йөне вели бу сурат гөз өңүнде айыл-сайыл болуп гөрүнмейәр. Бейле болмагы хем тебигы зат. Хемме хорезмли сениң ялы, Сапармырат ялы, Касым ялы, Акжагүл ялы болса, онда хич хили гөреш герек болмазды. Хемме меселәни өзара чөзер отурыбирдик. Аңсатлык билен. Сапармырат гык-бак эден боларды. Эмма ол хем ёла гелерди. Ёк, Салай эке, адам адама меңзейән дәлдир. Шонуң үчин-де дурмуш диен зат гызыклыдыр. Шонуң үчин-де гө-

реш диен зат еңе сүрүжи гүйчдүр. Адамларың аңыны дүзетмек үчин гаты көп йыллар гөрешмели болар. Гаты көп затлар харч этмели болар. Ине, шу нуктай назардан серетсең, Ашырмәдиң пачагыны гөммек диен зат бүтинлей манысыз болмазмы ахыры, Салай эке...

Ене-де бирнәче вагт гүрлешип отуранларындан соң жерчи турды:

— Мен гайтжак, Ефим. Акжагүле өзүң айдарсың. Ёгсам-да, Ефим, сениң, Акжагүлүң герек-ярак зады ёкмы? Чекинмән-де айдыбериң.

— Бизе герек зат сениң келләң саг-аман эгниңде дурмагы, Салай эке. Менем, Акжагүлем сенден миннетдардырыс. Йөне бир айтжак задым бар. Улулы-кичили ишлериңи тизрәк бирйүзли эт. Якын гүнлерде обалара уграмалы боларыс. Биз Дашховузда көп болярыс-да, обалары ятдан чыкаряры с.

— Мен мыдама ёл оглудырын, Ефим. Мениң ишим мыдама бирйүзлүдир.

Салай жерчи шейле диймек билен өйүне гайтды. Ол өз говы гөрйән, ишсиз гезип йөрен адамларындан бирини тапып, эртир өз дуканына гелмеги ондан хайыш этди. Ол: «Салай эке, сизиң гуллугыңыза элмыдам тайяр» диенден соң, оны өйүне алып гитди. Палав биширип берди. Чай ичдилер. Салай эке ол адама этмели ишини жикме-жик айтды. Эртеси дукана гелжекдигини ене бир гезек айдып, ол адам хошлашып гайтды. Шол гижәниң эртеси ол адам вадалашылан вагтда Салай экәниң дуканына гелди. Жерчи дуканыны япып, ол адамы ызына тиркәп, Ашырмәди гөзлемәге башлады. Гүн сүйр депә чыканда оны тапдылар. Жерчиниң өзи гизленди. Ол адам болса шу сагадың өзүнден башлап, Ашырмәдиң ызына дүшүп уграды.

Гүнлер узак ёла чыкан кервен ялы өз майдалына Ашырмәдиң душундан гечип дурярды. Эмма ол хенизе ченли Черкезе-де, Ефиме-де, Акжагүле-де, душуп билемокды. Ол гүн догандан гүн батянча Дашховзуң көчелерини ач ит ялы болуп айланып башлады. Гүн батып, гаранкы дүшенден соң болса, агзыны гурадып, мыхман жайына гелйәрди. Мундан хем башга бидөвлетиң ызыны-да гөреси гелип уграды. Узын бойлы, гиң гужаклы, үзүмиң сувы ялыжак Зыбагүл ядына дүшенде болса гөзлери-де ҫемленип гидйәрди: «Вах, бичәрәниң еке өзи гижеси билен йылы ёрганың ичинде күчен ялы бүкүлип ятяндыр. Гөзлери мениң ёлумдадыр. Хер ничигем болса яш аял, янында әри гүберлип ятмаса йүреги гысяндыр. Бичәре, бичәре...».

«Ховлукма, ене бир азрак чыда. Ине, бәрден Рейхан арап ялы болуп, ер сарсдырып барарын. Нәзик ак голларыңы шонда бойнума чоларсың. Хәй, залуват, барав гүнүм-ә нәзини артдырарсың-ов!.»

Ашырмәт тетелли адамларың йүрегине ел дүшсе, хич зада меңзеш болмаяр. Ол бирден гыссанып башлады. Гаты тизлик билен ызына гайдасы гелди. Шу максат билен херекетини гүйчлендирип уграды. Бир гүн гараңкы дүшенден соң мыхман жайына дилини саллап гелди-де, өй эесиниң янында отурды:

— Мен бир адамың гөзлегине гелдим. Ол адам, Харман ногайың заводында ишлейән бир орсуң өйүнде боляр. Шол орсуң өйүни тапышмага көмек эдип билсең говы боларды. Нәме, бәш-алты теңңе чай пулы ичине депйәрми? Пул диен зат гаты герекли затдыр.

Бу сөз өй эесиниң гулагына якды. Ол шейле дийди:

— Бизиң кем акыллырак бир гоңшымыз бар. Харман ногайың заводында ишлейәр. Шонуң үсти билен бу ишини битирсе болар-ла...

Ашырмәдиң гөкдәки дилеги ерде говушды. Ол өй эесиниң якасындан бела ялы япышды.

— Сен оны деррев чагыр. Палав бишир, хич заддан гысганма — дийип, өй эесине элини сандырада-сандырада бир азажык пул узатды. Өзи болса ол ишчиниң гелмегине, палава гарашып өңүне чай алды. Кейпи гөтерилди. Донуна сыгман башлады. «Әр йигидиң өңүнде алынмажак гала бармы» дийип, гөвүн йүвүртди.

Палав бишди. Ол гелмели ишчи-де гелди. Гүррүң нахарың башында башланды. Соңра, чайың башында, даң атянча довам этди. Ашырмәт Ефимовың якасындан элини чекип алды. Себәби ол гайталап-гайталап сорап бермек билен Ефимиң янына биле ише алып гелйән, биле әкидйән яш аялының Акжагүлдигини аныклады. Хава, инди хемме зат анык ланды. Инди оны эле салмагың пикирини этмелиди. Ёлуны тапмалыды.

Үч адам болуп, маслахата гирдилер. Ахырсоңы ол ишчи кеселләп, өйүнде галмалы болды. Ашырмәт онуң иш геймлерини гейнип, иш хас гызышып гиденден соңра завода гирди. Шундан соңра ол бүтин бир гүнүни за-

водда гечирди. Ишчи Акжагулуң ишлейән цехиниң гапысыны гөркезип:

— Ине, шу гапыдан гирмели. Догры төре йөремели. Саг тарапында. Аңырдан үчүнжи чарх. Ынамлы, мыдама шу ерде ишләп йөрен адам ялы болуп йөре. Хич ким билмез. Онсонам ол гелни танаян диййәрсиң. Бейле болмагы хеммесинденем говы. Гөрениң йүзүне середип, аңкарып йөрмерсиң.

Салай жерчиниң Ашырмәдиң ызына салан адамы, Ашырмәт гейимини чалшырып, гулакжыны баса гейип уграндан соң оны танамады. «Ол хем тиз чыкып, базара тарап уграр» диен умыт билен Ашырмәдиң боляп тамының агзыны гаравуллап отуран еринде отурмагыны довам этди.

Ашырмәдиң завода гирип, Акжагули ол ерден алып чыканыны биз ёкарда айдыпдык.

Акжагулуң саг тарапындакы чархда ишлейән жорасы Саадат гөзлериниң өңүнде болуп гечен бу ише долы акыл етирип билмән, бирбада аңк-таңк болды. Иене-де вели Акжагули алып гидениң кичижик, хилегәр гөзлери ядына дүшенде (ол бу аралыкда Ашырмәдиң йүзүне бир гезек середипди) Саадатың үстүнден совук сув гуйлан ялы болды. Ол хем эдип отуран ишини ташлады-да, буларың ызы билен гөни Ефимовың ишлейән цехине тарап ылгады.

Ашырмәт бу гезек Акжагули алып гачмак ишини хер тараплайын говы гурапды. Себәби ол Акжагули әлтип, Атамырат готурың гужагына салмаса, өзүниң оңлы гүн гөрүп билмежегини, обасында аркайын яшап билмежегини бүтинлейин гөз өңүне гетирйәрди. «Бу гезек хем ики элими бурнума сокуп барсам, онда иш эрбетлешер. Готур бидөвлет берен пулларыны ызына талап эдер. Иң яманы-да шу. Мен онча пулы нирeден алайын... Ёк, ёк, Ашырмәт бег, бәрден гайлярсың. Пулам хич. Онуң бу вагт гөзлериниң гызаран вагты. Гахарының гелен вагты ит ялы атып гойбермеги-де хич затча гөрмез. Ине, иң яманы. Мен өлерин, Зыбагул дул галар. Онсоң ол готур харамзаданың она әйле-бейле сөз гатмагы-да мүмкин. Ол хем горкусына хич зат дийип билмез. Ине, онсоң ил ичинде хер хили геп яйрар. Габрында-да аркайын ятып болмаз. Ине, иң яманы шунда, Ашырмәт бег! Бу беладан худай сакласын. Шонуң үчин-де мен хәзир бу гызың ярты гөвресини эле салдым. Галан ярысыны-да габыр-губур гужаклайын-да, атың өңүне басайын. Шу гезек, худай жан, өзүң көмек эдевери» дийип. Ашырмәт, элем-эбтас болуп, эййәм уллакан гара дервезә голайлашан Акжагулуң ызындан галман хайдаярды.

Акжагул халласлап дервезеден чыкды. Онуң гөзлериниң өңи губарлапды, хич зат гөрмейәрди. Шонуң үчин-де эдил дервезәниң өңүнде геплешип дуран эпей гожа билен отуз яшларындакы гөрмегей бир адамы тас басыпды. Бу ики адам нәмәниң-нәмедигине оңлы дүшүнишмән, Акжагулуң өңүнден бир чете совулдылар. Онянча ылгамакдан яңа йүзи чым-гызыл болан Ашырмәт хем ылгап чыкды. Акжагул эжесине гөзи дүшмәнден соң сакланды. Гөзлерини ялдырадып, бүтин гөвреси билен титрәп, Ашырмәде тарап өврүлди:

— Ханы эжем?! Эжем ниреде?!

Гарры адам билен яш адам бу болшы бирхили гең гөрдүлер-де, илки бири-бириниң, сонра Акжагулуң йүзүне середишдилер. Онянча Ашырмәт Акжагулуң ики элинден бела ялы япышып, нәзик эллери девере гетирип, агажа баглангы ата тарап сүйреди. Акжагул өвдайың бозукдыгыны анды. Айылганч горкы, элиниң агырсы оны аңына гетирди.

— Вай, етишиң! Мени гутарың, адамлар! — дийип, айылганч гыгырды.

Бу сеси илки билен эшиден ики адам ишчи гейиминдәки яш гелниң түркмен гызыдыгыны танап хас гениргендилер. Сөз алшып дурмага вагт болманы үчин икиси ики ерден гызы халас этмәге ылгадылар. Ашырмәт эййәм атының багыны чөзүп, саг аягыны үзеңңә басыпды. Ол еңиллик билен атың үстүне мүнди. Акжагулуң чеп элинден газап билен чекип, аягыны ерден үзди. Онянча эпей яшулы гелип, атың жылавындан япышды. Яш адам болса гелне япышмагы услып гөрмеди-де, Ашырмәдиң үзеңңисинден япышып:

— Бу нә масгарачылык! Гойбер! — дийип тутанъерли айтды.

Ашырмәт бу вагт авуны гораян айылганч мөҗеге дөнүпди. Ол үзеңңиден япышан яш адамың дөшүне бир депди вели, яш адам демини алып билмән, аркандыгына йыкылды.

Ашырмәт бу аралыкда Акжагүли чекип алды. Өнүне кесе басды. Атыны гамчылап, сүрмекчи болды. Эмма эпей адам атың гөни өңүнден чете совлуп, атың жылавыны өзүне чекди. Ат йөрәп билмеди. Ашырмәдиң бу болша анрысы бәрсине гелди:

— Гойбер, атың башыны!

— Гойбермен!

— Гойбермезмин?!

— Гойбермен!

Ашырмәт голтугындан чыкаран сапанчасыны ялдырадып:

— Ине, гойбермесең! — дийип, гожаның дөшүни нәзарлап, ярагың мәшесини гысды. Онуң ховсалалы эли сандырап гитди. Сапанчаның окы саг уйлукдан дегди.

Өзүни дүрсәп яш адам муны гөрди. Ол әхли гүйжүни бир ере жемләп, бүргүде дөнди-де, гожа хем үнс бермән, атыны сүрүп угран Ашырмәдиң ызындан топулды. Ат эййәм әдимини гиңелдип уграпды. Яш адамың эли Ашырмәдиң якасына илтешмәге етишди. Ашырмәт хем аты сүрмелиди, хем әлинден сыпмага чалышян Акжагүли сакламалыды, хем сапанчасыны сакламалыды. Бу затлар оңа башартмады. Яш адамың эли болса өлүмиң аламаты ялы болуп, барха онуң бокурдагындан берк япышярды. Ашырмәт бир тарапа гышырып угран бадына Ефимов дервезеден атылып чыкды. Онуң ызы билен Саадат, Аржанов, Силантьев, Григорий хем-де бәш-он саны ишчи ылгашып чыкдылар. Ишчилер сәгинмән, Ефим башлыклайын Ашырмәдиң дашыны алдылар. Григорий гана булашып ятан эпей яшулының янына ылгап барып, оңа илкинжи медицина көмегини берип башлады.

Ефимов Ашырмәди атдан агдаран яш адамың алкымына дыкылып барды-да оңа элини узатды. Өр-гөкден гелди.

— Игдирбай! Бу сенми?

Ол эййәм Игдирбайы гужаклады:

— Бу, Ефим! Бу нәхили болайдайт? — дийип, бу дүшүшыга хемме затдан бетер бегенен хем-де хайран галан Игдирбай ак йүрекден сыздырып йылгырды.

— Хачан гелдиң? Нәме дийип гелди?

Гечиси дага яйран Игдирбай Ефимовың гужагына барха дыкылярды.

— Инди болды. Сени тапдым. Хеммесини соң айдарын.

Олар эпей гожаның янына бардылар. Григорий гожаның ярасыны даңып, эййәм дик отурдыпды. Ефимов ене-де гөзлерини гиңден ачып, хайран галмалы болды. Еңил яра билен саг галанына бегенен, Ефимовы гөренине ондан хем бетер бегенен Мәтшерип эке, гөзлерини ялдырадып, Ефиме гуванч билен середип отырды.

— Мәтшерип эке, салавмалейким!

— Валейким эссалам, Ефим! Мениң өмрүмде хич ере чыкмандыгымы-ха сен озал эшидипдиң. Шу гүнем ынха, сени тапып болмазмыка дийип, Дашховза гелшимди. Ине, индем яраландым. Дуз-чөрек несибәм бар экен. Егсам дөшүне ченелип атылан окдан бейле еңил сыпып болмазды. Эй, зыяны ёк. Худайың халаныдыр. Ол гырнак аман галды. Шунуң өзем бесдир. Ефим ол кимиң начары?

— Мәшерип эке, ол затларың гүррүңини өйде эдели, Тур, ер совукдыр. Бейдип отурма. Өе гиделиң.

Ишчилер Акжагүли атдан дүшүренлериндeн соң, гызы гаты хорлук басды. «Мен багты ятан мыдама шейдип йөрмели болдуммы?» дийип, ичи-ичине сыгман аглап башлады. Аржанов онуң голтугындан тутуп дуршуна оңа гөвүнлик берйәрди.

— Сергей Михайлович, бу ерини гайгы этме.

— Мыхманларыңы өйүңе әкит.

— Көмекчи герекми?

— Ишиңи өзүмиз эдерис!

— Хич зады гайгы этме!

Ефимовы бу ики обалының йитирип тапан ялы гаршылашы ишчилериң гөзүниң өңүнде Сергей Михайловичиң абрайыны хас артдырды. Ишчилер бу ики дайхана өз якын адамлары ялы гарадылар. Бу вагт бир ерден ылгап гелен Салай жерчи деррев хемме зада гөзүни етирди. Ол Ефимовың янына гелип:

— Алдава дүшдүк, Ефим. Бу иблис яман хилегәр экен.

— Муны маңа бер, мен әкидейин, агшам өзүңем барарсың.

— Әкит. Йөне, пачак гөмди эдәйме, Салай эке. Мен агшам барарын...

Ефимов, Аржанов, Акжагүл, Игдирбай, Мәтшерип

әке, доктор Григорий топар демир көпрә тарап уградылар!

Ишчилер булары ёла саланларындан соң, гара дервезеден гирип, өз цехлерине уградылар.

Ёлда барышларына Ефимов Игдирбая йүзленди:

— Игдирбай, сен Мәтшерип әкәни танаярмыдың?

Игдирбай бегенчли сөзледи:

— Озал танамокдым, инди танадым, Ефим. Мен Дашховза дүйн гелипдим. Шу гүн узаклы гүн шу дервезәниң өңүнде отурайын, шейтсем сени тапарын дийип гелшимди. Бирден бу яшулы хем гелип чыкайды. Мунуң билен яңы гүрлешип угранымызам шолды вели, иңе, бу ишлер йүзе чыкды дуруберди. Ефим, булутдан чыкан ай ялы болдуң-да, бир гөрнүп, гөзден йитәйдиң. Гөресимем гелди. Сенлик ишимем бар. Җапаковың хем табшырып гойберен затлары бар.

— Хеммеси хакда гүрлешерис. Саг-аман гелен болсаң боляр, Игдирбай.

Сергей Михайлович Ефимов мыхманларыны алып өйүне гиренде, Мария Павловна агламакдан яңа гөзлери чым-гызыл болан Акжагүли гөрүп, ичини чекди. Соңра оны багрына басды. Аялларың икиси-де аглашдылар.

БЕДИРКЕНТ ГАЛАСЫ ТИҖЕНЙӘР

Зыбагүл сәхер гүли ялы ачылды. Оңат дурмуш, кейпиcапалы гиҗелер, ол гиҗелериң тизрәк гелмегине гарашылып, сүйҗи арзувлар билен гечирилйән гүнлер яш аялың гөркүне гөрк гошды, оны гадымы дессанларда васп эдилйән гөзеллериң дережесине етирди. Ол хер гүн даң атансоң Атамырат готуры уградып, гапыны ичинден гулплаярды. Элине айна-дарагыны алып, йүпек ялы сачларыны гулачлап дарап башлаярды. Ерган-дүшеклерини режeләп йыгнашдырярды. Тешнавың төверегини айратын бир леззет билен сүпүрип арассалаярды. Күнүклери болса илки күл билен, соңра чәге билен арассалап, яңыҗа ясалан ялы ялдырадып гойярды. Оларың йүзүнде өз суратыны гөрүп, оңа гаш какып гойберерди. Онуң херекетлери-де еңләпди. Рухы-да белентди. Чәйнек-кәселерини, газан-табакларыны юва-юва, сүпүре-сүпүре дешере гетирйәрди. Бу аралыкда Ашырмәдиң көне көйнеги я-да башга бир зады элине иләйсе, йылан гөрен ялы тисгинип гидерди, гүр, овадан гашҗагазларыны чытып, оны хапыса, нեҗис бир зат ялы зыңып гойберерди. Бир гүнүң довамында озалдан хем овадан йүзүни бирнәче гезек ювары, юмшаҗык йүпек яглык билен сүпүрерди. Шундан соңра онуң йүзүне дине середип отурмалы боларды. Ораза тутан ялы узаклы гүнүң довамында агзына бир дөвүм чөрек алмазды. Ол ишдәсини-де аярды! Шейдип гүнүни батырарды. Хуптан вагтлары Атамырат гелйәрди. Зыбагүл ол бидөвлетиң бойнуна ак билеклерини чоларды. Олар бири-бирлерини гөтеришип, бөлчирешип, эййәм үйтгешик бир ыхлас билен салнан чымылган дүшегиң, пер яссыгың үстүне барып йыкылардылар.

Херки задың овалыныц, ахырының болшы ялы, бу дурмушың хем соңы гелип етди. Вакалар гызышып гитдилер. Бедиркент билен Хыва галасы мөҗек гирен агыла дөнди...

Бедиркент галасына чапар ызындан чапар гелйәрди. Кә гүнлер, кә гиҗелер чапарларың ики-үч тапгырыныңда гелйән вагты болярды. Олар Гурбанмәммет сердарың хут өзүниң, Какабайың буйрукларыны гетирип, Атамырат готура говшурярдылар. Ол затлар хут өз гөзлериниң өңүнде бержай эдиленден соңра ене-де Дөртгүле тарап атларына гамчы чалярдылар. Буйрукларың, эмирлериң манылары бир мeңзешди, шол бир вагтың өзүнде-де айры-айрыды. Дөртгүл пул талап эдйәрди, Дөртгүл ат-араба талап эдйәрди. Дөртгүл адам талап эдйәрди. Дөртгүл гара ер ялы хич затдан доймаярды. Ахыркы гелен чапар айылганч хабар билен гелди. Ол диванханада башга-да адам боланы үчин Атамырат готуриң гулагына агзыны етирип: «Ене-де муң ат-арабаны етирмесе, Атамырадың башы өлүмли, малы таланлы» диен сөзлери Дөртгүлде айдылып гойберилиши ялы эдип айтды. Атамырат готурың реңки агды, гөзүниң өңүне Непес пещап гелди, бирбада эллериниң-аякларының ысгыны гачан ялы болды. Эмма ол өзүни чалтлык билен дүрседи. Дөртгүлден гелйән хер бир сөз йөнекей бир сөз дәлди. Ол сөзлериң херсиниң ашагында дар агаҗы, гызгын гүлле гизленип ятырды. Атамырат готур муны хеммеден говы билйәрди.

Шонуң үчин-де ол тиҗенди. Өзүни элине алды. Гөзүнден от, агзындан ялын чабырадып уграды.

Гиҗе билен гүндиз онуң яныда өз маңысыны йитирди. Гиҗе-гүндизиң хемме сагатларында Бедиркент гала-

сының дөрт дервезесинден-де ясавуллар окдурылып чыкярдылар. Хер ким өз гитмели угруна атылан ок ялы болуп учуп гидйәрди. Улулы-кичили ханлар, тиребашылар, беглер, төрелер, ак көпүк болан атларының гөвүсбентлерини гиҗесине дервезелериң өңүндәки чыраның ягтысына, гүндизине гүне ялдырадып, элем-эбтас болуп гелйәрдилер. Җылав чекмән, дервезелерден гирип гидйәрдилер. Диванханада кимси бир чилим чекерлик, кимси бир чәйнек чай ичер салымлык эгленип, ене-де ызларына доланардылар.

Атамырат готур ёмут тирелериниң башлыклары билен ишини гутарып, соңкы тапгыр иберилмели ат-арабаларың илкинҗилерини галаның душундан гечиренсоң, даң билен атланды. Атлары чыплаң эерленен отуз адам онуң ызына дүшди. Гаты сүрүп гитдилер.

Хываның тәзе ханы Сейит Абдылла төре җенапларының хут өзи элли адам билен Хыва бәш чакырым галанда улы ёлуң үстүнде Атамырат бегиң өңүнден чыкды. Олар атдан дүшүп, гуҗаклашып гөрүшдилер. Дога окап, эллерини йүзлерине етирдилер. Гара әдикли, гат-гат ала дон гейнен, башына селле оран Сейит Адылла төре билен ичмекли, ясы гара телпекли. Атамырат готур атланып атларының җылавларыны деӊ тутушып, атлыларың өңүнден сүрдүлер. Атлылар билен оларың арасы он әдимди.

Батып барян гүнүң йити найзалары Хываның сансыз кән минараларының чүр депелерине дүшүп, гадымы шәхери эртекилердәки бир гиҗеде эмеле гелен көшклере мензедйәрди. Галаның белент-белент, үсти керт-керт диварлары дашдан өрән хайбатлы гөрүнйәрди. Йүз яшан эпей гүҗүмлер бу гөрнүшлериң гөркүне гөрк гошярды. Шәхериң ховасыны белентледйәрди. Сейит Абдылла төрәниң сөзлериниң бирини эшидип, бәшисини гулагының душундан гечирип барян Атамырат готур бу гөрнүше бар үнсүни берип, ичини гепледип барярды: «Агамыз Дөртгүли аягына йыкып геленден соң, юваш-ювашдан бу ере гош чекибермели болар. Зыбагүли-де өз болҗак җайымың голайларындакы бир җайда отурдарын. Бедиркент галасынынка гаранда, бу ериң тутумы хас улы-ла». Шу вагт онуң инчемик йүзүниң көп ерини тутян бурнуның уҗы гиҗеди. Ол бурнуның гиҗейән ерини гашамады-да, саг элиниң ики бармагы билен гысды. Гөвүне яш айланды. Асгырды. Бу асгырма оны бегендирди: «Ана, гөрдүңми, Атамырат бег, сабыр эт, хеммеси болар. Өз ислейшиң ялы болар».

Ички галаларың бириниң өңи атгайтарым гинликдәки текиз мейданды. Хәзир бу мейданда йүз элләә, ики йүзе голай ат гантарылып дурды. Оларың үстүнде гыралары нагыш чекилен ак, гөк, гара кечелери барды. Дагдан дервезеден йүзе голай яш адам чыкып, геленлериң атларыны тутмак үчин ылгадылар. Оларың гейнишлери енилди. Донларының сыңлары гушакларындан өтүрилипди. Булардан икиси Сейит Абдылла төрәниң, икиси-де Атамырат готурың атларының җылавларындан тутдулар. Бу аралыкда Ашыр мәхрем билен Абдылла бай гелип, илки ханы, соңра Атамырады голтукларындан тутуп, атдан дүшүрдилер. Ики саны белент дереҗели адамың өңүнде илки бир дервезе, соңра ене бир дервезе, иң соңунда-да үчүнҗи дервезе җадыланан ялы болуп, гиңден ачылды. Ховла чыкан ики йүзе голай өзбек ханлары, эмелдарлары, төрелери ики эллерини дөшлерине гоюп, баш эгип тагзым этдилер. Олар хан билен Атамырат деңлеринден гечип, өзлери үчин йөрите тайярланан хуҗрәниң гапысындан гирйәнчәлер, каддыны дикләп билмән, эглишип дурмакларыны довам этдилер. Хич кимден сес-үйн чыкмаярды. Хан билен Атамырадың гирен гапылары япыландан соң, өзбек ханлары даракылыкларына басып, хуҗрелерине гирип башладылар.

Ховлының ичинде этиң, кәшир-соганың, яңян ягың ысы бурк урярды. Эмма шунуң билен бирликде-де ховлуда агыр, нәмәлим ховсала хем дуюлярды.

Сейит Абдылла төре билен Атамырат готурың гирен хуҗрелериниң ичи гиңди. Гапыдан төрүне ченли ёмут халылары гат-гат дүшелипди. Төрдәки диварың йүзи-де петиге ченли халыды. Он-йигрими саны яссык диварлара голай ятырды. Гиң сачак төре голай язылыпды. Онуң үстүнде аңырсындан ягты гөрнүп дуран юкаҗык чөреклер, гөк соган, говрулан, гайнадылан товук, балык этлер даг ялы болуп дурды. Хан билен Атамырат эллерини ювуп, төре гечдилер. Бири-бирлерине якын отурдылар. Абдылла бай билен Ашыр мәхрем хем бир гапдалда ерлешдилер. Җайлашып отуранларындан соң, Сейит Абдылла төре Атамырада йүзленди:

— Алың, бег.

Атамырат эдеби саклады:

— Алың.

— Алың.

— Ёк, сизлендир.

— Сизлендир, бег.

— Ёк, алы хезретлери, сиз алың.

Бу затлары гөрен бадына, ылайта-да сачагың башына гелип чөкенден соң эййәм агзы сувжарып, ичегилери жугурдашып угран Ашыр мәхрем: «Хайсынам болсаң, тизрәк башлайсаңыз-а говы боларды» диййип, ичини геплетди. Бу арада Атамырат сачага илки эл урды, онсоң Сейит Абдылла төре алып уграды. Шундан сонра Ашыр мәхреме-де, Абдылла бая-да, нобат етди. Ериң тейинден чыкан ялы болуп, ики саны көсе сакы пейда болды. Оларың йүзлери өрән акды, гашлары хыналыды. Дырнаклары-да хыналыды. Өмүр гаты зат тутуп гөрмедик эллери памык ялы юмшакды. Атамырат готур көсе сакылары гөз астындан сынлады. Оларың кән херекетлериниң аялыңка чалым эдйәндигини, биллериниң инчедигини, сүңксүз ялы болуп, бүтин беденлерини херекетлендиришлерини, сырт тарапларының ёгнасдыгыны, көйнек-балакларының өрән тәзедигини Атамырат готур өз янындан беллемән дуруп билмеди. Хачанда сакыларың бириси гырасына алтын чайылан күмүш жамы шерапдан долдурып, өз элине беренде, Атамырат готур жам билен билеликде сакының эллерини тутды, бирнәче вагтлап гойбермеди.

Сейит Абдылла төре Атамырат готур билен жамыны чакышдырып, бир демде башына чыкды. Сонра элини чарпды. Бир бурчдан, тутының аңырсындан юваш, меймиреджи, саз чалнып башланды. Сакылар эллериндәки ичи шераплы кичижик хумларыны эдеп билен сачагың бир четинде гойдулар-да, ойнап башладылар. Оларың эллери, аяклары бир вагтың өзүнде гошулып херекет эдйәрдилер. Саз чалт хем-де гүйчлүрәк херекет талап эдип уграды. Сакылар хем тижендилер. Олар саг эллериниң сүем бармакларының ужуны агызларына етирип өлледилер-де, сазың эййәм талап эдип уграйшына лайыклыкда, эллерини депелеринде бирикдирип, шол өллән бармакларыны чеп эллериниң орта бармагының билине шыркылдадып уруп башладылар. Саз барха гүйжеди, херекет хем гүйжеди, бармакларың шыркылдысы-да саз билен гошулып, бир энайы болуп эшидилип башлады. Готур бидөвлетиң хушы башындан учды. Бу вагт Сейит Абдылла төре ене-де элини чарпды. Саз ятды. Сакылар хумжагазларыны бир эллерине, жамларыны бейлеки эллерине алдылар. Бу затлар гөз ачып-юмасы салымда болуп гечди. Бу леззетден өзүни махрум эдени үчин Атамыратгот урың хана гахары гелди. Эгер-де ол хәзир Бедиркендиң гиң мейданында хан билен икичәк отуран болса, хөкман онуң агзына юмрукларды.

Ол ыңжан ялы болуп, Сейит Абдылла төрәниң йүзүне серетди. Оняңча сакылар долы жамларыны оларың агызларына голай элтдилер. Сакының өзүниң голай янжагазында пейда болмагы Атамырат готуры азажык-да болса көшетди. Хан Атамырат бег билен чакышдырып ичди-де, жамыны сака говшурып, ене-де элини чарпды.

Бу гезекки пейда болан гөрнүше готур агзыны ачмага межбур болды. Аңырсындан сазың сеси эшидилйән тутының бир чети гөтерилди. Он сакы гыз тов берлен оюнжак ялы болуп, ханың өңүнде пейда болдулар. Саз ене-де нессайлык, мылайымлык билен ятланды. Гызларың гейимлери бир мензешди. Еке гат йүпек көйнеклери дызларындады. Агзы нагышлы, ондан-да юка балаклары товукларына етйәрди. Бурны ёкары галып дуранжа, гызыл гүлли акжа көвүшлери оваданды. Гызларың бойлары-да бир деңди. Сине сын эден готур оларың яшларыны он бәш билен он единиң арасы диййип кесгитледи. Гүлли халыларың үстүнде сүңксүз ялы беденлерини гөзе илмез чалтлыкда херекетлендирйән юкажык ак көйнекли гызлар гиң мейдандакы гүллере учуп-гонуп йөрен кебелеклери гөз өңүне гетирйәрди. Атамырат готур шерапдан дәл-де, гызларың гөзел гөрнүшлеринден мелул болупды. Онуң ала гөзлери белли бир гызда узак сакланмага канагат эдип билмейәрди. Онуң он гызың онусыны-да гөзи билен ювдасы гелйәрди. Бу сурата, эдил шу вагтың өзүнде онуң дине өзүниң середеси гелйәрди. Ол гөз астындан меймирәп яссыга гышаран Сейит Абдылла төрәни, агзындан гыллыгыны акдырып, вагтының гечениие гыңанып бойнуны бир эгнине гышардып отуран Ашыр мәхреми, чиши отуран Абдылла байы назардан гечирди. Оларың бейдип отурышлары Атамырат готурың аңырсыны бәрсине гетирди. Эмма ол хәзир хич зат эдип билмеҗегини билйәрди. Шонуң үчин-де такдыра тен берип, ене-де бүтин үнси билен овадан аяжыклара, көйнеги чалажа гөтерип дуран дөшлере, эллерини ёкары гөтеренлеринде еңлери ашак сыпып, яланачланян

ак билеклере, кырк өрүм сачлара, инче биллере, мелул әдижи инжиклере середип башлады. Орта гүрпде гөзлерини, гашларыны-да бедениниң херекетине гошуп ойнадып дуран, инче йүзли, кичижик бурунлы, бейлекилерден узынрак бир гыз Атамырат готурың үнсүни чекди. Илки билен онуң үнсүни чекен зат, бейлеки гызларынка гаранда, бу гызың йүзи хас ачыкды. Галан докуз гызың йүзүне середенинде, оларың агыр гамың ашагындадыкларыны, хәзирки әдип дуран ишлерини диңе меҗбурлыгың этдирйәндигини, налачлыкдан бу ише гатнашяндыкларыны аңсатлык билен аңламак болярды. Шуңа сынчылык герек дәлди. Саз пессай чыкярды, шу бир вагтың өзүнде-де шол пессайлыгы билен барха хем белентлейәрди. Атамырат готурың гөвни-дә саза гошулян ялы болуп гөтерилйәрди. Готур ол гыз билен назарыны каклышдырмага гарашды. Гызың ики гөзи-де Сейит Абдылла төреледи. Ахырсоңы Атамырат онуң лачыныңкы ялы назарыны тутды, онуң йүзүне бакып йылгырды, уллакан ала гөзлерини гырпып гойберди. Гызың агыз долдурарлык янаҗыклары гызарып гитди. Ол овадан марал гөзлерини ашак гаратды. Эмма онуң гөзлери инди йыланың назары дүшен гушуңкы ялы Атамырадың хырсыз йүзүнден айрылып билмеди. Бирсалымдан гыз диңе Атамырадың өңүнде сымап ялы толкун атярды.

Саз бирден хеңини үйтгетди. Узынак гыз бейлеки докуз гыздан сайланып, бир әдим өңе чыкды. Саз тәзеден еңил, шадыян хең билен башланды. Гызлардан бириси узынак гыза гызыл гүлли ак яглык оклады. Узынак гыз оны какып алды. Саз хас җанланды. Гызың бүтин бедени акыла сыгмаҗак бир еңиллик хем-де гөзеллик билен җанланып, херекетленип, толкунып башлады. Ол элиндәки яглыгыны эмай билен, нәз билен галгадып, аяк ойнуна башлады. Саза гошуп, өз херекетлерине гошуп, айдым айдып уграды.

Ромалым бар, ромалым бар,
Ромалымда тумарым бар,
Бир йигитде хумарым бар-ей,
Дат, элимден гитди ромал.

Ромалымың уҗы шайы,
Ортасында бардыр Айы,

Алып бериң җаным дайы, яр-ей,
Җан, элимден гитди ромал.

Ромалым түшүп китди япа,
Яр эшитсе болар хапа,
Ярга барып айтмаң, апа җан-ей,
Яр, элимден гитди ромал...

Ромалымны учурды шемал,
Бу нәхили яман ахвал,
Атам-энем хем кембагал, яр-ей,
Җан, элимден гитди ромал...

Гыз келлесини ики яна силкип, хер сөзи алма оклан ялы, Атамырат готурың үстүне оклаярды. Айдымың сөзлери өзбекчеди. Атамырат готур өзбек дилини билйәрди. Шонуң үчин-де айдымдан хем гызың херекетлеринден долы леззет алмак үчин гызың агзындан чыкан хер сөзи шол бада хыялында өз дилине гечирйәрди. Онуң агзындан гыллыгы акып гитди. Гыз айдымыны гутарандан соң, Атамырат муны дуюп галды. Утанып, агзына енини етиренини өзи-де дуймады.

Нәме үчиндир, Сейит Абдылла төре бирден гарысына галды. Ики элиниң аясыны бири-бирине урды. Шу демде саз кесилди. «Кебелеклер» гелен ерлерине гарап, учуп гитдилер. Атамырат готурың элиндәки омчасы халының үстүне гачды. Ол чогуп гелен гахарыны басмак үчин дилини дишледи.

Сакылар шерап гуйдулар. Ичдилер. Ене-де ийип башладылар. Атамырат готур хем ийййәрди, хем ичини гепледйәрди: «Хеззет-хорматының хеммеси шу болармыка? Янкы җеннет җүйҗелери инди гайдып гелмезмикә?».

Ол җаныны барлап гөрмек иследи, хана йүзленди:

— Сизиң алы хезретлериңиз Сейит Абдылла төре, инди сизиң хузурыңыза йыгнанан эмелдарлары ишиң угруна салып гойберсек нәдеркә? Агамыз Гурбанмәммет сердар сизден барҗак ат-арабалара сабырсызлык билен гарашяндыр. Оны көп гарашдырмак икимизе-де услып дәлдир. Онсоңам ядалды...

Ол: «Оны көп гарашдырсак, икимизиң хем гүнүмизе ит аглар. Мен Непес пещабың элине дүшерин, сени болса бир дөвлетиң ханы боланың үчин оңа табшырмазлар-да, өз көшкүңде гүмләрлер» диймек исләпди. Бейле

диймегиң мүмкин дәлдигини готур билйәрди. Шонуң үчин-де сыпайы гепледи.

Эмма вели Сейит Абдылла төре Атамырадың сөзүне дүшүнди. Гурбанмәммет сердарың ады тутулан бадына хан-да, Ашыр мәхрем-де, Абдылла бай-да горкуп оянан ялы тисгиниип гитдилер. Ыкжамландылар.

Хыва ханы шейле дийди:

— Атамырат бег, гиже сизиң чапарыңыз гелен бадына биз сизиң айдып гойберен бир мүң ики йүз ат-арабакызы әхли ханлыклара пайладык. Оны хәзир адамларың өңүнде мүрзе окап берер. Шол бада-да ханлар уграрлар. Шу гиже хеммеси айдышыңыз ялы болар.

Соңра Ашыр мәхреме йүзленди:

— Мәхрем, ханы онда тиженин.

Ашыр мәхрем дикелди-де, ики бүкүлип, хана тагзым этди. Гапа барянча гөтинжеклэп чыкып гитди. Абдылла бай хем турды.

Бир икиси галандан соң, хан Атамырада йүзленди:

— Бегим, хич затдан гысынмаң. Хеммеси болар. Ядадым диен сөзүңизи гоюң. Кейпи-сапаны тәзеден башларыс. Ха! Ха!

Бу сөз Атамырадың гулагына якды. Ол йылгыран ялы эдип, йүзүни бирхили үйтгетди. Онянча Ашыр мәхрем билен Абдылла бай ичери гирип, ене-де баш эгип тагзым этдилер. Шундан соң илки хан соңра Атамырат готур ериндеи турды. Ховла чыкдылар. Ашыр мәхрем билен Абдылла бай ховлуда буларың денине гелип, олары гат-гат халы дүшелен белент сыпаның үстүне голтуклап чыкардылар, үсти йүпек яссыклы, ики күрсә элтип отуртдылар.

Гиң эйваның ичини долдурып, аяк үстүнде дуран овнуклы-ирили ханлар Сейит Абдылла төре билен Атамырадың өңүнде гол говшурып, маңлайларыны ере етер-етмез элип, ики бүкүлдилер.

Хан эл чарпды. Адамлар оклав ювдан ялы болуп, дим-дик болдулар. Мүрзе сыпаның гыраҗыгында дуруп, инче аял сеси билен ханың перманыны окап башлады. Мәреке перманы гол говшурып диңледи.

Мүрзе окап гутарды:

— Омын! — дийди.

Хемме бирден:

— Омын! — дийип гыгырды.

Атамырат готур гөдек депренди-де, күрсүден турды.

— Перманың ахырыны: «Онуң алы хезретлери Сейит Абдылла төрәниң шу перманыны эртир нахар вагтына ченли бержай этмедигиң башы өлүмли, малы таланлы» диен сөзлер билен гутармалы — дийип, кесгитли айтды.

Бу айылганч гөдекликди. Хыва ханының чекгесине шапбат деген ялы болды. Йүзи гызарды, эллери титреди. Ол дүшен ягдайыны хем Атамыратдан, хем раятларындан гизлемек үчин әхли гүйҗүни ики элине жемләп, күрсүни шатырдадып гысды. Бирсалым демини алып билмән отурды. Соңра демини дүрсәп: «Яа!» диен маныда мүрзә ышарат этди. Мәреке улудан демини алды, шундан соң агыр дымышма аралашды. Улы эйваның ичинде бирнәче вагтлап мүрзәниң галамының шытырдысындан башга зат эшидилмеди...

Мүрзе перманың соңкы язылан ерини гаты сес билен гайталап окады.

— Омын!.. — дийип, ики элини дөшүне гойды.

Мәреке:

— Омын!.. — дийип, гүнлеч сесленди.

Хыва ханы Сейит Абдылла төре: «Угран!» ышарат этди. Улулы-кичили ханлар эллерини дөшүнден айырман, башларыны эгип, дервезә ченли гөтинжеклэп, чыкып гитдилер.

Сейит Абдылла төре билен Атамырадың ягдайы өверлик дәлди. Оларың дамарлары дутарың тары ялы дартылыпды. Эмма вели ики тарап хем өз дуйгусыны дашына чыкарман ювутмалы болды. Көшгүң эеси айгытлы херекетден чекинди.

Эйваның ичи бошандан соң Сейит Абдылла төре Атамырада йүзленди:

— Бегим, иши битди дийип билиң. Айдылан мөхлетде хемме ат-араба ёла дүшер. Туруң жая гирелиң. Бокурдаклар гурап, гөзлер губарланмага башлады. Оларың герек затларыны берип дурмак хажатдыр...

Шерап, аяк ойны, кейпи-сапа гүн догянча довам этди.

Нахар вагты боланда Атамырат готур атланды. Онуң отуз адамы-да ызына дүшди. Сейит Абдылла төре оны гаршылан ерине ченли уградды. Олар атдан дүшүп хошлашян вагтлары Хыва ханы улы ша ёлуна тарап Атамырадың үнсүни чекди.

— Бегим, гөрүң, сөзүмиз ерде галан дәлдир...

Атамырат готур ёла бакды. Мес атлар гошулан узын тигирли сансыз кән өзбек арабалары ер сүйшйән ялы болуп демиргазыга сүйшүп барярдылар. Хованың йүзи булашыкды. Күл реңкли чал булутлар пессайлык билен демиргазыга, Амыдеряның депесине сүйшйәрди. Олар гөйә гөзъетиме баранларындан соң дуруп, бири-бирине гошулып, бейикли-песли даг эмеле гетирйән ялыды.

Совук шемал өвүсйәрди. Голайдакы, узакдакы ялаңач агачларың, түйнүклеринден чал түссе чыкарып, гарлы мейданда чугутдырып отуран үсти чөпли тамларың гөрнүшлери зарынды. Хорезминиң ери, асманы, әхли гөрнүши бу арабалары гамлы, йүрек авундырыҗы бир суратда уградярды. Улы ёла дүшүп угран арабаларың ызына тәзе-тәзе арабалар гелип гошулярдылар. Хер арабаны азындан үч-дөрт гаррыдыр чага гөзяш билен ёла салярды. Атамырат болмасаң, Сейит Абдылла төре болмасаң, я-да оларың дашындакы нөкер болмасаң, бу гөрнүше толгунман серетмек кынды.

Атамырат билен хан гужаклашып хошлашдылар.

Атамырат Яняпдан гечиберенде, Дөртгүлден гелйән чапар онуң ызындан етди. Чапар билен Атамырат атлылардан он әдим озуп сүрүп башладылар. Чапар шейле дийди:

— Өтен гиже Шайдакова көмеге баран шу ерли түркменлерден бири эле салынды. Онуң хабар беришине гөрә, Байраммырадың оглы Сапармырат Шайдаковың иң ынамлы адамларының биримишин. Какабай агамыз, Атамырат бег, хут сениң өзүңе шейле буйрук берди: шол Сапармырадың нәче перзенди бар болса, хеммесини зындана ташламалы. Шейдип хем онуң өзүни эле салмалы. Ёгсам ол гаты ховплы адаммыш. «Чагалары зындана ташланса, ол ярагыны ташлап гелер» дийди.

— Маңа хабар беришлери чын болса — дийип, Атамырат готур хениз-де Акжагүли эле салып билмәнине өкүнйәнлиги үчин гамлы гепледи. — Маңа айданлары чын болса онуң он-он ики яшлы бир оглы болмалы. Гызы болса гул билен гачып гитди.

— Ол хеммесинден говы экен — дийип, чапар бегенди.

— Сен нәме бегенйәрсиң? — дийип, Атамырат ыкҗамланды.

Чапар өңки әхеңинде гүррүңини довам этди:

— Эгер онуң он-он ики яшлы оглуны зындана таш-

ласак, Сапармырадың бизиң элимизе дүшдүги болар...

— Мамла гүррүң — дийип, Атамырат тассыклады.

ГАН БИЛЕН ГИРЕН, ҖАН БИЛЕН ЧЫКАР

Ашырмәди гачырман зат этмән өз жайына гетиренине Салай жерчи өз янындан өрән бегенди. Дашкы гапыны ичинден гулплап, Ашырмәди башга бир отага әлтди. Бу отаг — Салай жерчиниң өз отурян хем-де якын адамларыны кабул эдйән отагындан дашдады. Бу отагда отуранлар Салай жерчиниң өз отагында болян ишлерден асла хабардар болуп билжек дәлдилер. Бу отагың ичи-де арассады, дүшеклиди.

Ашырмәтден озалдан хем ичи янгынлы гожа хәзир гахардан яңа титрейәрди. «Пачак гөмди» эдип, мунуң харам мейдини ховлының ичинде чукур газып гөмәйсем нәдәрка? Әй, онда Ефим мениң юрдумда ел өсдүрер» диен пикир онуң кичиҗик, эмма дуры келлесинде толкун атярды. Отага өңинчә Ашырмәт, ондан ики әдим ызракдан хем жерчи гирди.

— Ине, Гулдурды хан, төре геч. Дүшек үстүнде отур. Хәзир мен чай гояйын.

Ашырмәт бу хеззет-хормата ынанжагыны-да, ынанмажагыны-да билмеди. Эмма гожаның бу сөзи айдандакы әхеңинде хич хили кинаялы маны дуйманы үчин гөвнүли-гөвүнсиз бир ягдайда төре гечди. Онуң өзүниң укыпсызлыгына, башлан ишини хич вагт ахырына етирип билмейшине болан гахары жошярды. Хәзир ол бүтин дүнйә, гиң әлеме гахар эдйәрди.

Ашырмәт төре гечип, дивара аркасыны дирәп отурды. Гапының агзында дуран гожаны гөйә биринжи гезек гөрйән ялы болуп сынлап чыкды. «Мен бир чәйнек чай ичейин. Өзүми дүрсәйин. Гүйч йыгнайын. Ондан соңра болса бужагаз гожаны аягымың ашагына салып мынжырадайын-да, өйүндәки затларыны алып, өзүми Бедиркенде атайын. Зыбагүлүң гиң гужагына долайын. Инди маңа Акжагүл ёк. Инди оны көрүң элине бүре дүшен ялы берк сакларлар. Атамырат бегем, нәме, бейдип, хорлап дурмаз-да. Әй, гожаның өйүнден бирки йыл гейжегими газансам, болмаса Атамыратдан гачып гутулаймалы болар-да, бирнәче вагтлап... Йөне мен гыссанайын. Мунуң дост-ярлары гелмәнкә бу ишими битирейин».

Ашырмәди сынлап дуран җерчи, онуң гөзүниң уча-
наклап дуршуны халамады. Өвзайың бозукдыгыны дер-
рев аңлады. Шонуң үчин-де чай гетирмек баханасы би-
лен чыкып гитди-де, башга бир җая барып, уллакан
сандыгыны ачды. Онуң ичинден ягланып, кагызда дола-
нып гойлан сапанчасыны алып, дарагыны окдан дол-
дурды. Ене-де бир гошавуч окы җүбүсине атды. Сапан-
чаны голтугында пугта гизледи-де, кичиҗик пычагыны
хем донуның ашагындакы гушагындан өтүрди. Соңра
чай билен болды.

Чая гарашып отуран Ашырмәт гөвнүне дүвен айыл-
ганч пикирини амала ашырмагың пикирини эдйәрди.
Инди ол башга хич хили чыкалганың ёкдугына гөзүни
етирипди. Инди дине гара келләни халас этмек, җерчи-
ниң өйүни урмак эсасы везипеди. Ашырмет бегенди.
Җерчиниң улы тамының ичинде хәзир юмрук ялыҗак
җерчиден, Ашырмәдиң өзүнден башга адам ёкды. Ашыр-
мәт ховла гирен бадына муны аныклапды. «Инди нәме
этмели? Илки билен деми дүрсемели. Соңундан ише ги-
ришмели. Хич ким гелмәнкә ише гиришмели».

Хәзир онуң акылы дуруды.

Догрусыны айтсак, ол ят ерде атлы Акҗагули пыя-
да ковалап йөрмекден ядапды. Ол аял мәхрине сувсап-
ды. Шонуң үчин-де хәзир хич затдан гайтҗак дәлди.

Җерчи ики чәйнек чай гетирди. Бирисини гапының
агзырагында өзи үчин гойды. Икинҗисини Ашырмәде
голайрак гойды-да:

— Ал, өңүне чек, Гулдурды — дийди.

Ашырмәт чәйнеги өңүне алан бадына, эдил җанхов-
лына дүшен ялы болуп, гайтарып башлады. Гоҗа хем
чәйнегиниң голайына гелип, эсерденлик билен отурды.
Ара дүшен агыр дымышма ики тарап үчин-де гечмеҗек
ялыды. Ашырмәт Салай җерчини мыңҗыратмагың пи-
кири билен башына гайды. Салай җерчи оңа гөрә-де га-
харлыды, йүрегини долдурып дуран сөзлериң хайсын-
дан башлаҗагыны билмейәрди.

Ол:

— Гулдурды — дийип, агыр дымышманы бозды.

— Ашырмәт дийибер, Салай. Мениң чын адым
Ашырмәтдир...

— Бар, онда Ашырмәт — дийип, Салай эке сөзүни
довам этди. — Ашырмәт, мениң сенден соражак задым
бар. Сениң өзүң мусулман. Бизиң билен бир деряның

сувуны ичйәрсиң, бир топракдан өнен чөреги иййәрсиң.
Шейле болансоң, сен нәме үчин бетниетчилик эдйәрсиң?
Нәме үчин ики саны сәхер гүли ялы яш адамың дурму-
шыны бозҗак болярсың? Саңа нәме герек? Сениң нә-
мәң етмейәр? Сени шейле выждансызлыга нәме итекле-
йәр? Өмрүңде догры сөзләп гөрмедик хем болсаң, шу
гезек бери догрыңдан гел. Худайың хакы үчин, Мухам-
мет пыгамбериң хакы үчин, гечен өвлатларың хакы үчин
бир гезек догрыңдан гел. Мен гарры хем-де динчи адам.
Шонуң үчин-де хакыкаты говы гөрйәрин. Гел, шу гүн
икимиз бири-биримизиң өңүмизде йүрегимизи ачыша-
лы...

«Илки билен ики элини сыртына даңайын. Соңра
сандыкларыны бошадайын. Онсоң, чыкып гачмаздан өң
хем өлдүрерин» дийип, ичини гепледип отуран Ашыр-
мәт, Салай җерчиниң йүзүне җүйҗерилип бакды-да,
гамлы йылгырды.

— Салай, маңа бир зат дийдиңми? Нәме, ачалы дий-
диң?

Намыссызлык, уятсызлык, гөдеклик билен берлен бу
сораг гоҗаның гахарыны гетирди. Салай эке өзүниң йү-
регинден сыздырып айдан сөзлериниң пагтабент атылан
ялы болуп, хованың йүзүнде гайып гидишине гаты гы-
нанды. Ол нәме дийҗегини-де билмән, гүндиз ай гөрен
ялы агзыны ачып, Ашырмәдиң эййәмден бәри үйтгешен
йүзүне серетди.

Өз сөзүне питива эдилмезлиги бу яшдакы адамлара
шарпыкдан агыр дегйәр.

— Ашырмәт, мен саңа бу болуп йөршүң мусулман
үчин гелшиксиз диййәрин.

— Мениң болуп йөршүмиң нәмеси бар? Мен ишли.
Сен җерчилик эдйәрсиң. Менем адам агтарярын. Бири-
ниң юмшуны битирйәрин.

— Сениң эдйән ишиң габахат, Ашырмәт...

— Агзыны онда-мунда уруберме, Салай. Ишиң би-
лен бол! — диймек билен Ашырмәт аҗы чайы ызлы-
ызына ювудярды. Гүйч-кувват җемлейәрди. Ичини геп-
ледйәрди: «Йөне, бу җайда-ха хич сандык-зат гөрненок.
Бу донзуң башга-да җайы кәндир. Осмаклап сорап
билип болмазмыка, соң азара галып, гөзләп йөрмез ялы».

Салай җерчи Ашырмәди утандырмакчыды, оны дог-
ры ёла салмакчыды. Эмма Ашырмәдиң бу болшуны гө-
ренден соң ол: «Мунуң гылыгы ганы билен гирипдир,

жаны билен хем чыкар» диен нетижә гелди. «Инди нәме этмели? Ефим гелер. Сонра маслахатлашып гөрерис-дә» дийип, Ашырмәт билен онлы гүррүң эдип болмажакдыгына акылыны етирди.

Ашырмәт чайыны ичип гутарды. Инди хер минутда ач гурт ялы болуп, әжиз гожаның үстүне зыңмага тайярды. Озаклы айбогдашыны гуруп отурышыны-да үйтгетди, чоммалып отурды. Онуң кичижик, йылдырап дуран гөзлери чүй ялы болуп, Салай экәниң тенине дүртүлипди. Барха хырсызланярды.

Ол толгунып башлады. Себәби улы байлык билен Ашырмәдиң арасы гаты голайлашыпды. Ол байлык барадакы гүйчленип угран дуйгуларыны басып, парахат геплемәге чалышды:

— Салай, башга-да жайың бармы? Я шу боланымы?

Онуң әхеңи Салай экәни тисгиндирди. Эмма гожа билдирмеди.

— Жай кәндир, Ашырмәт.

— Хм, шейле дийсене...

— Шейле, шейле, Ашырмәт...

— Бала-чаганам кәнми?

— Кәндир, Ашырмәт.

— Ховлуда адам сеси эшидилмейәр-ле? Олар ниреде?

— Оларам бардыр, Ашырмәт.

— Ниреде ахыры?

— Ишли-ишинде, Ашырмәт.

— Хачан гелжек олар?

— Ишлерини гутарансоң, Ашырмәт.

— Хм, хм...

Салай жерчи үстүне абанып гелйән ховпы инди ачык-айдын сызды. Инди гүмансыратмага хажат ёкды. Шонуң үчин-де ол өңүндәки чәйнек-кәсәни бир тарапа, дивары дуйбүне сүйшүрди.

Ашырмәт екедыз отурды.

— Салай, аякёлуна чыкылян ериң ниреде?

Салай эке турҗак болды. Ашырмәт:

— Ёк, өзүм тапарын, йөне ниредедигини айдай! — дийип, ериндеп галды.

— Сен тапмарсың. Йөр, мен гөркезейин — дийип, Салай эке турмакчы болуп, ики элини ере дирән бадына, Ашырмәт әжиз, кичижик гаррының үстүне өзүни оклады...

Жерчи үстүни гапыллыкда басдырманды. Ол хәзир шейле бир ваканың йүзе чыкжагыны долы билмесе-де сызярды. Эмма ол бу вака шейле тиз болар дийип гарашманды. Шонуң үчин-де бу бир тарапдан гапыллыкда басылана хем меңзеди. Гожа деррев саг элини чеп голтугына салды. Сапанчасыны гысымлады. Эмма сапанчаны чыкарып ишлетмәге онуң межалы етмеди. Еңсесине деген даш ялы юмрук гожаны сеңселетди. Ол элиниң голтугындадыгыны аныкландан соң бегенди. Онянча Ашырмәт хәлиден бәри гөз тикип отуран задына — тамын йүзүндәки газыкдан асылгы йүпе тарап өврүлди. Гожа мундан пейдаланды. Ол сапанчасыны ялпылдадып чыкарды-да, дивара тарап өврүлен Ашырмәдиң чеп элиниң гошарыны назарлап атды. Ашырмәт онуң дегмегинденем бетер, сапанчаның сесинден горкуп, бир гез бөкди. Ок чеп элиң билегиниң чылка этини бөвсүп гечди. Бөвет ярылан ялы болды. Гоңур ган гөз ачып-юмасы салымда Ашырмәдиң чеп яныны бүтинлейин өлледи. Ол инди ики тарапыны деңләп, тәзеден Салай экәниң үстүне топулды. Бу вагтлар Салай эке юмак ялы тогаланып, төрде пейда болупды. Ол Ашырмәт топулып уграндан ене атды. Бу гезек ол нежисиң уйлугыны назара алыпды. Ашырмәт Салай экеден өтүнч сораян ялы болуп, онуң өңүнде йүзин йыкылды.

— Бу затларың хеммеси Касымың, Сапармырадың, Акжагүлүң намысы үчин! — дийип, жерчи сапанчасыны голтугына салды... Халдан дүшүп йыкылан Ашырмәдиң эллерини сыртына даңды. Соңундан онуң ганыны сакламак үчин ок деген ерлериң ярасыны сарамага гиришди.

* * *

...Акжагүлүң бу вагт халы перишанды. Достлары билен гүррүңе гызышан Сергей Михайлович, столуң башында чай-нахар тайярламак билен гүмра болуп йөрен Мария Павловнаның назарына назары дүшенде, бейлекилере билдирмән Акжагүлүң отагына тарап бармагыны узатды-да, үмләп гойберди. Аял кухня чыкан кишп болуп, Акжагүлүң отагына гирди. Акжагүл кроватың үстүнде йүзин дүшүп, сожап-сожап аглаярды. Мария Павловна ылгап барып, оны гужаклады. Эмай билен Акжагүлүң башыны яссыкдан гөтерди. Мария Павловнаның йүреги авады. Акжагүлүң овадан гөзлериниң га-

баклары чишинди, тегелек йүзи-де елленен ялыды. Мария Павловнаның гөзүне яш айланды.

— Эзизим, мениң акжа гулжагазым, бейтме, өзүңи хорлама! Бу гүнлер хем гечер. Әхли хорлукларам гечер, эзизим. Сен бейдип, дине өзүңи хорламаярсың, мени-де, Сергейи-де хорлаярсың. Шуны пугтажа бил, эзизим. Ол хәзир адамларын янында отыр вели, онуң әхли пикири сенде, мениң Акжам. Бейтме, гөзүңе дөнейин.

Мария Павловна Акжагүлүң яшлы гөзлерини, чишен габакларыны мәхир билен өпди. Гызгын келлесини дөшүне гысды. Акжагүлүң жансыз ялы салланып ятан эллерине, донан ялы болуп дуран гөвресине тәзеден жан гирди. Мария Павловнаның мертлиги бу гужаклашмагың нетижесинде Акжагүле-де гечен ялы болды. Ол хем Мария Павловнаның бойнундан гужаклап, оны өзүне мәхир билен чекди.

Онуң сеси агылы, сандырап чыкды:

— Вах, Мария Павловна, мен агламан ким агласын? Гиже-гүндиз гөзүм ёлунда. Дидарына зар болдум. Ол бу ерде болан болса, белки, ызыны кесмән башымдан ягып дуран белалар болмазды. Хәлем, худай маңа сизи берипдир. Болмаса мен нәдердим? Мени әййәм депеләрдилер. Мыңжырадардылар. Худай сизе узак өмүр берсин, мәхрибаным, Мария Павловна.

Акжагүл хем бүтин мәхрини бир ере жемләп, Мария Павловнаны гужаклап огшады. Инди икиси биригип, мөңңүрип агладылар, йүреклериниң елини бошаданларындан соң, Акжагүл өзүни дүрседи:

— Кәбәм, Мария Павловна, янкы айылганч ишден соң, мени яман хорлук басды. Мен хич киме яманлык эдемок. Эмма янкы нежис мениң якамдан элини айранок. Нәме үчин? Мен оңа йүзүң үстүнде бурнуң бар диймедим ахыры. Ол нәме бейдйәр?

Онуң аяллык дуйгулары үстүн чыкды.

— Бейдип гүнәсиз бендәни ызарлап йөренден өз хелейини йыгнаса болмаярмы? Онуң аялы иле белли шерменде ахыры. Онуң аялының гошарындан тутмадык ёк дийип, кемпирлерин гүррүң эдип отураныны өз гулагым билен эшитдим ахыры...

Мария Павловна Акжагүлүң енсесини сыпалап отурышына:

— Гайгы этме, эзизим, хер ким пәлинден тапар — дийди.

Соңра:

— Чукур газма, өзүң йыкыларсың диен накылымыз хем бар ахыры — дийип, бу накылы болшы ялы, айдып билмедигине мүйнли ялы болуп, чала йылгырды.

— «Якма — бишерсиң, газма — дүшерсиң» дийсене, Мария Павловна! Ине, мен Сергей Михайловичи-де, сени-де шу садалыгыңыз, шу мәхрибанлыгыңыз үчин түкениксиз сөййәрин-дә, Мария Павловна! Сиз мыдама адамың гөвнүнден турмага чалышярсыңыз. Хемме орус хем шейлеми?

Мария Павловна миннетдарлык билен гүлди-де:

— Хемме түркмен хем Касым я-да Сапармырат ялымы? — дийип, Акжагүлүң сорагына сораг билен жогап берди.

— Ёк. Түркменлериң ичинде Ашырмәт ялысам бар... Хемме түркмен бир дәл.

— Хемме орусам бир дәл, Акжам...

— Шейледир-ле...

Акжагүл өтүнч сорады:

— Мария Павловна, мен, яман хорлук басаны үчин бир әзрак эжизледим. Агладым, мени багышла. Сергей Михайловиче айтма. Соң ол гүлер, утандырар.

— Боляр, эзизим, инди агламарын дийсең айтмарын.

— Агламайын...

Акжагүл кухня чыкып, эл-йүзүни ювды. Ене ичери гирип, айна-дарагыны алды-да, өзүни тертибе салды. Соңра Мария Павловна көмек берип башлады.

Мария Павловна ичери гирип, Сергей Михайловиче ымлөнден соңра, ягны: «Хемме зат ерли-еринде, говулык» дийип ышарат эденден соңра, Ефимовың гөвни гөтерилди. Ол гүррүңини бегенч хем-де жошгун билен довам этди.

Игдирбай хем, Мәтшерип эке хем өз обаларының ягдайлары, дайханларың шу гүнки дурмушлары барада Сергей Михайловиче гүррүң бердилер.

Григорий Мәтшерип экәниң ярасыны ювды, арассалады, дерман гоюп сарады. Шундан соңра Мәтшерип эке чай ичди. Чөрек ийди. Экабырланды.

Сергей Михайлович Игдирбайы хич ере гойбермеди. Бу гиже оны өзүниң мыхманламак ислейәнини айтды. Мәтшерип эке хем ярасы себәпли галмалы болды. Сергей Михайлович доктор Григорини, Мария Павловнаны өз адамларының янына иберип, ил ятандан соң, оларың

өз өйүне гелмеклерини хайыш этди. Соңра мыхманларына йүзленди:

— Сиз дем-дынжыңызы алың. Мениң бир ере барып гелмели ишим бар. Соңуррак бизиң пикирдешлеримиз йыгнанышарлар. Мен сизи олар билен танышдырарын. Хәзирликче гысынман отурың...

Шейле диймек билен ол турды. Иылы гейинди. Акжагүлңкә совлуп, Салай экәниңкә баряндыгыны айтды.

— Йөне вели, Сергей Михайлович, шоны ёк этмесениз ирде-гичде бир масгарачылыгың үстүнден элтер. Шуны мен айдып гояйын.

— Акжагүл, мен билемок, оны нәме этмек болар? Белки, сен бир маслахатберерсиң? Инди онуң сылагы-ха етди.

Акжагүл:

— Сергей Михайлович, оны Шаабадың бузунын ашагына сүсдүрмек герек!

Ефимов:

— Эдил, айдышың ялы эдерис — диййип ызына өврүлди. Акжагүл ылгап онуң өңүне гечди. Элинден тутды:

— Ёк, ёк, Сергей Михайлович, мен оюн этдим. Хер ничик-де болса адамдыр... Оңа рехим эдиң. Өзүңиз бир ёлуны тапың. Эмма вели инди азар бермез ялы болсун...

Ефимов аладаның ашагында галды:

— Валла, догрудан-да, бу адамыны нәме этсек боларка?

— Салай экә билен маслахатлашып гөрүң-дә...

Салай экә дервезәниң ич йүзүнден ким диййип соранда, Ефимов бир ишиң йүзе чыкандыгыны онуң сесинден аңлап, ховсала дүшди. Дервезе ачылды. Ефимов гараңкыда Салай экәниң йүзүни гөрүп билмеди. Эмма вели онуң элинден тутуп, жерчиниң бүтин гөвресиниң титрейәндигини, онуң толгуняндыгыны аныклады.

— Нәме болды? Тизрәк айтсана, Салай экә?

— Йөр, хемме иши өзүң гөзүң билен гөр.

Салай экә Ефимовы өз отагына алып гирди. Бу ерде Ашырмәди гөрмәнден соң, Ефимов тисгинип гитди. Салай экәниң йүзүне ыкаратлы бакды:

— Гачырдыңмы?

— Ефим, бейле сөзе нәхили эдип дилиң баряр?... Оны гачыран болсам, мен сениң гөзүңе дири гөрүнмездим ахыры...

Шундан соң Ефимов өзүне гелди. Олар аркаларыны дивара берип, чоммалып отурдылар. Жерчи болан иши болшы ялы эдип айдып берди. Яшыр-юшурсыз айтды.

Дымдылар. Бирнәче вагтдан соң, илки Салай жерчи дилленди:

— Сен мениң айданыма «боля» диййәй, Ефим. Бу адам диер ялы адам хем дәл экен. Гепе-гүррүңе-де дүшүнмейәр. Бу артыкмач. Хич киме герек адам дәл. Мундан якыны-да, яды-да хич вагт пейда гөрмез.

— Онда нәме онуң дөшүнден атаймадың?

— Саңа гарашдым. Сениңругсадыңа гарашдым.

— Говы эдипсиң. Хорматың үчин сағ бол. Йөне ол гүррүңи гоялы.

Салай экә гөвни галыжылык билен сөзледи:

— Бу вели бизи сыламаз, Ефим...

— Билйән. Сыламажагыны билйән.

— Онда нәме?

— Онда шейле — диййип, Ефимов элини Салай экәниң эгнине гойды. — Шейле, онда... Биз муны хәзирликче сениң телегиңде туссаг эдип гоялы. Элини, аягыны сарады. Агзыны-да даңалы. Хер гүн бир чәйнек чай билен бир дөвүм чөрек берерсиң.

— Оны, нәме, сабын этжекми?

— Ёк, хәзирликче шейдели. Соңуны соң маслахатлашарыс. Өзүң хем көчелерден аяк йыгнандан соң бизиңкә бар. Мен сени тәзе адамлар билен танышдырайын.

— Боляр, Ефим.

Ефимов билен Салай жерчи айдышлары ялы эдип Ашырмәди сарадылар. Соңра оны гөтерип, телеге чыкардылар. Ичи йүңли халталарың үстүнде ятырдылар. Үстүне кече, палас атдылар. Телегиң агзына тәзе, берк гулп уруп, ашак дүшдүлер.

...Ефимовың өйүндәки отурылышык даң атанда-да довам эдйәрди. Ефимов бу гүн ише чыкмады.

ЕКЕЛИК ХУДАЯ ЯГШЫ

Ремезан эртир чайыны ичип болды-да, ожагың башында тирсегине япланып гышарды. Көп йыллардан бәри эндик эдев адатына гөрә ожагың аңры гырасына гаң бөпре серетди. Ол ерде Патма-да, онуң чәйнеги-де ёкды. Өмүр ёлдашының паныдан бакыя гитмеги гожа-

5

ның хайыны гачырыпды. Ол хер гүн онуң отуран ерине середйәрди, йүреги дәлнип гидйәрди. Серче сүрүси ялы гүвләп учуп гелен пикирлер чал башы ашак басярдылар. Ремезан элине бир чөп алып, ожагың башыны дырмалап отурышына пикир өврүйәрди: «Адам пахыр хемме зада боюн болубермели экен. Патма пахыр ене бирнәче йыл яшан болса болмаярдымы? Энтек гарры дәлди. Ол гаррап өлмеди. Нәме үчин ол мени ташлап гитдикә? Я менден гөвни галдымыка? Догры, гахарланан вагтларымда бичәрәни урярдымам, сөгйәрдимем... Айылганч дурмуша болан гахарымы көпленч шондан чыкарярдым. Эйсем гахарымы кимден чыкармалыдым?! Элбетде, шондан. Патма, сен ол затлары гөвнүне алма. Түркмен дәрәли бәри шейле болупдыр, әр мыдама хелейини урупдыр. Бизден соңкуларам шейдерлер. Худай хеммәни шейле ярадыпдыр ахыры. Бейле эдйән диңе мен дәл, шоны сен билмелисиң. Сен бу затлары нахак ере гөвнүңе алярсың. Ине, нәтдиң өтәгитдиң? Касымың шол гидиши. Гелниң Дашховузда, гарагейимиң өйүнде. Бейлеки чагаларың гачды. Бу оба, өзлериниң гөбек ганы даман обасына гелип биленоклар. Бир мен галдым. Итиң икимиз галдык. Ол хем сени, чагаларыны күйсәп чыңсаяр. Ылайта-да агшамаралар азар берйәр. Гуйругыны булап, гулакларыны япырып, мениң яныма гелйәр. Дызыма сүйкенйәр, чыңсаяр. Ол саңа, чагаларына яман өвренишен экен. Ол менден сизи сораяр. Онсоң икимиз тамың өңүнде отурып, гөзяш эдйәрис. Мен шу өмрүмде хайванның агланыны гөрмәндим. Белки, мен муңа үнс берен дәлдирин. Инди вели мен итиң аглайшыны хер агшамара гөзүм билен гөрйәрин, гулагым билен эшидйәрин. Сен, Патма: «Мен өлдүм, Ремезан яшап йөр» дийип, гөвнүңе гетирме. Сен көне тама гирип-чыкып йөрмесең, чагаларымыз «кака, эже» дийип, хер дем адымызы тутуп йөрмесе, яшайыш диен задың өзи манысыз болар экен. Мен яшамок. Бу яшайыш дәл. Йөне ики жахан оваррасы. Гараз, чыкмадык жаны зордан чыкарып болмаяр. Ине, Патма, мениң гүнүм. Сениң билен билеже гидиберен болсам, мен чигит ялы-да гынанмаздым. Мен ер уруп, ерде галдым. Бейле гүни худай хич киме гөркезмесин. «Екелик худая ягшы» дийлен сөз догры экен. Бендеси еке галмасын».

Шундан сонра гожаның гөзүниң өңүне Касым гелди: «Мениң батыр оглум, мениң эгними ил билен деңлән

оглум, сен нирелерде гезип йөрсүң, оглум? Гарры, хайы гачан каканы ядыңдан чыкарма, оглум. Еке галан каканы гөзден салма, оглум. Инди мениң бар умыдым сенде. Бар умыдым Акжагүлде. Хей, хеммәмизиң башымызың бирикжек гүни бармыка, оглум?»

Ремезан элиндәки чөпи ожага атды. Дикелип, аркасыны тама берди.

— Ёк, бейдип үстүми пикире басдырып отурсам, мен аклымы чашырарын. Бу хич хайсыча-да болмаз. Турайын.

Ол ики элини дызына дирәп туранда, чагшан сүңклери шакырдашып гитди. Аграслык билен дикеленден соң, бирнәче вагтлап гөзлериниң өңи учганаклап дурды. Ол: «Хәй, гаррандырын, гутарыпдырын» дийип, келлесини яйкап, хырчыны дишледи.

— Алы нәме дийип гелмедикә? Ол биреййәм гелмелиди ахыры — дийип, гапа йөреди. Шол вагтың өзүнде-де:

— Салавмалейким, Ремезан ага! — дийип, совукдан яңа гулак-бурнуның учлары, ики чекгеси чым-гызыл болан Алы ичери гирди.

— Валейким эссалам, оглум, гелдиңми? Мен-ә шу вагтлара ченли гелмәнсоң, ядыңдан чыкарансың дийип горкупдым. Ханы, отур, чай ичели!

Алы арасса, шадыян сеси билен гүлди:

— Хей, Ремезан ага, саңа берлен ваданы хем ятдан чыкарып болармы? Йөне вели, Ремезан ага, бу гүнки совук гаты айылганч...

«Еке дәл-дә, өз хоссарлары билен яшаяр-да. Болмаса, мениң ягдайымда болса, бейле шадыян болмазды дийип, Ремезан ага ичини гепледи.

Алы өңки әхени билен:

— Өзүң чай-пайыны ичдиңми, Ремезан ага! — дийип сорады.

— Мен чай ичдим, оглум.

— Менем ичдим, Ремезан ага. Онда уграберели?

— Бир азажык отур, гузым.

— Әй, ёк, мәхетдел болуп дуран ишиң болмаса гиделиң. Гижә галмалы.

...Ремезан билен Алы икиси Сапармырадынка ишгә уградылар. Бу вагт олар өзлериниң гуллуклары үчин гыпынч эденокдылар, дийсең парахат, ынамлы гадам урярдылар. Оларың бу болуп баршы бир дөври уклап гечирене, тә-

ве бир дөвре аяк басана меңзейәрди. Оларың кемсидилмеклери укланып гечирилен дөврүң тозанының ашагында галыпды. Инди ол айылганч зады хич кимиң агтарып чыкаржак гүманы ёкды. Асла оны агтармага милт этжек адам хем ёкды. Себәби Сапармырат билен гуда болан Ремезан, онуң досты Алы инди бедиркентлилер билен эгнини деңләпди. Бу кичижик сана гечмейән тирәниң адамлары үчин әгирт улы багтды. Шонуң үчин-де гыш эртириниң алдажы совугы булара тәсир этмейәрди.

Нәзик гарындашларыны улы хормат билен гаршылады. Оларың өңүнде бир гамдыр чөрек, диш-диш набат, ажы демленен чай гойды. Ожага гужак-гужак сазак гетирип салды. Дурдымырат болса хоссарыны гөрен ялы, булара голай отурып, хер бир херекети билен буларың гөвнүни тапмак ислейәрди.

Ремезан ага чай-чөрекден кейпини көкләнден соң, Нәзиге йүзленди:

— Нәзик, Алы билен икимиз саңа көмеге гелдик. Ине, хә диймән яз чыкар. Ер ишлери башланар. Ондан өңүнчә хемме заады тайяр эдип, элден гечирип гоймак важыпдыр. Сапармырадыңам, Касымынам хачан доланып гелжеклери белли дәл. Гелмели болаянларында-да обада аркайын өйлерине гирип-чыкып йөржеклери-йөрмежеклери-де нәмәлим. Шонуң үчин ожук-бужук ишлериң болса гысынма-да айдыбер. Бизинем шу вагтлар үстүмизи басып дуран ишимиз ёк.

Нәзик бейле зада гарашманды. Ол Ремезан ага кейпине, гезмәге гелендир өйдүпди. Бу сөзлери эшиденде онуң миннетдарлыгыны айдып гутарар ялы болмады. Ол Алы билен ойнап отуран Дурдымырада гарап, юваш сөзледи:

— Дурдымырат жан, бар, оглум, ер сүрүлйән сенетлери гөркезишдир.

Ховла чыкдылар. Үчүси үч ерден ише гиришдилер. Сейисхананы сүпүрдилер. Купүрсәп дуран дерсиң үстүне чәге дүшедилер. Малларың ахырларыны арассаладылар. Сонра күнде, боюнтурук, ердемир, мала хем-де бейлеки шайлары ховлының ортасына чыкарып, бирлай элден гечирдилер. Бу шайларың етмез ерлерини бежеришдирдилер, чүйлерини какышдырдылар. Ердемри игеледилер. Иш оюн-гүлки билен диен ялы гечйәрди. Дурдымырадың башы асмана етипди. Акжагүли, какасыны көпден бәри гөрмедик, еке эжеси билен яшаян огланың шәхди ачылды. Ол Ремезан аганың, Алының өзүне табшырян овнук-ушак юмушларына бегенйәрди, оларың бир сөзүни ики айтдырман эдйәрди. Өйүне гирип-чыкып йөрен Нәзик муны гөрүп гөзүне яш айлады: «Огланжыгымың гөвни адам күйсейән экен. Эй, худай, өзүң оңа яр бол, онуң багтыны ач» дийип,гөзяшыны гыңажына сүпүрди. Ол газан-табагыны ювуп арассаландан соң, өйүң агзына чыкып, ювашлык билен Дурдымырады чагырды. Ол бөкжекләп, янына геленде оңа:

— Оглум, хол ярткекеч хоразыны тут. Мен сизе нахар биширип берейин — дийди.

Дурдымырат бөкүп дервезеден чыкып гитди. Тамдының башында күл дөрүп йөрен товукларың ичинден ярткекеч хоразы тапды-да, оны ковалап башлады. Хораз көп вагтлап гачды. Тутдурмады. Эмма йүрежиги бегенчден долы Дурдымырат муңа гынанмады. Гайтам шатланып ылгаярды. Ол ахырсоңы хоразы тутды. Хоразы бир эли билен голтугына алып, бейлеки эли билен маңлайының дерини чалып, эжесиниң янына гелди.

— Ал, эже, инди өзүң өлдүрәй. Мен оларың янына гитжек.

— Хи-ви, гояверн оглум, шеригатда ёк иши эт диймәвери. Ине, пычагы ал-да, Ала элтип бер. Өлдүрип берсин.

Дурдымырат Алының янына баршына эжесиниң сөзүне геӊ галды: «Нәме үчин шейлекә? Эжем мыдама шейле диййәр. Ким өлдүренде нәме? Аял адам өйүң хемме ишини эдйәр. Эмма гойнам, товугам өлдүрмели дәлмиш... Аял өлдүрсе, ол харам болярмыш...Шу улы адамларың шеригатларының нәмедигиниң аңырсына гөз етирип болсады».

Алы товугы өлдүрип, Нәзигиң элине берди.

Үчүси тәзеден ише гиришдилер. Көпден бәри угруна середилмедик хожалыгың хысырдылы иши кәнди. Сыгырларың, бейлеки малларың йүплери көнелипди, дүвүнлери кәнди. Дурдымырат телекден бир гужак кендир гетирди. Тамың өңүне, гүн дүшүп дуран ере чыкып, маллара йүп ишип башладылар. Дурдымырат бир эли билен Алының, бейлеки эли билен Ремезаның ишйән йүплериниң ужуны тутярды. Алының йүпи даш ялы беркди. Ремезан аганың ишйәни болса юмшакды. Дурдымырат ичинден: «Яшулының ишен йүпи гөләни багламага ярарда...» диен нетиже чыкарды. Гичлиге ченли ишледилер,

Гүрлешме, дегишме билен гүнүң нәхили геченнини дүймангалдылар. Соңра товуклы меле палавдан гарынларыны дойрув, Байраммырат ага дегсин этдилер.

Ремезан ага Нәзиге йүзленди:

— Нәзик, гысынма-да нәме этмели ишиң болса, Дурдымырат жаны ибери бер. Дурдымырат хан хабар етирен бадына гелерсем, эдилмели затлары эдерсем.

Нәзик Дурдымырада середип, Ремезан ага эшидилер ялы пышырдады:

— Саг болсуңлар, худайдан гайтсын.

Алы билен Ремезан ага гүн батмазының өң янында хошлашып өйлерине уградылар. Бу айралык Дурдымырада гаты агыр дегди.

Бир вагтлар базар ялы ховлының бошап галмагы огланың йүрегини дилйәрди. Эмма ол гаты пәхимли оглан-ды. Эжесине бу хакда хич зат диймейәрди. Булар гитжек диййп угранларындан, нәме үчиндир, Дурдымырадың ичи гысып, йүреги дарыгып башлады. Шонуң үчин-де ол Ремезан ага дагыны узак ере ченли уGратды. Эгер-де эжесиниң гөвнүне дегмежегини билсе, оглан булар билен гитмәге-де, шу гижесини Ремезан аганыңкыда гечирмәге-де хөвеслиди. Эмма буларың хәзирки ягдайында бу мүмкин дәлди. Нәзик улы ховлының ичинде еке галып билжек дәлди.

Ремезан ага ёлы орталандан соң аяк чекип:

— Гайт, оглум, гүн гижикди. Эжең горкар. Эртир, гүндиз бизиңкә гел. Йөне, эжеңден сорашып гайт. Мениң ожук-бужук ишлериме көмек эдерсиң. Шейдип, икимиз аркалашып, гочаклар доланып гелйәнчәлер хорланмарыс. Эжеңи-де мал-гараны-да хорламарыс. Бар, оглум, гайт.

Дурдымырат ызына доланаңда, хер аягындан батман даш асылан ялыды. Аягыны-да гөтерип билмейәрди, гөтереси-де гелмейәрди. Шейдип азара галып гелшине атасы, какасы, Акжагүл ядына дүшди. Йүрежиги дилинди, гөзүне яш айланды. Ол өң гуллар хакында кән гүррүңлер эшидйәрди. Огланлар сәхел тутарык тапсалар, гыжалат бермеги говы гөрйәрлер. Дурдымырат дең-душлары билен ойнан вагтларында өз аял доганының гуллара чыкышы барада гыжалатлы сөз эшидерин диййп, илки-илки горкупды. Эмма, нәме үчиндир, иң беззат огланлар-да бу хакда хич зат диймейәрдилер. Оба адамлары-да гуллар барада екеже агыз эрбет сөз айтмаярды,

Я-да Дурдымырадың янында бу меселәни гозгамаярдылар я-да, умуман, бу меселе үнсден дүшүпди. «Хеммесе какам зерарлы. Оны оба адамлары говы гөрйәр. Атамы-да говы гөрйәрдилер. Хич кимиң какамың гөвнүне дегеси гелмейәр. Какамыңкы хакдыр-да, болмаса бейле этмездилер. Гыжалат берердилер» диййп, оглан өз янындан пикир йөредйәрди.

Дурдымырат шу пикирлер билен гүмра болуп гелшине, Бедиркендиң думанлап дуран галасы тарапдан атларыны гордурып сүрүп гелйән ики сапы атлыны гөрди. Онуң ини тикенеклэп гитди. Оба ичинде хан Жүнейдиң галасындан чыкан атлыны гөрмеклик, онда-да гордурып сүрүп гелйән атлыны гөрмеклик, эзрайыл гөренден кем дәлди. Адамлар, ит-гушлар, мал гаралар атлылары гөренден ичери гирйәрдилер. Бу гезек хем шейле болды. Өз пикирлери билен башагай болуп гелйән оглан илкибада бу атлылара үнс бермежек ялы этди. Эмма вели атлылар улы ёлдан чыкып, атыз-чилиң ичи билен гөни өз тамларына сүрүп угранларында, Дурдымырадың хениз долы бекешмедик инжиклери сандырады.

Онуң бады гачды. Илки билен келлесине гелен пикир: «Булар какамы агтарярмыкалар? Какам о яндан гайтдымыка? Эйсем, нәме, гайдан болса өе гелмедикә?» диен пикирлер болды. Ол ылгап атлылардан өңүрти өйлерине бармакчы болды. Бу диени болмады. Ылгап билмеди.

Ине, атлылар хасанаклашып дервезәниң өңүне гелдилер. Хесерләп ачылан ялы, дервезәни юмруклап башладылар.

Нәзик ичерден ховсалалы бир ягдайда чыкды. Геленлери хорматлап яшынды-да, баш эгип салам берди.

Эдил шу вагт Дурдымырат гелип, Нәзигиң донуның сыйындан япышды. Атларың бири эериң үстүнде кесерәк отурды-да:

— Сапармырат гелипмиш диен хабар чыкды. Ханы ол? — диййп йылгырып, Нәзигиң йүзүне бакды.

Нәзик йүзүни Дурдымырада өврүп, юваш, эмма атла эшидилер ялы эдип, яшмак астындан жогап берди:

— Хелей хабарыдыр. Сапармырат геленок.

— Хм, хм... — диййп, яңкы атлы назарыны Дурдымырада тарап өврүди. Нәзик оглунын башындан сыпалап, гөйә оны беладан горамак ислейән ялы өзүне чекйәрди.

Галан вакалар гөз ачып-юмасы салымда гечди. Атлы яньндакa:

— Ал, атың өңүне бас! — дийди.

Ол атлы атыны дебсәп гелди-де, нәмәниң-нәмедигине дүшүнип етишмедик Нәзигиң элинден Дурдымырады кақып алып, өңүне кесе басды. Шол зарбына-да ёла дүшди. Бейлеки атлы хем шейтди. Дурдымырат эриң үстүнде гыщарып ятышына эжесине серетди.

Хушы башындан учан Нәзик илкибада хич зада дүшүнмеди. Атлылар бәш-он әдим араны ачанларында соң, Нәзик әхлисине дүшүнди. Эмма инди гичди. Дурдымырат эриң үстүнде кесерип ятышына илки билен эжесиниң ики элини ёкары гөтерип, өз ызындан ылганыны, соңра сачларыны яйып, тозанлы ёлуң үстүне йүзин йыкыланыны гөрди. Соңра ол хич зат гөрмеди. Онуң гөзлериниң өңүни губар басды. Бокурдагы долды. Дишлерини шакырдадып, гөзлерини юмды.

Гоңшы-голамдакы аял-эркек ылгап гелдилер-де, Нәзигиң дашына өврүлдилер. Сәхел вагтың ичинде йүзден хем говрак адам йыгнанды. Дөрт аял эмай билен Нәзиги гөтерип туруздылар.

Акыла сыгжак зат дәл!

— Этимизден өтүп, сүңңүмизе етди!

— Галасы башына йыкылсын!

— Худайдан тапсынлар!

— Нәзик, хич зады гайгы этме!

— Бирсалымдан хеммәмиз жемленишип, гала гидерис!

— Нерессе чаганы алып гайдарыс!

— Хей, шейле-де бир зат болармы! — диен гүңлеч, агыр, гахарлы сеслерден яңа ер титрән ялы болуп гитди...

Нәзиги өйүне гетирдилер. Йүзүни ювдулар. Онуң: «Балам! Балам! Ялңызым! Инди мен нәдерин...» диен йүрек дилижи сесине адамлар чыдап билмедилер. Агланлар хем болды.

Оба яшулуларындан йигримә голай адам Мерет чапыгың ызына дүшүп, ханың галасына гитди. Атамырат готур олары кабул этмеди. Ясавуллар яраг тутуп, олары ызларына ковдулар. Олар ятар вагтлары йүреклериндәки өңки газапларының үстүни долдурып, доланып гелдилер.

ДАШСАКА ЕЛУНДА

Хер гезек, гиже я-да гүндиз атларыны гара дере батырып, Дөртгүлден Бедиркент галасына гелйән чапарлары гөрйән обаның гаррылары, йигитлери, эркеклери, аяллары деррев йүзлерини кыбла тарап өврердилер. «Худай жан, өзүң саклавери» дийшип, гүйчлериниң етенже затларыны худай ёлуна айдардылар. Эмма вели ердәкилер билен худайың арасы гаты узакды. Ердәкилериң сеси-де, наласы-да худая етмейәрди.

Шейле чапарларың бириси Дашсака газычы ёлламагың мөхлетиниң етендиги барадакы хабары даң билен Бедиркент галасына гетирип говшурды. Шол гүнүң агшамсы Жүнейит ханың сораян ериндәки әхли эмелдарлар, мираплар, мөхүрдарлар гала йыгнанды. Олар билен Атамырат готурың гечирен маслахаты узага чекмеди. Атамырат готур гысга сөзләп, кесгитли буйрук бермеги эййәм өвренипди.

— Миллет, бәш гүн пурыжаң бар. Нәче танап ерден нәче адам ибермелидигини яңы эшитдиңиз. Шу буйругы бержай этмедигиң башы өлүмли, малы талаңлы...

Эмелдарлар, мөхүрдарлар, мираплар атландылар. Обалы обасына уградылар. Башга ёл ёкды. Буйругы бержай эдәймелиди.

Дашсака газувы хорезмли дайхан үчин довзахдан-да айылганчды. Дайхан бу газының манысына дүшүнйәрди. Эгер Амыдерядан алнып гайдылян эне яплар газылмаса, обалара сув гелжек дәлди. Сувуң зерур вагты оба ичиндәки яплар тозап ятжакдылар. Бейле дийилмеги — аякдакы түркмен хем-де өзбек обаларында говгалы заманың ахыр болдугы дийилдигиди. Дайхан муңа дүшүнйәрди. Дайхан, мундан хем башга, гышың көп вагтының гечип баряндыгына-да дүшүнйәрди. Дашсака гитмелидигине-де дүшүнйәрди. Эмма велин Дашсака гитмекден айылганч горкярды. Себәби ол ере гитмек үчин хер бедеңде пилиң гүйжи ялы гүйжүң болмагы хөкманды. Мундан хем башга ики айлык харч, даяв эшек, агызлы кепже, йылы гейим герекди. Урушдан яңа сурнуган дайхан бу затлары ниреден алсын?

Шунуң билен бир хатарда буйрук хем буйрукды. Ол булар ялыжак «овнук-ушак затлара» әхмиет бермейәрди...

11*

Дурдымырадың алнып гидилели бәри гечен бәш гүнүң ичинде Нәзиги танар ялы болмады. Чөп ялы инчелди. Дурдымыратдан башга хич зат келлесине гелмеди, Гиже-де, гүндиз-де диңе бир зат хакында ойланмак онуң акылыны чашырара гетирди. Диңе гоңшы аялларың аладасы, гоңшы эркеклериң берйән акыллары оны бу айылганч беладан саклап галды. Ол инди бәри бакып уграды. Эмма Дурдымырат билен багланышыклы башга бир пикир деррев келлесине гелип долды. Оны ене-де алдым-бердиме салып башлады. Бу пикир — Сапармырат барадакы пикирди «Мен оңа нәме жогап берерин? Мен онуң газабының өңүнде ничик эдип дурарын? Озал гызымы, инди-де оглумы ёк этдиң, өзүң нәме үчин галдың?» дийсе, мен оңа нәме жогап берерин? Нәме үчин Дурдымарады горап, өзүң өлмедиң?» дийсе, нәме диерин?».

Диңе бу хем дәлди. Энәниң екеже оглуна болан сөйгүси вагтың гечмеги билен барха гүйжейәрди. Барха гүйчли толкун атярды. Йүрегиң ярылмагы мүмкинди. Эмма вели бу сөйгүлер гөзяша өврүлип чыкярдылар, йүреге аграм берйәрдилер.

Оба яшулулары дөрдүнжи гезек гиденлеринде галадан шейле хабар гетирдилер:

— Сапармырадың өзи гелип, ярагыны табшыран гүни Дурдымырат гойберилжекмиш...

Догрудан-да, бу ягдайда акылдан язман галмак үчин атың келлеси ялы йүрек герекди. Шейле йүрек Нәзик де бар экен.

Вагт — гүйчли дерман Ажайып тебип. Ол эмини йүрекден башлаяр. Нәзик мунуң шейледигини гөрди. Алтынжы гүн аяк үстүне галды. Өй-ичериниң хысырдысы билен мешгулланып уграды.

Дурдымырат гидели бәри өз өйи билен Сапармырадың өйүниң арасыны торч эден Ремезан ага бу гүн ир билен гелди.

— Нәзик, муң гайгының бир иш битирмейәндигини сен говы билйәрсиң. Онсоңам, баша геленини әр ялы чекмеги башармак герек. Догры, муны хемме адам оңарып билмейәр. Йөне вели, Сапармырадың зенаны, Касымың гайын энеси болан сен муны башармалысың, Нәзик. Әжизлик этсең, ил гүлер. Иле гүлки болмагың нәхили агыр, айылганч затдыгыны сен менденем говы билйәрсиң. Ондан худай сакласын.

Гожа барха ола голайлашярды. Аясының хамлары көне санач ялы шакырдап дуран, хер ярыгында гуш гузлажак эллерини ода чоюп, улудан демини аларды. Ол өңүне чәйнек геленден соң шейле дийди:

— Нәзик, дүйнки Бедиркент базарында мирап жар чекдирди. Эртирден гижә галман бигәрчилер ёла душелимиш. Биз өтен агшам Алы билен отурып, узак маслахатлашдык. Сапармырадың, бизиң, Алының ерини хасаплап гөрдүк. Үч ери бирикдиренимизде бизден ики адам Дашсака гитмели. Шейдип, Алы икимиз гитмели этдик. Йөне, Нәзик, ёл узак. Пыяда ол ерлере ашар ялы дәл. Сен эшегиңи бермели боларсың. Онсоңам, Алы икимиз башга-да бир маслахата гелдик. Дашховзуң үстүнден гидип, Акжагүл жан билен Ефими-де гөрүп гечели дийдик. Сен шуны нәхили гөрйәрсиң? Эгер бизиң шу ниетимизе гөвнесең, ондакыны айт. Гөвнемесең-де ондакыны айт. Саңа маслахат салып гөрмели эдип гойдук.

Нәзик яшынды. Ожагың башында отуран он яшларындакы гыза — гоңшуларының гызына йүзленип, Ремезан аганың сөзлерине жогап берип башлады. Ремезан ага өңрәк эглип, Нәзигиң ювашлык билен диййән сөзлерини диңлейәрди:

— Худайдан гайтсын. Ремезан аганың бу ягшылыгыны Сапармырат хич вагт унутмаз. Эшек герекми, ябы герекми, хайсыны халаса алсын. Бу затлар Ремезан аганың өз затларыдыр. Мен эртире ченли ожук-бужук зат тайярлайын. Акжагүлүң, Ефимиң янына бош бармаз ялы. Йөне вели, Ремезан ага Дурдымыратлы гүррүңи Акжагүле айтмаса, говы болармыка диййәрин.

— Ёк, ёк, Нәзик, мен гызыма оны айтмарын. Мен гызымың гөвнүни галдырып билмерин.

Нәзик гөзүне яш айлады.

— Йөне вели, Ремезан ага бу хабары Ефиме айтса, говы боларды, Ефим Дурдымырат жаның какасыны көшешдирерди.

— Менем шуны йүрегиме дүвүпдим, Нәзик. Өзүм бир ёлуны тапып, Ефиме айдарын... Ефим әхли дертлериң дерманыдыр...

Ремезан ага гайтды. Узак сапара тайярланмалыды.

Нәзик гоңшы аяллардан ики-үчүсини чагырып, өз гезегинде Ремезан аганы ёла тайярлап башлады. Он бәш

саны гатлама биширди. Дөрт тамдыр күлче япды. Дөрт саны товугы говруп, чөреклериң арасында ерлешдирди. Байраммырат аганың ичмегини какып-силкип, элден гечирди.

Шол гүнүң эртеси Алы билен Ремезан ага гүн догманка гелдилер. Алы ёл шайыны оңат тутупдыр. Нэзик муны илки гөренден аңлады. Эмма Нэзик Ремезан аганың аркасындакы кичижик көне хоржуныны эгниндәки ики гат донуны, йыртык чокайыны гөренде, гөзүне яш айлады. Дуруп билмеди.

Нэзик эшегиң эшиклерини чыкарып, өйүң гапдалында гойды. Ремезан ага деррев эшеги гаңңалып башлады. Соңра Нэзик ики саны хоржуны чыкарды. Байраммырат аганың ичмегини чыкарды. Ала йүзленди:

— Ремезан агадан хабардар болавери, Алы. Бичәре гаррапдыр. Өзүң көмек эдевери.

Алы бегенч билен жогап берди:

— Гелнеже, хич зады гайгы этме. Худай халаса хеммеси дүзелер.

Ремезан көне хоржуныны гаңңаның сыртына беркидип, Нэзиге бакды:

— Саг-аман отур, Нэзик. Хич затдан гайгы чекме. Гочакларам гелер, Дурдымырат җанам гелер. Бизем гелерис. Саг-аман отур. Ханы, Алы, сүр, ёл оглы ёлда ягшы дийипдирлер.

Нэзик ген галып Ала йүзленди:

— Ремезан ага бу затлары нәме үчин алмаярка? Дур, дур, мен башга бир зады ятдан чыкарыпдырын.

Нэзик өе гирип гитди. Алы өйүң гапдалындакы затларың өзи үчин тайярланандыгыны Ремезана айданда, гожа әжизледи. Сүңңи говшады. Гепләп билмән, гөзүне яш айлады. Хемме зады эшеге йүкледи. Нэзигиң өйден чыкаран әдигини, ичмегини, гейип, гөзяшыны гизлемек үчин ызына өврүлди:

— Худайдан гайтсын...

— Алла ярыңыз болсун...

...Ятар вагтлары Ремезан ага билен Алы Дашховза гелип етдилер. Салай җерчи олары йитирип тапан ялы гаршылады. Чай-нахардан соңра җерчи Алыны өз өйүнде галдырып, Ремезан аганы ызына тиркәп, Ефимовың өйүне әкитди.

Сергей Михайлович ятманды. Окап отырды. Мария Павловна уклапды. Акҗагүл хем өз отагында уклапды.

Айнаның какылмагы Ефимовы тисгиндирди. Ол гапа тарап баршына: «Салай экә нәме болдука? Я-да Ашырмәт гачайдымыка?» дийип ховсала дүшди.

Мыхманларыны столуң башында отурдып, Ефимов Мария Павловнаны оятды.

— Касымың какасы гелди. Таныш бол. Акҗагүли ояр...

Мария Павловна Ремезан ага билен гөрүшди. Чай гойды. Соңра, Акҗагүлүң янына гитди. Акҗагүл бу хабары эшидип, илкибада өзүни йитирди. «Нәме хабар билен гелдикә? Саглыкмыка бери?» диен пикирлер оны алдым-бердиме салярды. Ол деррев өзүни тертибе салды. Гарапорсандакы тойда геен геймлерини гейинди. Яшынды. Йүзүни япды. Шейдип Ремезан ага дагының отуран отагына гелди-де, гапының агзында дуран еринден баш эгип салам берди. Ремезан ага бөкүп диен ялы еринден турды:

— Гургунмың, оглум? Саг-аманмың? — дийип, Акҗагүле тарап, гөрүшмек үчин элини узатды. Ремезан титирейән эллерини Акҗагүлүң гошарының үстүне чалажадегирди. Соңра Акҗагүл дивара голай бир ере барып, чүгүтдырып отурды.

Мария Павловна оны столуң башында отурмага чагырмак үчин барярка, Ефимов элини гөтерип, оны саклады.

Гөзи билен үмләп: «мүмкин дәл» диен ышараты этди.

Өңе чай геленден соң, Ефимов Ремезана Акҗагүлүң гөвнүнден турайжак, онуң билеси гелйән сорагларыны берип башлады. Ремезан ага өзүне көп гезек зор салмалы болды Оңа ялан сөзлемек хер затдан агыр дегйәрди. Эмма хәзирки ягдайда ялан сөзлемезлик мүмкин дәлди. Ягшы бирсалым гүрлешип отуранларындан соң, Ремезан ага гелнине йүзленди:

— Оглум, ине эжең шужагазлары берип гойберди — дийип, уллакан дүвүнчеги Акҗагүлүң гапдалына элтип гойды. — Бизи гайгы этмесин дийди. Өзи-де көпден-көп догайы салам айтды. Дурдымырат җанам...

Сергей Михайлович хәлиден бәри Ремезан аганы сынлаярды. Нәме үчиндир, гожаның ягдайы, өзүни алып баршы, белли бир кадада узак дуруп билмейши оны аладаландырып башлапды. «Мунуң бир совук хабары-хабар. Я-да бу адам агыр, чыкгынсыз бир ягдая дүшүпдир.

я-да обада бир зат болундыр». Ол гожаның гүррүңини бөлүп: «Яшулы, гөнниден гел, нәме хабар гетирдиң? Сен ялан сөзлемеги башараңок. Агзың бир зат диййәр, гөзүң башга зат диййәр» дийип, соражак болуп сынанышды. Эмма Акжагүлден чекинди. «Белки оңа эшитдирмели дәлдир». Ине, гожа Дурдымырадың адыны тутанында ене-де өңки халыны үйтгетди. Онуң сеси титрәп гитди. Йүзүни япып, гайынындан утанып отуран Акжагүл, әлбетде, бу затлардан хабарсызды.

Гожа довам этди:

— Оглум, саг-аман отур. Мен Дашсака барярын. Ёл угры болмаса-да, сени бир гөрүп гечейин дийип совулдым. Гаты гөресим гелипдир. Сени гөрүп, Касымы гөрен ялы болдум. Онда, Ефим, маңа жогап болса, мен тайярйын. Гижә галмайын. Бизиң ёлумыз узак. Вагтында барып етмесең, гыжытлы сөзем көп боляр.

Шундан соң Салай жерчи турды. Ремезан ага онуң ызына дүшди. Гапа голайлаберенде Ремезан Ефимова гарап үмледи. Башыны силкип, көчәни гөркезди.

Ефимов оларың ызына дүшүп баршына аялына:

— Мен хәзир гелерин. Яшулыны угратмасак, гөвнүне гелер — дийди.

Көчә чыканларындан соң, Ремезан ага айланмачларың биринде аяк чекди.

— Салай эке, Ефим, мениң бир хабарым бар. Йөне муны Акжагүл эшитмесин. Оңа асла дуйдурмаң. Нәзик дуйдурмасынлар дийип, табшыра-табшыра гойберди. Атамырат готур Дурдымырады гирев алды. Сапармырат гелип ярагыны, өзүни табшыран гүни Дурдымырат зындандан чыкарыляр, болмаса-да чыкарылмаяр...

Ефимовың йүреги эндирәп, гөзүниң өңи гараңкырап гитди. Ол йыкылмазлык үчин Салай жерчиниң гушагындан япышды. Эмма әҗизләнини Ремезан ага билдирип, онуң-да йүрегини яраламазлык үчин дишлерини гысып, өңки хетдинде сакланды. Ол юмружагыны дүвүп, өз янындан шейле дийди: «Бизиң йүрегимизе пычак урдулар. Бизи аяга чөкермек нелейәрлер. Ёк, женаплар, ялңышярсыңыз. Бизи аяга йыкып билмерсиңиз. Сапармырат инди сизиң чениңизден хас бейгелди. Оны мүң саны Атамырат готур хем дыза чөкерип билмез».

Ефимов бир минутлап геплемән дуруп, өзүни хас расландан соң:

— Ремезан ага, Дашсака көп адам йыгналярмы? — дийип сорады.

— Әй, Ефим, о ере йыгнанян адамың саны-сажагы ёк. Күлли ёмут, күлли өзбек йыгнаняр.

— Саг бол, Ремезан ага. Боляр... Бизи гайгы этме. Биз Акжагүле хич зат дуйдурмарыс. Сен хачан ёла дүшжек?

— Хәзир, Ефим. Хәзир угражак.

Ефимов Ремезаның элини пугта гысды:

— Хош, Ремезан ага, саг бар, аман гел. Саглыкда гөршели.

Соңра Салай экә йүзленди:

— Мыхманыңы атараныңдан соң ятма. Хәзириң өзүнде йыгнанмалы боларыс.

— Боляр, Ефим — дийип, агыр хабары эшидели бәри башыны ашак салып дуран Салай эке чалт жогап берди...

БЕДИРКЕНТДЕ

Салай жерчи Ремезан ага билен Алыны гүндогар дервезеден чыкарып, улы ёла ченли угратды. Хошлашып, икисини-де ёла салып гойберди. Соңра чалт йөрәп өйүне гелди-де, индики гелжеклере гарашып, аркасыны тама дирәп отурды. Узак гарашмалы болмады. Гураманың членлери жеми ярым сагадың ичинде йыгнандылар. Маслахат даң атянча довам этди. Дурдымырады халас этмегиң ёлуны агтарып, узаклы гиже келле агыртдылар. Хич зат ойлап тапып билмедилер. Салай жерчи ене-де Дөртгүле йүз тутмагы, Хожамухаммет арсланын азат эдилиши ялы, Дурдымырады хем шейдип азат этмели диен теклипи чыкарды.

Архип Петрович муңа дүйбүнден гаршы чыкды:

— Өңки ишимизи хем билипдирлер. Инди биз бу ёлы уланып билмерис. Нәхили-де болса башга ёл гөзләлиң. Эмма ёл тапалың. Болмаса болмаз.

Ене-де Салай жерчи сөзледи:

— Онда, Ефим, бу телекде ятан харамзададан пейдаланып болмазмыка? Пул алжагына гөзи етсе, бу нежис, габырдан атасының сүңклерини хем чыкарып сатмага тайын. Гелиң, шундан пейдаланжак болалың. Пуллы меселәни гайгы этмәң. Мен Дурдымырады зындандан азат этжегиме гөз етирип билсем, онуң аграмына барабар пулы терезә миндирмәге тайяр. Мен ол огланы

Гарапорсанда гөрен гижэм уклап билмедим. Худай маңа нәме шейле бир огул бермединкә дийип агладым Геп мунда хем дәл. Геп Сапармыратда. Ол тиз вагтда бир ерден чыкар. Нәме-де болса ол гелйәнчә огланы желлатларың элинден алмалы боларыс.

Аржанов билен Силаньтев бирден дилленди лер:

— Эрбет теклип дәл...

— Ефимов гаршы чыкды.

— Салай ага, гөвнүңе гетирме, сениң бу теклибиң хем боланок. Ашырмәде хич зат ынанмак болмаз. Ол пулумызы-да алар, өзүмизи-де эле салдырар. Дурдымырады-да өнкүден хем бетер ягдая салар. Бу гөрнүл дуран зат.

— Диймек, бу-да болмады.

Хич хили ёл тапылмандан соң, Ефимов шейле теклип гиризди:

— Адамлар, биз обалара дагамалы. Кимиң нирә гитжегини хәзир маслахатлашарыс. Бу башга меселе. Йөне мен Бедиркенде гидейин.

Адамлар бирден ичлерини чекдилер. Гөзлерини гиңден ачып, гашларыны галдырдылар.

Ефимов довам этди:

— Гең гөрмәң, мениң бу сөзүми. Мунуң бирнәче себәби бар. Мени олар эле салып билмезлер. Мениң сапалагым кәндир. Онсоңам, шейле ягдая дүшен вагты, мен Нәзиги гөрмесем, оңа гөвүнлик бермесем нәхили болар? Мен ол бичәрәниң хәзирки ягдайыны гөз өңүне гетирйәрин. Мен бу машгаланың адамларыны говы танаярын. Онсоңам, мен еке гитжек дәл. Ынамлы ерли ягдайлары говы билйән бир адамым бар, шоны-да алып гитжек...

Ол кән сораглара жогап бермели болды. Кән сөзлере делил гетирип, ёлдашларыны ынандырмалы болды. Кынлык билен оңа русгат этдилер. Бейлеки активистлери хем ерлере белледилер. Бу гезек гитжеклери бахана тапып, ишден бошатмагы Архип Петрович билен доктор Григорий өз үстүне алды.

Ефимов даңың алагаранкысында өйүне гелди. Келле агыры баханасы билен ише гитмеди.Ише Акжагүлүң еке өзи гитди.

Икичәк галанындан соң, Мария Павловна отургыжыны Ефимовың гапдалына чекип отурды. Онуң эллеринден пугта тутуп, овадан гөзлерини әриниң гөзүне дикип:

— Серёжа, догрыңдан гел, менден зат яшырма! Нәме болды? Ремезан ага нәме хабар гетирди?

Ефимов агыр ягдая дүшди. Ол назарыны ашак салды: «Нәме этсемкәм? Айдайынмы? Айтмайынмы? Гизлин сыры саклап билермикә? Йүреги юкалык эдип, бирден Акжагүле айдаймазмыка? Бай, кын болды-ов!» дийип, өз-өзи билен гөрешди.

— Маңа серет, Серёжа — дийип, Мария Павловна гамланды Деррев онуң йүзүне середен Ефимов, аялының гөзлериндәки нәгилелик аламатларыны гөрди. Мария Павловна сөзүни довам этди. — Серёжа, маңа болан ынамыңы бес этдиңми? Инди маңа ынанмаярмын? Мени нәме үчин четлешдирмекчи боляарсың? Бейдер ялы мен нәме гүнә этдим?..

— Эзизим, Машам, нични шейле сөзлере дилиң баряр? — дийип, ол аялының келлесини багрына гысды. —
Сен маңа бейле дийме...

— Онда нәме? Онда нәме, Серёжа?..

— Мен сени гамландырмак исләмок...

Аял сычрап турды. Онуң йүзи, гөзлери үйтгәп гитди. Өзүниң гүйчли эллери билен әриниң ики эгниндөн япышды-да:

— Серёжа, йүрегими ярмажак болсаң тиз айт! Сапармырада бир зат... — дийип, сөзүни гутарып билмән, гөзүне яш айлады.

— Ек, ёк! — дийип, Ефимов аялыны гужаклады. Соңра сесини титредип довам этди: — Дурдымырады зындана ташлапдырлар...

—Худай-ей... — дийип, Мария Павловна келлесини Ефимовың дөшүне диреди. Ефимов Мария Павловнаның аграс силкинйән эгинлерини гезек-гезегине сыпалашдырып, оны көшешдирмекчи болярды.

Мария Павловнаның Сапармырада болан доганлык, достлук сөйгүси бархa гүйжейәрди. Сапармырадың дине гүйли адамлара лайык болан мылайым гөдеклиги, ак йүреклилиги, Ефимова болан ынанжы, мылакатлылыгы, хич затдан гайтмазак батырлыгы, бирсөзлүлиги рус аялыны есир эдипди. Акжагүл Сапармырадың гызыды. Ол өз какасыны хемме кишиден хем оңат танаярды. Шейле-де болса, аяллар еке галан вагтларында, Мария Павловна Сапармырат барада Акжагүлүң берйән гүррүңлерини хезил эдип диңлейәрди. Мария Павловна

Сапармырады шу машгаланың иң мәхрибан адамларының бирнси дийип хасаплаярды. Галыберсе-де, Мария Павловна энели. Ине, шундан соңра бу айылганч хабарың оңа нәхили тәсир эдендигини гөз өңүне гетирмек мүмкиндир.

Ефимов аялының башыны сыпалап отурышына:

— Эзизим, өзүңи хорлама. Атамырат готур әрбет шерт гоюпдыр. Сапармырат гелип ярагыны, өзүни табшыран гүни Дурдымырады бошатҗак дийипдир. Диймек, огланың җаны ховп астында дәл. Шунуң өзи-де хәзирликче бизе етерликдир. Йөне вели, Машам, агзыңа гайым бол. Акҗагүл дуяймасын.

—Айтманам, билдирменем, ондан аркайын бол — дийип, гөйә Ефимовы бири алып гидәйҗек ялы, Мария Павловна онуң бойнундан гуҗаклады. Агылы сес билен сөзүни довам этди. — Бичәре Сапармырат нәдеркә? Умуман, сиз нәдеркәңиз? Оглан ол ерде көп ятса, агыр кеселлере дучар болар. Вах, нерессеҗик... Мен оны гөремок. Эмма ол бизиң мәхрибан доганымыз Сапармырадың оглы, Акҗагүлүң доганы. Шонуң үчин-де мен оны гөрмесем хем танаярын. Көчеде гөрсем танарын... Вах, оңа инди ягты дүнйәни гөрмек миессер болармыка?

Гарапорсаңлы Гуртгелди ага гиҗәниң бир вагтлары оянды. Эйлесине-бейлесине өврүлип, ене-де укламак иследи. Эмма итлериң сеси оны ятырмады. Ылайта-да онуң өз ити, гоңшуларың ити җаныгып үйрйәрдилер. «Алла җанларым, бу нәме болдугыка? Оба огры-җүмри аралашайдымыка я-да ене ясавуллар гелдимикә? Эмелдарлар бир хокга чыкарярмыкалар?» дийип, гоҗа ыңҗалыксызланды. Әдигини говалдаң гейип, ичмегини эгнине атып, даш чыкды. Үсгүринди. Гараңкыда гөзи хич зат гөрмәнден соң, итлере гыгырды:

— Йит, оварра бол!

Соңра төвереге гулак салды. Гулагына эшек аягының дикир-дикир эдйән сеси эшидилди. Йөне, итлериң сеси оны оңат эшитмәге май бермеди. Гуртгелди ага сес гелйән тарапа гөвүнли-гөвүнсиз әдимләп уграды. Ене-де итлере сөгүнип үсгүринди. Инди ол өз өйүне тарап барха голайлашып гелйән эшек аягының сесини айыл-сайыл эшитди. Итлер яшулының сесини эшиденлеринден соң, өңки хыжувларыны говшатдылар. Оларың сеслери

песелип башлады. Чынсашып, ыза чекилип уградылар. Инди бимахал чак гелйән «таңры мыхманының» өз үстүнден ёл саландыгы Гуртгелди ага әшгәр болды.

«Бу кимкә, бу вагтлар гезип йөрен?» дийип, Гуртгелди ага өз янындан пикир эдип дурка, голайлап гелен эшеклиниң: «Яшулы, ким боларсың?» диен сесини эшидип, гарапорсаңлы гоҗа тисгинен ялы болды. Ол деррев бу сесиң таныш сесдигини аңлады. Эмма мунуң кимдигини бирбада билип билмеди.

— Сен ким борсуң?

— Гуртгелди ага, бу сенми?

— Е-фи-им? — дийип, гоҗа агзыны ачып гең галды. Өз гулагына ынанмаян ялы ене бир гезек:

— Ефи-им? — дийди.

— Эдил өзи. Сен маңа гарашып дурмудың? — дийип, Сергей Михайлович гүлди-де, эшекден дүшди. — Бәй, бу гиҗәниң совугыны! Эдил алып гелйәр.

Гиҗәниң бир вагтлары, эшекли ёла чыканың Ефимовдыгына гең галмакдан яңа долы өзүне гелип билмедик Гуртгелди ага:

— Ефим, сен нире, бу ерлер нире? Хей, бу вагтлар хем екеликде ёла чыкарлармы? Гелҗегиңи билен болсак, сени алып гайдардык ахыры — дийип, Ефимовың эшегиниң йүпүни элине алды. — Йөр, үшәнсиң. Өе баралы. Галамасыны шо тайда гүрлешерис...

Онуң билен дең әдимләп барян Ефимов эллериниң ичине үфлейәрди.

— Гыссаглы иш чыкды. Хабар етирмәге вагт болмады...

Ефимовың өз өйүни сорап гелмеги гаррының башыны асмана етирди. Эмма икинҗи бир зат онуң ыңҗалыгыны гачырды.

— Ефим, сен ялы акыллы адамларың өз ыкбалларына шейле первайсыз гарайышлары гөвне отурмаяр. Ясавуллара душайсаң нәдердиң? Азашайсаң нәдердиң? — дийип, Гуртгелди ага нәгилелик билен башыны яйкады.

Ефимов бу алададан миннетдар болды.

— Эй, яшулы, маңлайдакыны гөрүбермели боляр. Онсоңам, мен бир гөрен ёлумы ялңышман, гиҗесине-де тапып билйәрин.

Гуртгелди ага эшеги тамың гапдалында, яндак күдесиниң янындакы газыга баглады.

— Муңа берер ялы ёрунжам ёк, Ефим. Гой, гөк яндакдан бери герегини эдинсин...

Бирсалымдан өйде ятан бала-чагалары дивара голай сүйшүрдилер. Дүшеги ожакдан гайыррак чекдилер. Гуртгелди аганың аялы туруп от якды. Түнче гойды Сачагы орта атды. Гуртгелди ага даш ялы гатан загарадан бирки санысыны одуң голайына гетирип, аркасына атышгир дирәп гойды.

Чай ичип, чөрек ийип башладылар.

— Әй, Ефим, гарыплык гурсун. Шу загарадан гарныңы дойраймасаң, кейваның хич зады ёкмука диййәрин.

— Гайгы этме, гарыплыгың хем соңуна чыкылаҗ вагты болар.

— Хернә, агзыңдан худай эшитсин, Ефим...

Ефимов йылнандан соң, нәме үчин гелендигини ховлукман, кәерде сакынҗырап, кәерде сөзлери гайталап, яшула гүррүң берди. Гуртгелди ага чөк дүшүп отурышына чеп эли билен сакгалыны гысымлап, Ефимовың сөзүни үнс билен диңледи. Ол сөзүни гутарандан соң, бирсалым ичини хүмледип отурды-да, шейле дийди:

— Ефим, хер ойуң, хер адамың аладасы өзүне етик. Заманасы шейле. Шейле-де болса, Ефим, улы башыңы кичи эдип гелипсиң. Сени ол ерлере еке гойберип болмаз. Мен сениң билен гидейин.

— Эгер гыссаглы ишлериң кән болса, мен еке гидерин.

— Ёк, Ефим, сениң ол ере еке гидениңи гөрүп, мен өйүмде аркайын отуруп билмерин. Ынанай, Ефим. Мен саңа догрымы айдярын.

— Саг бол, Гуртгелди ага — дийип, Сергей Михайлович Гуртгелди аганың йүзүне, яш йигидиңки ялы ойнаклап дуран гөзлерине, бүтин дөшүни тутуп дуран уллакан ак сакгалына мәхир билен середип чыкды. Кичиҗик дашчырапның-да, ожакдакы одуң-да ягтысы гаты уҗыпсызды. Эмма хәзир Ефимова Гуртгелди аганы сынламак үчин ягты герек дәлди. Гуртгелди аганың ак йүреги онуң йүзүни нурландырярды.

Гуртгелди ага Ефимовың гейнишини пугта сынлап чыкандан соң макуллады. Йылгырды:

— Диңе реңкиниң сарылыгы болаймаса, түркменден үйтгешик ериң ёк. Түркменлерде-де ек-ярым аңырсындан гүн гөрнүп дуран җырк сары адамлар боляр. Ола-

рың адына, Сары, Сарыбай гоюляр. Гел, сен хем бу сапарымыз гутарянча Сары болай. Маңа-да айтмак аңсат болар, өзүңе-де билинмезиң ялы говы болар.

Ики эшекли даң билен ёла дүшди. Эшеклерини гайгырман сүрдүлер. Шол гүн ил ятып, ит укландан соңра бу ики эшекли Сапармырадың дервезесиниң өңүнде пейда болды.

Дервезәниң чалаҗа какылмагы Нәзигиң дердини өңкүден-де артдырды. Ол өз янындан бу гелен хөкман Сапармыратдыр дийип дүшүнди. «Хей, вай-ей, инди нәдеркәм? Ол мени ере сокар. Дирилигиме ере гөмер. Мен оңа нәме җогап берейин? Худай җан, мени нәме үчин аял эдип яратдың? Нәме үчин эҗиз эдип ятратдың?». Эмма вели дервезе ызлы-ызына какылярды. Оңа җогап бермелиди. Ачмалыды, Нәзик илки билен гапа дийип, төре ылгады. Гоңшының гызыны оярып, онуң билен биле ховла чыкдылар. Горка-горка, титрей-титрей дервезә голай бардылар.

— Ким бар? Ким — дийип сеслененде Нәзик өз сесини танамады.

Ефимов Нәзигиң горкандыгыны, алада галандыгыны дуйды-да, өңки дилинде гепледи:

— Нәзик горкды ёк. Мениңки гапы урды...

Агыр ягдайда хоссарыны гөрен ялы болуп, Нәзигиң дериси гинеди. Ол дервезәни нәхили ачандыгыны-да дуйман галды.

Нәзиги хорлук басды. Шол мәхрибан келтеҗик гөвре. Шол хоссар. Шол мылайым адам. Бу адам билен баглы болан вакаларың хеммеси бирден гелип, Нәзигиң келлесине долды. Ол Ефимовың янындакының кимдигини-де танаман, анықламан хамсыгып уграды.

Гуртгелди ага эшеклери сейисхана алып гирди.

Ефимов Нәзиги көшешдирйәрди:

— Аглама, Нәзик. Мениңем йүрегим полатдан дәл. Мыдама бейле болуп дурмаз. Бизиңем гүлен гүнүмиз болар. Акҗагүлем, мениң аялым хем көп салам айтдылар. Олар саңа узак өмүр арзув эдйәрлер... Акҗагүл гаты гүргүн. Сен хич зады гайгы этме. Хеммеси дүзелер. Шуҗагаз келле эгинде дурса, Акҗагүле хич зат болмаз.

Нәзик өзүни дүрседи. Гөвни гиңән ялы болды.

— Вий, Ефим, бу ерде нәдип дурус? Йөр, өе гирели — дийип, Нәзик гыссанды.

Ефимов гүлди:

— Нэзик, бейле эдип, басга дүшүбермэзлер. Бейтсек, биз өз душманларымызы гүлдүрерис. Мерт боларлар. Бу болшуңы гөрүп, мен-э өйүңе чагырарсыңам өйтмедим... Нөр, биз үшедик. Чай гайнат, от як. Гарнымызы доюр...

Нэзик геленлериң өңүне дүшүп баршына: «Яз ялы адам... Мунуң янында мүшгил иш ёк. Хернэ худайым өмрүни узак этсин...» диййэрди.

От якылып, чай гойландан соң, Нэзик Акжагүл хакында жикме-жик сорап башлады. Ефимов онуң эхли сорагларына жогап берди. Йөне ол бир зада гең галды. Нэзик Сапармырат барада хич зат сорамаярды. Муны билен ялы Нэзик утаныбрак:

— Олам гургундыр-да? Хей, хабар-хатыр эдйэрми? — дийди.

— Гургун, гургун! Ондан гургун адам ёк...

— Дурдымыратлы гүррүңи эшитдими? Сен оңа етирдиңми?

— Ёк, Нэзик. Дурдымырады экидендиклерини Сапармырадам, Акжагүлем биленок. Сапармырад-а узакда, Акжагүле-де айтмадык. Нэтжек онуң ягдайыны эрбетлешдирип...

Нэзик Ефимовың соңкы сөзүне миннетдарлык билдирди. Эмма вели, бу хабары хенизе ченли Сапармырадың эшитмэндиги онуң йүрегиндэки горкусыны ене-де гүйчлендирди. Угруны гачырды. Йүзи үйтгэп гитди. Ефимов агыр дурмушың гара дашына өзүни басдыран бу эҗиз аялың дүшен ягдайыны деррев аңлады. Оңа гөвүнлик берди:

— Сен Сапармыратдан горкярсың, шейлеми? Дурдымырады нэме үчин берип гойбердиң диййип, уруп-сөгер диййип горкярсың. Мен билйэрин. Эмма нэхак горкярсың, Нэзик. Сапармырат ягдая дүшүнер. Сениң элиңден гелжек задың ёкдугыны билер. Онсоңам мен оңа айдарын. Сен хич гайгы этме. Ханы, өзүң гүррүң бер. Онуң ызындан бардыңмы? Иймит элтйэрмиң? Элтен затларыңы алярмы?

— Вах, Ефим, дердими гозгама. Мени галаның голайына-да гойбереноклар. Элтен задымы алярлар-да, ызыма ит салып ковярлар. Мен нэбилейин, ол затлары нерессеҗигиме берйэрлерми я-да ёкмы... Худай билйэр, Ефим — диййип, Нэзик аглады. Оглуның ызгарлы зынданда үшэп, чугутдырып ятышыны гөз өңүне гетирип, бичэре эне шумжарды.

Ефимовың бу өйде ин мэхрибан адам хөкмүнде гаршыланышыны хэлиден бэри гең галып, сылап отуран Гуртгелди ага-да Нэзигиң бу ягдайыны гөрүп эжизледи. Ол сесини титредип:

— Гелин, мерт боларлар — дийди. Ол ене-де бир затлар айдып, Нэзигиң ягдайыны еңлетмек ислэди. Эмма бокурдагы долуп, геплэп билмэн ювдунды. Бирсалымдан өзүни эле алды. Ичини геплетди: «Бэй-бэй, биз бу Ефим диен адамы танаман йөрен экеиимиз. Бу гелин оны эдил доганы ялы гөрйэр. Эй, бу адамың бир кераматы бардыр. Бу йөне адам дэлдир...».

Ефимов өзүне басалык эдип, өңки ягдайыны саклады.

— Нэзик, сен онда эхли агыңы аглап гутар. Соңра гүррүң эдерис. Биз, Гуртгелди ага билен чай ичели. Сен аглабер.

— Гөзяш гутарды, Ефим. Инди гөзяш түкенди.

— Эй, хенизем шол гөзлериң ичинде яш гыт дэл ялы-ла... Нэче дийсең тапылжак ялы-ла — диййип, Ефим бэлчиреди.

Ефимовың бу болшы Нэзиге сейгет берди.

Нэзик улудан демини алды.

— Эй, хеммеси гечер-дэ, Ефим...

— Инди болды. Нэхак эжизлейэрсиң.

Гиже ярымдан гечендей соң ятдылар. Эртеси Ефимов билен Гуртгелди ага, Нэзик үчүси Байраммырат аганың отагында узаклы гүн отурдылар. Дервезе какылса, Нэзик буларың жайының агзына гулп уруп чыкарды. Гелени уградандан соң ене-де гелип, булар билен отурярды. Дурдымырады хич хили ёл билен чыкарып болмажагына гөзлерини етирдилер. Шундан соң Ефим шейле дийди:

— Бизе хэзирликче гарашмакдан говусы ёк. Нэзик мерт бол-да отурыбер. Башга хич хили алач ёк. Герекли ярагың болса Дашховза хабар етир. Мен ене бэш-алты гүнден Дашховза барарын. Йөне өзүни хорлама. Биз Гуртгелди ага билен Дашсака барып гайтжак. Бизе хич зат герек дэл. Өзүңи хорламасаң боланы.

Олар гиже ярымдан агандан соң, Дашсака уградылар.

ДАШСАКАДА

Ики эшекли ики гүн ёл йөрэп, үчинжи гүни гүн догуберенде Дашсака гелип етди. Хениз бейле ери гөрмедик Ефимовың гөзүниң өңүнде тэзе, говгалы дүнйэ ачылды.

Демиргазыкда бейик Амыдеря дынч алмага чөкен ёлбарс ялы алабедер болуп ятырды. Онуң бузуның үстүндәки гарлар арассады, тәзеди. Гөзъетимде гөге дырмашып барян гүнүң йити нурлары деряның үстүне дүшүп, гиң гиден мейданы күмүш гырындысы сепеленен ялы эдип ялдырадярды. Бүтин дүнйә буз билен гардан эмеле гелен ялыды.

Ефимов кенарда дуран еринден саг тарапына әнетди. Ол өз гөзлерине ынанмады. Дашсакадан чекилип, гүнорта-гүнбатарлыгына гидйән эне ябың белент райышлары ики юрдун арасыны кесип отуран даг геришлери ялы болуп, думанлап гөрүнйәрди. Гышың арасса ховасында, эртир билен гөзъетим хас анры сүйшен ялы болуп дуюлярды.

Ине, шол райышларың он километре ченли узалып гиден ери адамдан, атдан, эшекден, райышларың голайында ятан гош-голамлардан, гоюн ятан ялы гаралып гөрүнйән ожаклардан долуды. Адамлар гарынжа ялыды: гош-голамларың арасы-да, райышларың йүзи-де, үсти-де адамды. Оларың эллериндәки кепжелери, гулаклы пиллери гүн нуры билен чакнышярды. Гөзүңи гамашдырярды. Бүтин Хорезм халкы шу ере гөчүп гелене, инди-де хер хожалык өзүне еркүме газяна мензейәрди. Ефимовың гөзүне шейле болуп гөрүнди. «Мунча адам нирeден йыгнандыка? Мен асла бейле халка душарын дийип чак этмәндим» диен пикир Ефимовың йүрегинде пейда болды.

Ол Гуртгелди ага тарап өврүлди:

— Гуртгелди ага, шуларың хеммеси Хорезм адамларымы я-да башга ерден гетирилен адамлармы?

— Шу ериң адамлары.

— Бу яман көп-ле.

— Халкчылыкдыр, Ефим... Ёк-ла, Сары.

Гуртгелди ага эшегини Ефимовың хас голайына сүрүп гелди-де, ювашлык билен:

—Ефим, бу адамларың ягшысы көпдүр. Эмма яманы-да аз дәлдир. Шонуң үчин-де әтияжы элден бермез ялы өз адыңы ядыңдан чыкарма, сен Сары — дийди.

Ефим йылгырды:

— Нәме үчин Гызыл дәл?

— Шу демден башлап сениң адың Сары. Бу зерур — дийип, Гуртгелди ага Ефимовың йылгырышына әхмиет бермән, чыны билен өз пикирлерини гайталады.

Олар газычылар тарапындан йөрелип торң эдилен кенар билен сага сүрдүлер. Эне ябың дерядан алнып угралян ерине гелип етдилер. Эшеклерини баглап, икиси-де белент райыша ярмашып уградылар.

Сергей Михайлович Гуртгелди агадан өтүнч сораян ялы бир әхенде гепледи:

— Мени багышла, Гуртгелди ага, мен өмрүмде бейле зады гөремок. Сен яп газылышыны маңа гөркез хем-де дүшүндириш бер. Бу айылганч иш болмага чемели.

Ябың ичинден чыкарылып, райышдан ашырылып зыңылан палчыклар доңуп, бири-бириниң үстүнде дагың дашы ялы болуп ятырдылар. Йөремәге, белент райыша дырмашып чыкмага нәсгел берйәрдилер. Даш ялы гатан палчыкларың йити чүңклери деген ерини тыг ялы кесжекди. Шонуң үчин-де бүдүрәп йыкылмак гаты горкулыды. Муны ёлагчылар райыша дырмашып барышларына деррев аңладылар. Совукды. Шемал ол кенардан бу кенара, ол палчыкдан бу палчыга дегип, зарын сес эдйәрди. Өңден барян Ефимов усуллык билен йөрәп, ёкары дырмашып, Гуртгелдә ёл ачярды. Бу тутум, бу десга онуң акылыны хайран эдипди: «Шейдип чөрек иймели, шейдип хем ер экмели. Шейдилип экилен, етишдирлен галланы-да харманың башына гара гарга топары ялы болуп үйшйән моллалар, эмелдарлар пайлашмалы. Мундан гүн болмаз. Мундан дурмуш болмаз. Бу дурмуш диңе өзүңи алдамакдан башга хич зат дәлдир. Дүнйәде хич бир дайханың чекйән зәхмети Хорезм дайханының чекйән зәхметине тай гелмез. Шуны дайханлара дүшүндирмек герек. Гой, оларың гөзлери ачылсын. Гой, олар хакыкатың нәмедигини билсинлер».

Райышың белент депесине чыкдылар. Ябың сув чыкып дуран дүйбүне середенде Сергей Михайловичиң башы айланды. Гуртгелди ага шейле дийди:

— Гөрйәмиң, Сары, ябың дүйбүндәки сувларың гыралары доңуп уграпдыр. Диймек, газычылар яңы гөчүпдирлер. Йөр, тизрәк гидели. Оларың тәзе гошларына етмек үчин ики даш[1] дагы ёл йөремели болар. Иргөзиндең бармасак, гараңкы дүшенден соң, биз Ремезан дагының гошуны тапып билмерис.

— Макул гүррүң — дийип, Ефимов ене бир гезек ябың дүйбүне әңетди. Башыны яйкады.

[1] Даш — бир дашың еди километр.

Олар райышдан ашак дүшүп, эшеклерине мүндүлер. Райышың боюны сырып, ябың гидйән угры билен сүрдүлер.

Гич өйлән вагтлары Ефимов билен Гуртгелди ага белент райышларың йүзүнде үркүзилен гарынжа ялы болуп йөрен газычыларың бир четинден гелип гирдилер. Әллери гамчылы, муртларыны гырав басан гарынлак мирапллар, бәшатарларының күмүш шайларыны ялдырадып йөрен газаплы ясавуллар етишибилдиклеринден богазларыны йыртып гыгырярдылар. Сөгйәрдилер. Буйрук берйәрдилер. Ефимов дагы эшеклерини баглап, енеде райыша дырмашып чыкдылар. Булара хич ким үнс бермейәрди. Мунча адамың ичинде гиҗә галанының-да гошчыларың-да, бир юмуш билен бир ере гидип гелйәнлериң-де болмагы мүмкинди. Бу хакда Гуртгелди ага Ефимова айдыпды. «Өзүни аркайын, өз ишиңи билйән адам ялы тут» дийип дүшүндиринди.

Ефимов райыша чыкан бада ашак, ябың ичине серетди. Ол өз гөзлерине ынанмады: еке гат донлы, балаклары чызгалан адамлар дыза чыкян бузлы, буланчак сувуң ичине аяк яланач гирип, яп газярдылар. Оларың йүзлериниң, бурунларының хамлары гөм-гөк болупды. Дишлери шакырдаярды. Олары дуран ерлеринде гатап галмакдан диңе дынман херекет эдип дурмаклары саклап галярды. Ефимов оларың ишини үнс билен сынлады. Ябың дүйбүнде нәче адам дуран болса, шонча адам хем райышың ички диварының ортасындакы ахырларда дурярды. Себәби ябың дүйбүнден кепҗе билен зыңылян палчыгы райышың ёкарсына етирмек мүмкин дәлди. Шонуң үчин-де ябың дүйбүнде ишлейән газычыларың зыңян палчыклары етер ялы ерде ахыр газылыпды. Ашакдан зыңылян палчык шол ахыра гелип дүшйәрди. Ахырың янында дуран адам хем дүшен палчыгы шол бада алып ёкары зыңярды. Гүйчли яш адамлар райышың аңырсына атярдылар, гаррылар, гүйчсүзлер болса зордан райышың ёкарсына атярдылар. Ахырларың башында дуранлар хем гөкдалакдылар. Йөне булар аяк яланач дәлди. Эмма аяк яланачлардан бетер үшейәрдилер. Йыртык чокайлар, көне әдиклер ашакдан, сувуң ичинден окланян палчыкларың ызгарыны соруп алярдылар. Шонуң үчин-де бу адамларың долаклары-да, балаклары-да, донлары-да өл-сувды.

Ефимов он мүңлерче адамың бу гөзгыны ягдайына узак середип дуруп билмеди. Онуң дишлери шакырдап, гөзлериниң өңи учганаклап башлады. Муны дуян Гуртгелди ага:

— Сары, йөр, Ремезан ага дагының гошуны агтаралы-ла — дийип, Ефимовың элинден тутуп ызына чекди.

Гүн батыберенде ики ёлагчы Ремезан ага билен Алының гошуны тапдылар. Эмма вели, бу ерде булара хич хили оңлулык гарашмаярды.

Үч дивары йыкылан тамың диңе бир диварының ярысы сомалып дурды. Шу ярты диварың ыгында, галан үч тарапына адам бойы әдилип акбаш, яндак айланан гош Алы билен Ремезан аганың гошуды. «Төрде» үстүне көне кече атылан дыз бойы акбашың үстүнде Ремезан ага гызыл от болуп янан додакларыны ялап ятырды. Алы от якярды. Ичиниң сувы донан түңчәни одуң голайына гоюшдырярды. Ефимов билен Гуртгелди ага бирден гирәймән «гапының» агзында аяк чекдилер. Ефимов гулак салды. Онуң гаты йүзүне урды. Ремезан ага зарын ыңранмак билен Ала йүзленйәрди:

— Әй, оглум, инди мен адам болмарын. Инди гутардыгыдыр. Вах, Касым огулжыгымы бир гөрүп өлсемдим, арманым галмазды. Акжагүл икисиниң өе гирип-чыкып йөренлерини хич болмаса екеҗе гезек гөрсемдим, армансыз гидердим...

Алының сеси титирейәрди:

— Яшулы, әжизлеме. Олары-да гөрерсиң. Оларың обамызда тутулжак тоюны-да гөрерсиң. Гызгының гайдышан бадына аяк үстүне галарсың. Йөне мерт бол, яшулы. Хеммеси гечер...

Ефимов мундан артык сакланып билмеди. Күрсәп «ичери» гирди.

— Салавмалейким, Ремезан ага! Алы, гургунмың?

— Әйт, Алы, Ефиммайт бу? — дийип, Ремезан ага гобсунды.

Алы бу ерлерде Ефимовы гөренине гең галып, илки билен муны дүйшдүр өйтди. Соңра хакыкаты аңландан соң:

— Е-фи-им... — дийип, ылгап гелди-де оны гуҗаклады. Яшула тарап үмләп, башыны яйкады. Ефимов онуң дийҗек болянына дүшүнди.

— Хава, яшулы, Ефим сени гөрмәге гелипдир...

— Оглум, яныма гел, бәррәк гел, Ефим — дийип,

Ремезан ага агач ялы элн билен гапдалындакы ере тарпылдатды.

Ефимов онун алкымына барып отурды. Эллерини, маңлайыны тутуп гөрди. Ремезан аганың тени ловлап янярды. Гөзлери ичине гидипди. Ефимовың гөвнүне болмаса, Ремезан ага диңе сүңк билен хама өврүлип, хас кичелен ялыды.

Гуртгелди ага билен Алы ожагың башында чөрек гыздырмак, чайнек-кәселери арассаламак билен мешгулдылар. Ефимов диймәге сөз тапман, Ремезан аганың кесеви ялы элини сыпалаярды. «Мениң шу гүнки гөрен задым адамың ойлап тапан иң эрбет жезаларындан хем айылганч. Мунун өзи өз-өзүни өлдүрмекден башга хич зат дәл.Ябың дүйбүниң бузуны лом билен дөвйәрлер. Аяк яланач онуң ичине гирип, доң палчыгы ёкары атярлар. Ек, мундан дурмуш хем болмаз, яшайыш хем. Ах, бу адамлары оңат, говы дурмушың ёлуна салып гойбермек үчин нәче гүйч, нәче вагт герек...». Ол йителен гөзлерини бир нокада дикип, шейле пикир эдип отурышына хемме зады ядындан чыкарыпды. Ремезан аганың эли силкинип гитди. Ефимов өзүне гелди. «Вий, мен нәме эдип отырын? Мен бу бичәрәни аяк үстүне галдырмага чалышмалы ахыры. Нәме этсемкәм? Нәме этмели-де болса, тиз этмели».

— Оглум, сув...

— Боляр, хәзир, Ремезан ага, — диййип, Ефимов эййәм Алының узадан сувлы кәсесини Ремезан аганың агзына тутды.

— Мерт бол, Ремезан ага. Сен эжизлесең, биз нәдерис? Биз эжизлесек, сен гөвүнлик бермели ахыры.

Ремезан ага бейлеки элини Ефимовың элиниң үстүнде гойды:

— Оглум, хей, Қасымдан хабар эшитмедиңми, мен гайданымдан соң?

Ефимов ялан сөзледи:

— Қасымың янындан бир адам гелди. Қасым Акжагүле, саңа саламнама языпдыр. Ол адам шоны гетирип гитди.

Ремезан ага Ефимовың элини чалажа гысды-да:

— Вах, дилиңе дөнейин, оглум... Мениң адымам языпмы, шол хатына?

Ефимов хамсыгды. Бирсалымдан жогап берди:

— Адыңы язмандыр. Йөне «какам» диййипдир.

— А, шол какам диен болса боланы, оглум... Ёгсам, какаң адыны тутмак болмаз. Көп салам диййипми?

— Тиз гөршерсем диййипдир.

Ремезан ага бир зат диймекчи болды. Эмма хич зат диймеди. Ол ёкары, асманың совук, арасса, гөзъетимсиз әлемине серетди. Кә ерде топбажык акжа булутлар барды. Говгалы, булагайчылыклы, сүтемли Ериң аңырсында гизленен Гүн шол акжа булутларың гүнбатар четине хениз-де мелевше нагыш чекмегини довам этдирйәрди. Бу совук, дүйпсүз әлем Ремезан аганың инини тикенеклетди. Онуң дишлери шакырдап гитди. Гөйә өзүни шол дүйпсүз әлемден инип гелен ики саны гүйчли эл гөтерип әкидйәжек ялы, Ремезан ага бар гүйжүни эллерине жемләп, Ефимовы өзүне голай чекди. Сергей Михайлович алада билен онуң йүзүне серетди. Ремезан аганың гөзлери: «Ефим, оглум, мени әкитжек болярлар, элимден гайым тут» диййәрдилер.

— Хә, саламнама диййсене, оглум. Әйт, Ефим, Қасым жан Акжагүлүң адыны өң языпмы, мениңкини?

— Элбетде, сениңкини, Ремезан ага...

Ремезан ага хамсыгды. Бирсалым сесини чыкарман ятды. Рахатланан ялы болды. Соңра:

—Шейледир-ле... Қасым мени өйдәкилериң хеммесинден говы гөрйәрди — дийди.

Ефимов она зорлап диен ялы бир кәсе чай ичирди. Эл ялы чөреги чайда юмшадып ийдирди. Көне-күшүл ват тапып, «чертегиң» үстүни петикледи. Ремезан ага ынжалан ялы болды. Ука гиден ялы этди.

Ефимов ювашжа гепләп, Ала йүзленди:

— Сиз, Гуртгелди ага билен укламаң. Ремезан аганы саклаң. Мен Хыва гидип гелжек.

Оларың икиси өр-гөкден гелди.

— Нирә?

— Хыва.

— Бу вагтам бир Хыва болармы, Сары? — диййип, Гуртгелди ага гашларыны галдырды. Алы болса «Ек! Ек!» диййип ер депди.

Ефимов гөвнүни бире баглады. Шонуң үчин-де тутанъерли гепледи:

— Мен бир зат диййсем, деррев терсиме турярсыңыз Бу гүррүңиңизи гоюң! Мен чага дәл. Ремезан аганың шу ягдайыны гөрүп дурубам, мен нәхили эдип бу ерде аркайын отурып билерин? Мен хем адам. Менде хем йү-

рек диен зат бар. Ремезан ага мениң достум. Доганым. Дост-доста, доган-догана шулар ялы вагтда көмек этмесе, хачан этжек? Сизиң бириңизи иберейин дийип хем ойландым. Эмма гөвнүңизе гетирмәң: сизиң ол ерде эдип билжек ишиңиз ёк. Мен завод ишчилериниң арасына барарын. Доктор тапмага олар маңа көмек эдерлер. Белки, доктор, дәри-дерман гетирерин... Оларың дилини билмели. Сиз билеңзок...

Алының ховул-хара тапып берен ябысы чаманрак диймесең, гуйчлуди. Семизди. Ефимов оны гайгырман сүрди. Ябы Хыва ёлуна дүшүп, шаёлуң танапыны күлтерләп башлады. Бирнәче вагт гечензден соң гадымы Хыва шәхериниң судуры гөрүнди. Гиже гараңкыды. Көчелерде өлүгсиже чыралар янярды. Адам келлеси сыгай жак кичижик айналардан хем ышык гөрүнйәрди. Нирә гитмели? Хайсы тарапа сүрмели? Бу сырлы, говгалы, көп адамлы гүндогар галасының хайсы дешигинден гирмели? Бу сораглар Ефимовы алада гойды. Эмма Ефимов өзүни йитирйәнлерден, элини совадянлардан, икигөвүнлилерден я-да башлан ишини ахырына етирмән ташлаянлардан дәлди. Совук көчелерде адам гаты аз душярды. Ефимов өңүнден чыкан бир өзбекден кервенсарайың ниредедигини сорады. Салгы алан тарапына гаты сүрүп гитди-де, улы кервенсарайларың бирине барып атыны табшырды. Соңра окалмадык китап ялы сырлы көчелериң бириниң четинден гирди. Инди ол ишиниң ярысыны эден ялы, өзүни еңил дуйды. Аты элин ере табшырмак, догрудан-да, онуң йүрегини еңледипди.

Ол өңүнден чыкан ики адамдан сорамак билен шәхериң четиндәки пагта арассалаян заводы тапды. Заводың ховлусындан гирип барярка, онуң өңүнден сары муртлы, сакгалы яңы сырылан, гин маңлайлы даяв бир адам чыкды. Онуң пальтосының ичиндәки келтекчесиниң якасы ёкары чыкып дурды. Шейле йылы гейнен хем болса бу адам ики эгнини гысып, эллерини жүбүсине сокуп, бүкүдип гелйәрди. Ол дервезеден чыкып чепе совулды. Ефимов хем онуң ызына дүшди. Дервезеден араны ягшы ачанларындан соң, Ефимов онуң ызындан етип, рус дилинде гепледи:

— Сизи бир минут сакламак болармы?

Даяв адам өлүгси чыраның ягтысында бир гапдалына серетди. Эгин дери ичмекли, башы уллакан телпекли бу кичижик адама серетди. Ол гулагына ынанмады. Шонуң үчин-де янкы эшиден сөзүне әхмиет бермеди-де, ёлуны довам этди. Ефимов онуң болшуна дүшүнди. Шонуң үчин-де өз янындан йылгырды. Совалыны ене гайталады.

Даяв адам бирден аяк чекди. Гөзлерини гиңден ачды. Эллерини жүбүсинден чыкараныны дуйман галды. «Ерли адамың» рус дилинде бейле арасса геплемеги, элбетде, оны чендэнаша хайран галдырыпды. Шейле-де болса, ол гең галандыгыны, нәме үчиндир, билдирмек ислемеди-де, сесине гүлки әхеңини берди:

— Диңлейәрин, женап...

— Багышлаң, мен сизиң адыңызы, атаңызың адыны билемок. Шейле-де болса, сизиң ишчидигиңизе гөзүми етирдим. Сизиң келтекчәңизиң якасындакы памык тозгалары муны маңа дүшүндирдилер. Йөрүң, бейдип дурмалың, мен сизи бир азрак ууградайын...

Биле әдим урун башладылар.

Даяв адам өзүни бирхили оңайсыз дуйды. Ол сесине берен гүлки әхеңини юмарламак үчин бу гезек чыны билен гүрледи:

— Маңа Александр Прокофьевич дийилйәр. Александр Прокофьевич Захаров.

— Өрән ягшы, Александр Прокофьевич. Таныш болалың. Сергей Михайлович Ефимов...

Олар эллешдилер.

— Сергей Михайлович, мени багышлаң. Мен гең галдым. Йөне вели, шол гең галмагым хениз-де довам эдйәр... Сизиң даш сыпатыңыз бирхили, дилиңиз хем...

— Түркменлерде «герек дереги йыкар» диен говы бир накыл бар. Инди өзүңиз соңуны пикир эдиберин...

Бирнәче вагтлап дымып гитдилер. Хер ким өз янындан пикир эдйәрди. Бирек-биреге ынанмалымы, ёкмы диен пикир икисини-де долап алыпды.

Захаров гараңкы өврүме гелип сакланды. Ефимовың алкымына дыкылып гелди.

— Сиз большевикми?

— Мен бейле диймедим.

— Сизиң болшуңыз, ягны башга гейниме гирип, завода гелшиңиз муны айдып дур. Мен сизи хәзир хекиме табшыржак. Бизиң гөзләп йөренимиз сениң ялы адам...

Онуң сеси Ефимовың гулагына айылганч сөгүнч болуп эшидилди. Ефимов тиҗенди.
— Сиз түйс русмы?
— Хава.
— Түйс ишчими?
— Хава.
— Онда сиз мени хекиме табшырып билмерсиңиз. Рус ишчисиниң выжданы бейле габахатлыга ёл бермез...
Захаров гахарланды.
— Мен ишчи дәл. Мен хекимиң адамы...
Ефимов дымды. «Догрудан-да, мен Куклин ялы бир харамзада душайдыммыкам? Кын болд-ов, бу ишлер... Сонра ол хем чыны билен гепледи.
— Мен рус хем дәл, Сергей Михайлович Ефимов хем дәл. Мен газычы түркмен. Адымам Сары. Мен завода хем барамок. Сизи-де гөремок. Бир агыз рус сөзүни-де билемок. Саг болуң. Хүҗүм этсеңиз, зорлап әкитҗек болсаңыз гыгырарын. Дадыма етишен болмаса, сиз хем мени әкитсеңиз, онда-да енилерсиңиз. Мен түркмен. Газычы. Гала геленимиң себәби, мен бу ерден чай алып гитмәге гелдим. Хеким барлап гөрмекчи болса, ызыма адам салсын. Дашсакадакы гошумыза барсынлар-да, олар мениң ёлдашларымы гөрсүнлер. Мен Сары диен түркмен газычысы болмасам, хеким мени нәме этсе эдәйсин... Хош, Александр Прокофьевич, эден хызматыңыз үчин саг болуң. Багышлаң... Мен мундан буяна бу арасса дилде сизиң ялылар билен геплешмек ислемейәрин.
Ефимов шейле диймек билен ызына доланды.
Захаров ики әтләнде онуң ызындан етип, өңүне гечди. Ики элини онуң эгнине гойды.
— Сергей Михайлович, сиз гаты хилегәр адам экениниз. Йөрүң, өе баралың. Галан гүррүңлери ол ерде эдерис...
Захаров гүлди, түйс йүрегинден сыздырып гүлди.
— Сиз шу айдышыңыз ялы этсеңиз, мениң сөзүме хич ким хем ынанмазды. Сизи бошадып гойберип, гайтам маңа «ялан сөзледиң» дийип, җеза берердилер. Худая шүкүр, хекимиң адамы болманым гаты говы болупдыр...
Бу сөзлериң айдылышына, Захаровың әхеңине Сергей Михайлович бүтин үнсүни берди. Захаровың йүрекден чыкян сөзлерине ынанмазлык мүмкин дәлди.
— Яңкы болшуңыз вели, Александр Прокофьевич, мени икирҗиңлетди. Мен эрбет бир адама душайдыммыкам дийип, горкманам дурмадым...
— Хут, рус дилини билмейәрин дийип отурыберҗекмидиңиз?
— Ёгсам нәме! Субут эдип билҗек гүманыңыз бармы?
— Түркмен дилини говы билйәнизми?
— Түркменлериң өзлери ялы билйәрин-ә дийип билҗек дәл, йөне билйәрин... Мен шу зерарлы-да ол ере алып гитсеңиз, кән геплемездим. «Газычы», «Гош», «Пил», «Кепҗе» ялы үч-дөрт сөзи гайталар отурардым. «Чай» хем диердим. Онсоң мени бошадар гойберибирдилер...
— Ёк, сиз йөнекей адам дәл болмага чемелиңиз — дийип, Александр Прокофьевич Ефимовың голтугындан тутды. — Бәри, бәри. Ине, гелдик — дийди.
Захаров жайыны ачып чырасыны якды.
— Багышлаң, Сергей Михайлович, шу гүн өйде аялым ёк. Оны шу голай обадакы бир өзбек ашнамыз алып гитди. Оглы болупдыр. Өзүмиң-ә элим дегмеди, гидип билмедим. Дашкы гейимлериңи чыкар. Аркайын отур, мен чай гояйын.
Захаров шейле диймек билен кухня чыкды. Ефимов эшиклерини стула ташлады. Йүз гөрүлйән уллакан айнаның өңүне барып, өзүне середип гүлди. «Догрудан-да, шу гөрнүшимде даш ялы доңуп отуран болсам, маңа рус дийҗек гүманлары ёк».
Айнаның өңүндәки дашы хер хили йити реңкли күти китап Ефимовың үнсүни өзүне чекди. Ол китабы элине алды-да, агдарышдырып башлады. 50-нҗы сахыпадан соң китабың кагызларының реңки үйтгешди. Форматы тәзеленди. Ефимов тәзе сахыпадан кичиҗик бир абзац окады. Бегенди: «Лениниң китабы. Лениниң сөзлери». Ол канагатланмак билен китабы япды. Еринде гойды. «Бу адам билен аркайын геплешмек мүмкин».
Ефимов айнаның өңүнден чекилип, столуң голайына геленде, гейимлерине гөзи дүшди. Озалдан гысcаныл дуршуның үстүне-де онуң йүреги дилинип гитди. Шулар ялы совукда ялазы мейданда от билен ялын болуп ятан Ремезан ага гөз өңүне геленде. Ефи-

мовың йүреги гүрсүлдәп уруп башлады. Ол эли чәйнекли, кәсели ичери гирен Захаровың алкымына дыкылып барды-да:

— Александр Прокофьевич, мен чай хем ичжек дәл, отурмага-да вагтым ёк. Маңа ягшылык этжегиңиз, көмек этжегиңиз чыныңыз болса, шу сагадың өзүнде өкде врач тапып бериң.

— Нәме, бир ериңиз агырярмы? — дийип, Захаров чәйнеги столда гойды-да, гөзлерини гиңден ачып, Ефимовың йүзүне серетди.

— Ёк, Александр Прокофьевич, хич ерим агыранок. Бизиң гошумызда бириси агыр ятыр. Оңа гаты тиз доктор көмеги герек.

Шундан соңра Ефимов Ремезан ага барада Захарова гысгача гүррүң берди. Захаровың йүзүне чиңерилип серетди. «Көмек эдермикә, этмезмикә?».

— Мен ягдая дүшүндим, Сергей Михайлович. Эмма хут шу вагтың өзүнде белли бир зат дийип билжек дәл. Себәби мениң иберип билә йжек адамымың әжеси өрән агыр ягдайда ятыр. Өзи гаты гүйчли доктор. Эмма әжесиниңки аял кесели боланы үчин өзи бежерип биленок. Шонуң үчин-де башга доктор чагыряр. Бир минут айрылып биленок.

— Башга хич чыкалга ёкмы, Александр Прокофьевич?

— Чыкалганы диңе шолара барып, Габдурахманың өзүнден сорамалы.

— Гиделими?

— Гидели... Йөне, чай-саям ичмедик, гүррүңлешип хем билмедик. Себәби-де белли. Мен дүшүнйәрин.

— Александр Прокофьевич, гыссанмалы.

— Онда маңа сөз бериң.

— Нәме сөз?

— Шу якында гелжегиңизе!

Ефимов ойланды. Вагтыны өлчеришдирип гөрди. Соңра:

— Хөкман гелейин. Тежрибе алшарыс, пикир алшарыс — дийди.

...Габдурахман Хабибуллин бу икисини гүйчләп диен ялы өйүне гиризди. Ефимов бу алчак, тутаньерли йигиди чыраның ягтысында, гызгын отагың ичинде сынлады. Атйүзли, юка додаклы, жүйкбурун сарымтылрак узын сачы келлесиниң херекетине гөрә сув ялы

болуп, хер тарапа толкун атып дуран гөрмегей, йигрими үч-йигрими дөрт яшларындакы бу алчак йигит Ефимова ярады.

— Шейле вагтда гелип, сени азара гояныныз үчин багышла, Габдул, биз межбур боланымыз үчин гелдик, бизе сениң маслахатың герек — дийип, Захаров өтүнч сорады.

Соңра Ефимов нәме үчин гелендигини гысгача, ынамлы эдип айдып берди. Рус адамсының гейимини чалшырып, бир гарры түркмене көмек этмек үчин нәтаныш шәхерине гелип, гижәниң ичинде азара галып йөрмеги Хабибуллине тәзе гүйч берди. Яш йигидиң йүреги бирден жошды. Онуң Ефимовы гужакласы гелди. Йөне сакланды. Толгунышыны басандан соң, шейле дийди:

— Сергей Михайлович, сизиң хызматыңызы битирмек мениң үчин улы багтдыр. Йөне вели, мениң ягдайымы сизе Александр Прокофьевич дүшүндирендир. Шейле-де болса мен сизиң билен гидейин. Йөне сиз Александр Прокофьевич билен бәш-он минут гарашың. Чай ичиң. Мен бир доктор достумыңка барып гелейин. Ол мен гайдып гелйәнчәм әжемиң янында болсун...

Габдурахман Захаровың-да, Ефимовың-да хайынавайына гараман гейнип башлады. Ички отагларың бириниң гапысыны ачды-да:

— Хадыча, кунакларга чәй бир. Мин ун минутдан килем,— дийип, шол демде гөзден гайып болды.

Балдырлары, эллери дыкызжа, гоюн гөзлери гүлүп дуран, ёгын сачлы, дөшлек, ортадан песрәк бойлы, йигрими яшларындакы татар гелни Габдурахманың ачан гапысындан чыкды. Ол Захаровың йүзүне бакып йылгырды. Эллешди. Ефимова середип, баш атды.

Хадыча Захаров билен геплешип йөршүне столуң үстүне чай, нахар чекишдирйәрди. Булар столуң башына гечип отуран батларына Габдурахман өз доктор достуны ызына тиркәп гелди...

Ики атлы гижәниң ярысы геченден соң, шәхериң гүнбатар дервезесинден чыкып, улы ёла дүшди. Гаранкыды. Гөгүң йүзи арассады. Асман ашаграк инен ялы, йылдызлар улуды, петрешип дурдулар.

Атлылар шәхерден араларыны ачанларындан соң, атларының гулакларыны деңләп, голайлашып сүрдүлер. Ефимов геплемейәрди. Онуң бар пикири Ремезан

агадады. «Нәхили ягдайдака? Гызгыны гайдышдымыка? Бәри бакдымыка? Хабибуллин оны өлүмиң элинден алып галыбилмесе, иш кын болар. Касыма агыр дегер. Еке Касыма-да дәл, бу гарра бир зат болайса, бизиң хеммәмиз үчин говы болмаз. Ёк, оны сагалтмалы. Хер зат этмели вели, оны сагалтмалы. Ол бу вагт өлмели дәл. Ол агтыгыны гөрмели. Бедиркентде тәзеден өмүр сүрмели. Ол шу өмрүниң ичинде нәме гөрди? Нәмә гуванды? Нәмәниң ышгы билен яшады? Оны хер әдимде аяк астына салып депеледилер. Оны хер әдимде масгараладылар. Онуң йүрекден сыздырып гүлен вагты болмады ахыры! Адам шейле жебир үчин догярмы? Әлбетде, ёк! Адам өз адына мынасып яшамалы. Ёк, Ремезан ага өлмели дәл!».

Ефимов шу пикирлериң нетижесинде Габдурахмана йүзленди:

— Доганым, Габдурахман, элиңден гелени эт. Мениң Ремезанымы аяк үстүне галдыр.

— Сергей Михайлович! — дийип, алчак йигит йүрегинден сыздырып сөзледи. — Сергей Михайлович, мен элимден гелени эдерин. Ондан яңа аркайын болуң. Хер бир кеселлә шейле серетмеклик хер бир доктор үчин кануныдыр. Мукаддес ишдир. Мен шейле хем эдерин. Мен шондан хем ичгинрәк, шондан хем ыхласлырак әңедерин. Бир докторын элинден гелйән зат болса, мен шоны эдейин.

Агыр пикирлери башындан ковмак үчин хем-де Габдурахман Хабибуллини якындан танамак максады билен Ефимов она:

— Сиз нәхили ягдайда бу ерлере дүшдүңиз? — дийип сораг берди.

Бу сораг татар йигидиниң ядына кән затлары салды. Кән говгалары гөзүниң өңүне гетирди. Ол гүнлер жошгунлы, дабаралы гүнлерди. Я-да яш Хабибуллине шейле болуп дуюлыпды. Ол Ефимовың сорагына хөвес билен жогап берди:

— Мен Казань медицина институтында башдан аяга ченли дине отлично окадым. Соңкы йылларда мени революцион иш бүтинлей өзүне чекди. Казань заводларының ишчилери, Казань университетиниң студентлери билен гатнашыгымыз гүйчлүди. Шонуң үчин-де бизиң иститутымызда революцион дуйгы гүнсайын өсйәрди. Гозгалаңлара, демонстрациялара хөвес билен гатнашярдым. Хеммәмизем шейледик. Институты гутарып-гутарманкам бир улы гозгалаңа гатнашаным үчин бейлеки адамлар билен мени-де тутдулар. Үч ай одиночкада ятдым. Тас дәлирәпдим. Йүрек эркаалыгы, гөрешмеги, йыкып-юмурмагы ислейәрди. Эмма дөрт диварың ичинде элден гелжек зат ёкды. Шу маңа гаты агыр дегйәрди. Бир гүн түрмеден чыкардылар. Өзүмеде йигрими дөрт сагат вагтың ичинде Казань шәхерини, тогсан алты сагадың ичинде-де Татарыстаны терк этмели дийдилер. Хөкүм гүйчлүди. Эжем билен аялымы алдым-да, нирдесиң Хорезм дийип ёла дүшдүм. Мени бу ере гайтмага хич ким межбур этмеди. Мен башга ерлере-де гидип билйәрдим. Йөне өвренен ылмымы дерерли пейдаланмак ислейәрдим. Мүмкин болдугыча халка якын дуруп, дертлилериң дердини еңлетмек ислейәрдим. Ине, мениң гысгача айданымызда, ягдайым шейле. Мен Александр Прокофьевич дагының досты. Инди Сергей Михайлович, сизиң биленем дост болдук. Йөне вели, сиз Хыва хөкман гелиң. Хас якындан таншалың.

— Хөкман, хөкман гелерин...

Ефимов билен Хабибуллин газычыларың гошларына голайлап геленлеринде, хениз даң атманды. Эмма адамлар совуга чыдап билмән эййәм ояныпдылар. Онларча гектар мейданы тутуп ятан гошларың херсинде от янярды. Одуң ягтысында адамларың тарасы гөрүнйәрди. Гараңкы, совук гижеде газычыларың гошларының бу гөрнүши гошун дүшелгесини гөз өңүне гетирйәрди. Адамлар хәзир ерлеринден туруп, ганлы сөвеше гирибержек ялы ховплы, йүрек гысдырыжы бир ягдай ики ёлагчыны-да гаплап алыпды. Мунуң үстесине-де эшеклер аңңырярдылар, атлар кишңейәрдилер, дүелериң ыңжалыгы гачыпды.

Жахан ягтылыберенде Ефимов билен Хабибуллин Ремезан аганың гошуна гелдилер. Ефимов атының жылавыны бир чөпе чалажа илтешдирип, Хабибуллине-де гарашман күрсәп «ичери» гирди. Шол бада Ремезан аганың ятан ерине серетди. Гуртгелди ага билен Алы овуң баш ужунда отурып. Ремезан аганың агзына гезек-гезегине сув дамдырярдылар. Алы Ефимовын сорагли назарына:

— Бу-ха гидип баряр, Ефим — дийип жогап берди.

Хабибуллин эсбапларыны Ремезан аганың голайын-

да гоюп, адамларың бир чете чекилмегини хайыш этди. Элини чермәп, ыхлас билен Ремезан аганы барлап уграды. Ол бәш-он минутлап сесини чыкарман, үнс билен ишледи. Сергей Михайлович нәмәлим бир хат окаян ялы, гөзлерини Хабибуллиниң йүзүнден айырмаярды. Вагтың гечмеги билен Ефимовың рухы песелип, йүзүниң нуры өчүп башлады. Ол:

— Доганым, Хабибуллин, нәме дийсеңиз рус дилинде айдавериң — дийип, ашак бакды. Онянча Хабибуллин гөнүлемели болды:

— Сергей Михайлович, айдара-диере зат галмандыр. Гызгыны кырк ики градуса азажык етенок. Кеселли бир сагатдан узак яшамаз. Индики маслахат?

Ефимов дишлерини гыжап:

— Ах! — дийди-де өзүни ере гойберди. Ики эли билен келлесини тутды. Сесини титредип гепледи:

— Индики маслахат? Индики маслахат белли, доганым, Хабибуллин! Индики маслахат: адамлары шейле эдйән, аяк астына салып депелейән феодализми ер билен егсан этмели! Ине, индики маслахат! Жүнейит ханың, Хыва ханының тагтларыны күл-оврам этмели! Ине, индики маслахат! Соңра гызаран гөзлерини ялдырадып, Хабибуллине серетди:

— Хич зат эдип болжак дәлми?

— Ёк, Сергей Михайлович, хич зат эдип болжак дәл. Медицинаның шу ягдайда эдип билжек зады ёк.

Хабибуллин гайтды.

...Ремезан аганы жайламак үчин мирапдан, ясавуллардан ругсат алмак кән вагт алды. Дагың гаясы ялы белент райышың отуз әдим гайрасында, эшегарка белентлигиң үстүнде Ремезан аганы жайладылар. Бу ер чар тарапыны от-чөп басан ташланды, экилмейән ерди. Бу ерде эмеле гелен габрың тәзеже топрагы үстүни гар өртен мейданда месе-мәлим болуп, узак ерлерден гөрүнйәрди. Ефимов ничезар агламан сакланжак болды. Эмма гөлегчилер билен ызына долананда, Ремезан аганың: «Акжагүлүң адыны оң языпмы я-да мениң?» диен сөзи ядына дүшүп, сакланып билмеди. Онуң гөзлеринден боюр-боюр яш дөкүлди. Ол гоша гелип етенлеринден соң аяк чекип, бейлекилерден ыза галды. Ене-де доланып ол ере серетди. Ичини гепледи: «Рахат ят, Ремезан ага. Сениң Касыма, Акжагүле болан сөйгиңи мен ере гачырман кабул эдип алдым. Оны йүрегимиң иң пәкизе ериңе яздым. Рахат ят. Биз бу айылганч дурмушы дүйп-тейкары билен тәзеләрис. Йөне сен оны гөрмелидиң...» дийип, гөзлерини сүпүрди-де «жая» гирди...

Ремезан аганы жайламага гатнашан оба адамлары тиз вагтда даргашдылар. Хер ким өз ериңе барып, буз ялы сувуң ичине гирип, яп газмага башлады. Алы-да кепчесини эгниңе атып уграды. Гошда Гуртгелди ага билен Ефимов галды.

...Ефимов дөрт гүнләп бу ерде болды. Гүндүзлериңе гошда галян адамлар билен, агшамларына (ясавуллар, мираплар голайдакы обалара гидип кейп чекйәркәлер) дашына йүзлерче-мүңлерче адамлары үйшүрип, ягшы дурмуш угрунда нәхили гөрешмелидиги барада, хер кимиң өз хукугыны нәхили эдип горамалыдыгы барада гүррүң берйәрди. Илкинжи агшамдан башлап газычыларың арасында «перишде йүзлүже, сары адамың» ады дилден диле гечип башлады. Онуң гелжек хакда берйән гүррүңлери адамларың рухуны гөтерди. Оны хер гиже бирки гоша чагырярдылар. Ефимов Лениниң пикир дәнелерини говы ере, кән ере сепди. Халкы гөрешe чагырды.

Сергей Михайлович Гуртгелди ага билен бәшинжи гүн Хыва уграды. Шол агшам Александр Прокофьевичиң өйүнде Хыва гурамасының активистлери билен душушды. Халкың арасында революцион пропаганданы гүйчлендирмек барада аркайын, дүйпли суратда пикир алышдылар. Ефимов хывалылардан, хывалылар Ефимовдан өврендилер.

Сергей Михайлович шейле дийди:

— Мениң газычыларың арасында гечирен шу дөрт гүнүм, өмрүмиң иң манылы яшалан гүнлери болды. Адамлар хакыкат барадакы гүррүңлери шейле бир диңлейәрлер вели, жаның хезил эдйәр. Мен дөрт гүнде секиз мүң адам билен гүррүң гечирдим! Мунуң өзи пропагандист үчин улы багтдыр! Хывалы достлар, сизден этжек хайышым шейле: мунча адамың башыны бир ере жемлемек гаты кындыр. Эмма олар жемленипдирлер. Шонуң үчин-де мүмкинчилиги элден бермән. Ол ере адам ызындан адам ёллаң. Йөне хабардар болуң. Гүн батып, гараңкы дүшенден соң эмелдарлар кейп чекмәге гидйәрлер. Хакыкы адамларың еке өзлери галярлар. Ине, шейле вагтда барың. Халкы гелжек гөрешлере тайярлаң.

Сонра Ефимов хывалылардан көмек сорады:

— Бизде ерли халкдан соватлы кадрлар ёк. Басмаханамыз ёк. Шу угурдан бизе көмек этмесеңиз болжак дәл.

Александр Прокофьевич шейле дийди:

— Сергей Михайлович, бу угурдан биз сизе көмек эдип билерис. Бизиң угурсызрак дашбасмамыз бар. Соватлы, революцияның ишине жаны-тени билен берлен ерли кадрларымыз бар. Йөне арада гатнап дурар ялы, бизде язылан листовкалары әкидер ялы адам тапармысыңыз?

Ефимовың гөзүниң өңүне Салай җерчи гелди. Ол Гуртгелди аганың-да йүзүне серетди. Ондан соң:

— Адам тапарыс, Александр Прокофьевич. Онда-да говы, ынамлы адам тапарыс — дийип, ене-де Гуртгелди аганың йүзүне гөзледи.

Гуртгелди ага муртуны товлап гойберди.

Дашховуз билен Хываның, Хорезмиң бейлеки шәхерлериниң арасындакы гатнашыгы гүйчлендирмек барадакы гүррүң хем узага чекди. Бу барада-да бар болан мүмкинчиликлерден ики шәхериң хем долы пейдаланмагының ёллары, тәрлери өлчеришдирилип гөрүлди. Тәзе-тәзе ёллар ачылды.

Гиҗе ятылмады. Эртеси Ефимов билен Гуртгелди ага Дашховуз ёлуна дүшдүлер.

Ёл узакды. Ефимовың башына гелйән пикирлер хем хер хилиди. Хыва гурамасының активистлери билен болан бу душушык онуң йүрегинде дүйпли ыз галдырды. Ол бу ёлда чекен әхли кынчылыкларыны ядындан чыкарды. Ол бу душушыкдан түкениксиз гүйч алан ялы болды. Гарлы мейданда галан тәзе топраклы түммек болса, онуң бу гүйҗүни хас беркитди. Ефимовың йүрегинде адамлары бу айылганч дурмушдан гутармак пикири өсйәрди, беркейәрди.

Онуң ызындан сүрүп барян Гуртгелди ага пикир эдйәрди: «Тоба худайым, шуҗагаз гөвреде шунча гүйч, шунча дилеварлык, шунча адамкәрчилик ерлешйәр дийселер ынанмаздым. Эмма мен муны гөзүм билен гөрдүм. Хер-нә бу адамың өмри узак болсун».

ХАРМАН НОГАЙ

Харман ногай кабинетине гирип, гапысыны ичинден гулплады. Чилимиң түссесине саралан пишге муртла-

рыны ёлуп ташламак ислейән ялы, гахар билен чекипдирди. Эли билен әңегини сыпалады. Столуның өңүнде дуран стулларың бирини депип гойберди. Чилим отланды. Ики элини жубусине сокуп, гапы билен айнаның арасында әдим уруп башлады. Көне көпден бәри ремонт эдилмедик, реңклеңмедик пол газап билен басылян аякларың зарбына чыдап билмән, көне араба ялы жыгылдаярды, бу Харман ногайың өңкүден-де бетер гахарыны гетирйәрди. Ол аграс, улы гөвресиниң әхли аграмыны аякларына йыгнап, бат билен пола басярды.

— Жыгылда! Дөвүл! Дешил! Хумардан чык! Ёк, ёк, бу сениң жыгылдың дәл, бу заводың жыгылдысы! Дөвүлжек араба кырк гүн өңүнден жыгылдап башлар диенлери чын экен. Мен озал бу накылың маңысына үнс бермейән экеним. Инди дүшүндим. Инди онуң дүйп маңысына гөзүми етирдим. Завод көне арабамы? Ол жыгылдап башладымы? Ол ене кырк гүнден хатардан чыкжакмы? Ёк! Ёк! Ёк! — дийип, гөйә бир гүйч үстүне хүжүм эдйән ялы, бирине бир зады субут этмекчи болян ялы, бөкүп еринден турды. Газап билен столы юмруклады. Юмругыны столдан гөтерман, өз отуран стулына гарап, агзыны көпүрҗикледип сөзледи:

— Ёк, Харман ногай, ялан сөзлейәрсиң! Завод кырк гүнденем, кырк йылданам хатардан чыкмаз! Харман ногайың келлеси эгнинде дурса завод хем дурар. Ишләр! — Ол ене-де отурды. Тәзеден чилим отлады. Бир стакан сув ичди. — Бу-да бош гүррүң. Хакыкатың өңүнде догры дурмагы, онуң гөзүне гөзүңи гырпман догры серетмеги башармак герек. Херки ягдайдан баш алып чыкмагы башармак герек — дийип, өз-өзүне маслахат берди.

Хакыкат болса шейледи: өңки заводдан оба гөчүпди. Харман ногайың ишчилериң арасындакы өңки абрайы дәнеси гутаран өйүң берекети ялы болуп гачыпды. Инди ишчилер оны дине заводың машынларының, тамының эеси дийип танаярдылар. Заводың ичиниң бейлеки эрклериниң хеммеси ишчилериң [illegible]. Эмгечипди. Ишчилер вагтында гелй[illegible]гүйчлүди. гидйәрдилер. Хер гүнки этмели [illegible] гитди? Олар, хей. Эмма оларың йүзүнден өңк[illegible], көне Орсыет от ичинногайы гөренлериндәки [illegible]түнде Лениниң пикири даалнып ташланан ялы [illegible]. Бу гаяның үстүне чар тарапләймеселер. Харман [illegible]илов хем, Краснов хем, Деникин

хем, Махно хем, Самарадакы чехлер хем, дишине ченли яраглананн немецлер хем кәр эдип биленоклар. Ленин юрды вейран этди. Ачлыга, хорлуга сезевар этди. Ол гая кул-пеекун эдилер. Бу гүн болмаса, эртир эдилер. Гурбанмәммет сердар хем онуң гаршысына гөреше чыкды. Маңа пагта чекйән арабалар, дүелер инди Дөртгүле уруш үчин герек затлары чекйәрлер. Зыяны ёк, гой, чексинлер. Хан енсе, Хорезме аралашан Ленин пикирлери ер билен егсан эдилсе, гызыл Дөртгүл йыкылса боляр. Мен йитирен затларымын өвезини ики йылда доларын».

Соңкы пикир Харман ногайың жанына арам берди. Ол папиросын яныл дуран ужундан чыкян түссәниң бурнуна долмагы зерарлы деми тутуландан соң хопугып, ики элини-де келлесинден айырды. Папиросыны полуң үстүне ташлап, эдиги билен басып мыжжыратды. Айнаның өңүне барып, бурнуны овкалады, тәзе хова алды. Үстүндәки агыр йүки еңлән ялы болды.

«...Йөне вели, бу уруш гелжек йылың-да. соңкы йылың-да пагта хасылына уллакан зыян етирер. Нәме-де болса, еңип үстүн чыкмак үчин чалышмалы. Элден гелен көмеги аямалы дәл. Волга боюндан гелен иң соңкы хатда мениң мүлкүмиң алнандыгы барада айдыляр. Диймек, мен бу ердәки мүлкүми горамалы. Бу ердәки өйүми горамалы. Бу ерин, бу юрдуң диреглерине берк япышмалы. Оларың диенинден чыкмалы дәл».

Келлеси ялдырап дуран, семиз йүзли, гечи сакгаллы бухгалтер күти хасап депдерини, ичи долы кагызлы гөк папканы голтуклап ичери гирди. Онуң ичине гидип дуран гоюн гөзлери Харман ногайың йүзүне душенден иңи тикенеклэп гитди. Шейле-де болса, ызына доланыбермеги услып гөрмән, бир чете совлуп, ичини геплетди: «Аматсыз вагты гелипдирин».

Харман ногай гапының ачыланыны, бир адамың гирендигини гөрди. Эмма вели, онуң кимдигини аңшырмады. Бирнәче вагтлап йөне бош ере середйән ялы болуп ,бухгалтере тарап әңедип отурды. Бухгалтериң келлесиниң йылчыр хамы оны хушуна гетирди.

Харман ногай геплемән, үм билен «отур» дийип теклиг этди.

Бухгалтер йыкык стулы гөтерди-де, столуң голайында гойды. Учжак гуш ялы болуп, йыгжамланып отурды. Хожайын гөк папка тарап элини узатды. Бухгалтер бөкүп турды-да, папканы гетирип онуң өңүнде ачып гойды. Харман ногай кагызларың үстүне эгилди.

Бухгалтериң гетирен хабарлары Харман ногайың әдйән пикирлеринден-де айылганчды. Руссияның хер ерлеринден гелен хатларда завод-фабрик эелери заманың үйтгешендиги, кәбирлери болса фабриклериниң элден гидендиги барада языярдылар. Бирнәчелери болса, хасап-хесип ишлерини гечирип билмежекдиклери барада догры айдярдылар. Себәбини болса, юрдуң душен ягдайы билен душүндирйәрдилер.

Келлеси йылчарып дуран бухгалтер бу хатлары Харман ногая гетирмезден өң окапды. Хеммесиниң манысыны билйәрди. Шонуң үчин-де гөзүниң асты билен Харман ногайың, кә гызарян, кә гөгерйән йүзүне середип отурышына өз ягдайындан горкярды. Онуң гөвнүне болмаса, Харман ногай отуран еринден сычрап туруп, өз якасындан тутайжак ялыды. Екаркы хатлары язан адамлар келлеси йылчырап дуран бухгалтер тетелли адамың дүнйәде бар я-да ёкдугы хакында гөз ачып-юмасы салым пикир эден адамлар дәлди. Эмма вели, муңа гарамаздан, бу хатларың язылмагында өзүниң-де эли бар ялы бухгалтери бирхили булашыклык гаплап алыпды. Яранжаң, горкак адамлар мыдама шейле болярлар.

Харман ногай элиндәки ёгын галамыны бат билен столуң үстүне ташлады. Зәхреси ярылан бухгалтер ер-гөкден гелди. Таяк келлесине дегермикә өйдүп, ики эли билен келлесини тутды. Муны сынлан Харман ногай гүлжек ялы этди. Гүлкүси тутмады. Ол шол гахары билен чилим отлады. Бухгалтер өзүне гелди. Үсгүрип башлады. Онуң хем чилим чекеси гелди.

— Тартырга буламы, хожайын?

Харман Ногай ярым агылы, ярым гахарлы сесде түркмен акценти билен жогап берди:

— Тарт, тарт, Сибгтауллин, үзүлйәнчә тарт!

Хат окамак, чекилйән, чекилен, шу хатларың эсасында инди чекилжек зыянлары хасаба алмак иши ики сагада голай вагт алды. Бухгалтерия ишине Сибгтауллиниң өзүнден-де өкде Харман ногай бу затларың, санларың, дебетлериң, кредитлериң хеммесине бир агыз сораг бермән дүшүнди. Депдерлери ызына гайтарып берди-де, эййәм аяк үстүнде титрәп дуран бухгалтере

гапыны гөркезди. Бухгалтер пишик басышыны эдип, ишикден чыкды.

Шейдип Харман ногай от ичиндәки Руссмет билен хем хошлашды. Онуң ерден әрки үзүлен ялы болды. Бокурдагы долды. Гөзлери немленди. Өзүни билип уграны бәри аглап гөрмедик, доң йүрек, рехимсиз Харман ногай аңырдан толкун атып гелен гөз яшларына эрк эдип билмән, улы-или билен мөңңүрип, багрыны ере берди... Бирхаюкдан соңра еринден туруп, айнаның өңүне барды. Заводың түсселәп дуран турбаларына, керпич диварларына сын этди-де:

— Шу заводың иң соңкы керпижини-де Гурбанмәммет сердарың еңшине багышламалы болса багышларын! Мениң, мениң бала-чагаларымың мундан соңкы өмри диңе ханың бу еңшине баглы! — дийип, зарп билен чыкып гитди.

ДӨРТГҮЛҮҢ ДЕПЕСИНДЕ ГАРА БУЛУТ

Соңкы он-он бәш гүнүң ичинде Дөртгүлүң ягдайы бүтинлейин үйтгеди. Базарларда ел өвүсйәрди. Эгрем-бүграм көчелере бир вагтлар безег берип отуран, арының өйжүгини ядыңа салян дүканларың агзына урлан уллакан гулпларың үстүни япан гарлар кә эрәп, кә донуп буза дөнүпдилер. Олара баканында иниң тикенеклейәрди. Бир гап өтлүчөп, бир гадак сүйжи, ики атым гөк чай тапмак инне билен гуйы газандан аңсат дәлди. Гант-набат гөзден учупды. Онуң тагамыны хем унудыпдылар. Эмма вели чай улыны-да, кичини-де аялы-да, эркеги-де хорлаярды. Теммәки-де шейледи. Адамлар келлелерини тама урярдылар.

Огурлык шәхериң тениңе чыкан чыбана дөнди. Адам хер ягдайда болса-да адамды. Оңа ичмек, чекмек, иймек герекди. Бу затлары тапмак үчин илки билен пул герекди. Пул болса хәзирки Дөртгүлде атлыды, адамлар онуң ызындан пыяда ковярдылар. Пул болаянда-да оңа зат тапмак кынды. Пулуң гүйжи самана дөнүпди. Шейдип, шәхериң тениңе чыкан чыбан ириң йыгнаярды. Бир гүн йыгнады, ики гүн йыгнады, үч гүн йыгнады... Ахыр соны хем чыбан ярылды. Огурлык башланды. Әхли зат огурланярды. Тамлыларың кесевисинден башлап, тамларың дервезесине ченли огурлаярдылар. Агшам гөрүп гечен дервезаң агзы эртир гөрсең хонкарып талярды. Кәвагтларда огрулары тутярдылар уруш, гыкылык, сөгүнч башланярды.

Исполком гуюларың башында нобатчы гоймага межбур болды. Шәхериң гуюсы кәнди. Шонуң үчин-де бу хем кән гүйч талап эдйәрди. Сув азалыпды. Онуң үстүне хем уруш-кәйиш башланып уграпды. Нобатчылар гуюлардан сув алмагы тертибе салярдылар. Икинжи тарапдан, гуюлары душманлардан хем горамалыды. Олар соңкы вагтларда хас гүйчленип, башларыны галдырып уграпдылар.

Шәхердәки чагаларың ярысындан көпрәги гөкбогма, гызамык билен кеселледилер. Улуларың арасында гарахассалык гүйжеди. Хер гүн көп санда адам хем чага өлйәрди.

Хеммесинден бетери Жүнейит ханды. Ол шәхериң дашыны халкалайын габап алыпды. Шәхере хич кими гойбермейәрди, шәхерден-де хич кими чыкармаярды. Уллакан агажың дашына чырмашан ашдарха ялы болуп, Жүнейит хан Дөртгүли гысып-говруп уграпды. Кә гүнлер, кә гижелер онуң адамлары шәхериң демир дервезелерине маңлайларыны уруп гидйәрдилер.

— Оюнда утуланыңы билмек ягшыдыр!

— Бес эдиң! Дервезелери ачың!

— Шәйдаковы өлдүриң!

— Динден чыкман!

— Хан аганың газабындан горкуң! — диен сөзлер, сапандан чыкан кесек ялы болуп, белент диварларың үстүнден галаның ичине патлап дүшйәрди.

Ягдай агырды. Хер демсайын бетер агырлашярды. Эгер-де Дөртгүлүң халкына ёлбашчылык эдйәнлер эжиз адамлар болан болса, шәхериң ачары биреййәм Жүнейидиң элине гечерди. Эмма олар большевиклерди. Олар бу ягдая чыдаярдылар. Халка-да чыдамагы, гөрешмеги, еңмеги өвредйәрдилер.

Жолмурзаев аягындан даш асылан ялы агыр әдимләп, бәшатарының гундагыны ерден сүйрәп, гиже сагат үчде кабинетине гелип гирди. Бәшатары элинден гачды. Оны ерден гөтермәге онуң акылы-да, гүйжи-де етмеди. Эндиги боюнча столуның аңырсына гечди. Отуран бадына башыны стола гоюп иркилди. Орта бойлы, этлек, узын гара муртлы, сакгалы сырылан өңки Жолмурзаевден хич зат галманды. Ол чөп ялы болупды,

гөзлери ичине гидипди. Сакгалыны соңкы гезек хачан сырдырандыгыны ядындан чыкарыпды. Муртлары салланыпды.

Онуң ыз янындан Николай Алексеевич Шайдаков гелди. Удальцев хем ичери гирип, гапыны япды.

Николай Алексеевич ган өйүлен гөзлерини адъютантына өврүп, ерде ятан ярагы гөркезди:

— Ювашлык билен, шакырдатман ярагы алып гой, Гой, бир азажык ятсын. Хениз хич ким гелмәндир.

Удальцев бу юмшы деррев битирди. Николай Алексеевич өз отурян ерине гечип отурды-да, жүбүсинден блокнотыны чыкарып, бир затлар беллешдирмәге башлады. Гапының өңүнде хейкел ялы болуп дуран Удальцеве:

— Бир кәсе гызгын сув тапылмазмыка? — дийип, йүзленди.

Удальцев шол бада пишик басышыны эдип гапыдан чыкды.

Шайдаковың блокнотындакы овунжак харплар гошаланып, хер реңке гечип уградылар. Сахыпаның йүзүне әлемгошар реңки чайылды. Шундан соң Шайдаков:

— Болжак дәл-ов. Гызгын сув ичемден соң ягшылашаймаса... — дийип, Җолмурзәеве гүррүң берйән ялы оңа тарап бакды.

Бәш гиже-гүндизләп кирпиги кирпигине дегмедик Җолмурзәев шейле бир сүйжи уклапды вели, шонча вагтлап ятмадык Шайдаковың оңа сын эдип отурышына гөзлери сүзүлип гитди. Йылы җайын ичинде, йүңли ёрганың ашагында, аялы билен сүйжи укуда ятан вагтлары хыялына гелди. Эртир ирден туруп, гериип херекет эдиши ядына дүшди. Бу затлар онуң эндамыны говшатды, бейнисини ишлемекден саклап, мылайым, әҗайып, леззетли бир ягдая гечирип, Шайдаковың полат эркини элинден алып башлады. Әпет бир гүйч пейда болуп, онуң габакларыны ашак басып уграды. Шайдаков саг гулагының юмшаҗык ерини гахар билен чүммүкледи вели, өтерәк гечдими-нәтдими, гөзлери учганаклап гитди. Яңкы онуң кирпиклерини ашак чекйән гүйч гайып болды. Шайдаков укудан ачылды.

— Ёк, чыда, Шайдаков! Эҗизлеме! — дийип, еринден турды. Дараклыгына басып, кабинетиң о четинден бу четине гезмелемәге башлады.

Онуң пикири айдыңлашып, келлесиндәки укы дума-

ны совулды. Хәзирки ягдайың хакыкаты оны бүтинлейин өзүне гетирди. «Сапармырат билен Нурахметден хабар ёк. Ягдай сагатсайын агырлашяр. Олар саг-аман ёлдаш Лениниң векиллериниң янына барып етен болсалар, биз хеләк болмарыс. Болмаса-ха нәме болжагы белли дәл. Хер хили эрбет вакаларың йүзе чыкмагы мүмкин. Хер, зат-да болса рухдан дүшмели дәл. Бейлекилериң рухыны-да белент сакламалы. Мунуң өзи шейле вагтда әгирт улы әхмиете эе затдыр. Хеммесем дүзелер. Умыды элден бермек герек дәл. Йөне вели шу Сапармырат дагы саг болсалар боляр. Олар Дөртгүлүң ичинден гиден сап йүрекли адамлар. Олар бизи бу ягдайдан алып чыкмак үчин эллеринден геленини эдерлер. Мен муңа ынанярын».

Гапы ювашжа ачылды. Шайдаков агыр келлесини кынлык билен гапа өвүрди. Удальцовың элиндәки демир кружка бугарярды. Николай Алексеевич додагыны ялашдырып, Удальцова тарап элини узатды. Онуң бугундан леззет алян Шайдаков гара чайдан ики гезек ювутды. Хамлары дартышып дуран бедениңе яг чайылан ялы болды. Ол леззет алмакдан яңа бирбада нәме дийжегини-де билмән.

— Пәх, өмүрбойы чай ичйәрин вели, мунуң бейле әҗайып затдыгыны, ынха, илкинҗи гезек дуйярын. Чайы нирeден алдың? — дийип, Удальцовдан сорады.

— Гаравул тапып берди, Николай Алексеевич.

— Оңа уллакан саг болсун айт.

Николай Алексеевич чай ичип болуп, кружканы Удальцова узадан вагты гапы гөдегрәк ачылды, өңкүсинден-де хырсызланан, узын гашлары бурма-бурма болуп гиден Халмырадов гелди. Ол ичерде кимиң барыны-да сынламан, агыр гөвресини отургыҗа гойберди. Соңра җайың ичини бир хатар гөзден гечирди.

— Галаның диварларының песрәк хем-де хас горкулы дийлип хасапланян ерлериниң хеммесини гөрүп чыкдым, Николай Алексеевич! Дек отуран екеже адам хем ёк. Хемме аяк үстүнде. Хемме өз горамалы еринде түпеңине ок сүрүп отыр. Маслахат башланмадымы?

— Ёк, хениз башлананок. Үчимизден башга гелен адам ёк. Хәзир гелерлер. Сен яңкы сөзүни маслахатда-да гайтала. Гой, икирҗиңлейән адам болса, онуң йүреги ерине гелсин.

Бәш минутдан җайың ичи долды. Телпекли, гулак-

жыылы, ичмекли, пальтолы, узын-гысгалы адамлар бэшатарларыны эгинлеринден асып я-да эллерине алып ичери гирдилер. Оларың дашардан гетирен совуклары жайың ичиниң ховасыны тэзеледи. Шайдаков Жолмурзаевн кынлык билен укусындан оярды. Башлык, ичинегиден гөзлерини овкалашдырып, муртларыны сыпалады. Адамларың хич бириниң укламан отурандыкларыны гөрүп, өзүниң укландыгына гаты утанды. Мүйнли ялы болуп, бир гезек адамларың йүзүне, бир гезек Шайдаковың йүзүне гөзлерини ачалак-ювалак эдип серетди:

— Бе, адамлар, оярайсаңыз болжак экен...

— Бизем хэзир гелдик. Гайтам говы болды, сен бир аззжык дынжыңы алдың — диййп, Николай Алексеевич оңа гөвүнлик берди.

Єүңни енлэн Жолмурзаев өзүни раслады, сагадына серетди:

— Онда, хемме гелен болса, маслахаты ачыберелиң? Ханы, ёлдаш Кривцов гелдими?

Халмырадов:

— Шондан башгаларың хеммеси гелди. Биз онсуз маслахат гечирмеги инди өвренмели дэл ахыры — дийди.

Гиже сагат үчден отуз минут гечендe исполкомың межлиси башланды...

Исполкомың бу жогапкэрли маслахатына Түркүстан Меркези Исполнитель комитетиниң ыгтыярлы векили Зиновий Сергеевич Кривцов хөкман гатнашмалыды. Маглуматлары эшидип, МИК-иң адындан чыкып гепленемелиди, буйрук бермелиди, маслахатлары диңлемелиди. Эмма ол бу вагт урал казакларындан бириниң өйүнде, хаммам ялы гызгын отагда дерлэп арак ичйэрди. Аяллар билен кейп чекйэрди.

Ол гечен гиже, даңың өң янында, голайдан эшидилйэн түпен сеслерине укусындан оянды. Деррев чилиме элини узатды. Гараңкыда гөзүни петиге дикип, чилим чекип ятышына пикире гитди. Осипов гыссаярды. Айгытлы херекетлере гечмеги талап эдйэрди. Онун гечмели айгытлы херекети болса Дөртгүли Жүнейит хана бермекден, яш Совет хөкүметиниң еңсесинден пычак урмакдан ыбаратды. Бу угурда ол ишлейэрди. Галаның дашында Жүнейит хан, ичинде Шыхым сүлгүниң гурамачылыгы нетижесинде йүзе чыкан севдагэрлериң, байларың яраглы топарлары эййэм жемленипди. Эмма хенизе ченли пейдаланылмадык, угруна чыкылмадык ене-де бир гүйч барды, ол хем Дөртгүлде яшаян, бир вагтлар Уралдан гөчүрилип гетирилен казаклардыр. Олар кэндилер. Оларың башыны жемлэп болса, оларыбир гулакдан гөчүрип болса, бу Дөртгүлүң хэзирки ягдайында бахасына етип болмажак гүйчди. «Мен шу гүн оларыңка барайын. Яшулуларыны бир ере жемлэйин. Олара ене-де яраг берейин. Булар хут мениң өзүми горамак үчин хем гаты зерур. Мен олара даянмалы. Хол гүн мениң яныма гелен казаклар бу хакда маңа сөз бердилер. Бу иши гаты тиз ерине етирмели. Бу хэзир хова хем сув ялы зерур».

Кривцов эдарасына хемишекисинден ир гелди. Сары муртлужа секретарь Кривцов гапыдан гиренден отыр ерине инце саңжылан ялы болуп, дим-дик болды. Онун гөвреси даш ялы гатады, онуң жаилыдыгына дине ойнаклап дуран гөзлери шаятлык эдйэрди. Кривцов улумсылык билен чалажа башыны атып кабинетине гечди. Юмшак отургычда жайлашып отурандан соң, гижеки пикирлерини довам этди: «Бу гөреш гүйчли хем-де айылганч гөреш. Мунда я алмалы, я-да өлмели... Нэме үчин вагтындан өң өлмелимиш? Жанлы адам яшамак үчин чалышмалы ахыры. Гой, башгалар өлсүн».

Ол ене-де бирнэче вагт бу пикирлерини довам этдирип отурандан соң, жаңжагазыны жыңңырдатды. Секретарь гапының ич йүзүнде пейда болды.

Кривцов гыссанман элини жүбүсине сокды, дырнакларыны бежеришдирйэн чакгысыны чыкарды. Соңра отургычда аркан гайшып отурды-да, дырнагыны режелэп отурышына, секретарың йүзүне-де бакман, шейле дийди:

— Сен хэзир Харлампий Епифанович Анисимовыңка барып гел. Агшам мен онуңка баржак. Эхли казак яшулуларыны жемлесин. Йөне бир зады пугта дуйдур: муны хич ким билмели дэл. Адамлар йүзлерини гараңка тутуп гелсинлер. Хич хили дабара герек дэл. Дүшүнклими? Дүшүнкли болса угра. Тиз долан.

Кривцов секретары доланып гелевден соң, хемме за-

дын айдылышы ялы бержай эдилжегиниң хабарыны эшиденден соң атланды. Онуң адъютантлары үч эдим ызындан сүрдүлер. Ол эхли гораныш пунктларыны айланып чыкды. Гөз үчин бүтин гүнүң довамында үч-дөрт гезек исполкомың ховлусында болды. Бирнәче гезек көне базар жайың үстүнден гечди. Үзеңңә басып, ёкары галды-да, хаятың ичине йыгналан затлары сынлады. Халк эхли гымматбахалыжа затларыны гетирипдир. Көне базар жайында халкың хер хили дүвүнчеклери, ганарлары, дашы йүп билен саралан гаплары гоюн сүрүси ялы болуп ятырды. «Бу затлары хана берсег-э гөзүне сүртерди. Йөне ондан бизиң гарашан задымыз чыкмаз. Говусы якмак герек. Булар якылса, халкың большевиклере болан гахар-газабыны хич зат билен дөнәп болмаз. Биз булары яксак, большевиклери гөзден саларыс. Олар хич вагт айңалып билмезлер». Кривцов дервезәниң өңүнде дуран ики саны гаравулы хем гөзден гечирди. Урал казакларындан болан бу ики даяв, гызыл йүзли йигидиң гөрнүшлеринден разы болды. «Булар базар жайына Шайдаковың өзүни-де салмазлар... Догурдан-да, бу казаклардан гаты пәхимли пейдаланмак герек.»

Агшам сагат докузда ериң йүзүне гара кече тутулан ялы болды. Асманың йүзүни гуршун ялы агыр булут эследи. Өйлериң кичижик айналарындан гөрүнйән ышыклар гаты ужыпсызды. Аягыңы басжак ериң гөрүнмейәрди. Шу пурсатдан пейдаланып, Зиновий Кривцов Анисимовың дервезесиниң өңүне гелип, атдан дүшди. Өңки айдып гойбериши эсасында ол дервезәни үч гезек гамчысының сапы билен какды. Шол бада ичерде херекет башланды. Дервезе ачылды. Даяв, эгинлек, бәш-алты саны адам Кривцова эглип салам берди. Анисимов уллакан ак матаның үстүне гойлан бир дөвүм чөреги ики эли билен Кривцова узатды. Кривцов хем чөреги ики эли билен алды. Гырасындан огшады. Дервезәни япдылар. Пугта гулпладылар. Аты дурмалы ерине алып гитдилер.

Анисимов ёгын гөдек сесини басыбрак мыхманына йүзленди:

— Хорматлы Зиновий Сергеевич, хош гелдиңиз!

— Хош гелдиңиз-

— Хош гелдиңиз! — диен ёгын сеслер гүңлеч эшидилди.

— Йөрүң, хорматлы Зиновий Сергеевич, жая баралың.

Гиң отагың ичи гүндизлик ялы ягтыды. Хаммам ялы ыссыды. Гапыдан төре ченли етйән узын стол йүкүни гөтерип билмән егшерип барян ялыды. Хер хили кагызлы гарынлак чүйшелер деге-дегеди. Дашының хамы айрылып, ичи арассаланан говрулан жожуклар өң аякларыны яссанышып, гызарып ятырдылар. Согап, дузлы келем, дузлы помидор, дузлы хыяр... башга-да хер хили затлар тертипсиз, эмма боллук билен столуң үстүне дөкүлипди. Чөрек харман ялы болуп дурды. Совук көчеден гелен Кривцовың агзы сувжарып гитди. Онянча гүр гашлары уллакан гоюн гөзлериниң үстүни япып дуран, бурунлак, ики яңагының сүңклери чыкышып дуран, сакгалы, сачы, мурты бири-бири билен гошулып гиден, эгинлек, даяв, ири сүңкли Анисимов гөдек әдимләп, Кривцовың голайына гелди.

— Хорматлы Зиновий Сергеевич, ине, адамлар билен таныш болуң!..

Анисимова меңзәп дуран сакгаллак, сачлак, алагөз казаклар абшанаклашып, аял бичимли инчемик, узын бойлы Зиновий Кривцовың дашына өврүлдилер. Оларың эллери-де, бармаклары-да гошарларындан сых-сых чыкышып дуран гөм-гөк ган дамарлары-да ёгынды. Булар билен гөршүп, таңшып дуршуна Кривцовың өз яныңдан бу адамларың ирилигине гөзи гидйәрди.

Аз салымдан столуң башына гечдилер. Төрдәки дең гойлан ики отургыжы Анисимов билен Кривцов эследи. Нәме үчиндир, Кривцовың чеп тарапындакы бир стулы хич ким эслемеди. Хер отургыжың аркасында хоразың сураты чекилен полотенце гойлупды. Кривцов бу затлары халамады. Соңра ол гөзүниң астындан дивардакы үч-дөрт сурата әнетди. Буларда-да хич хили гөзүни гуваңдырыжы зат ёкды. Эртеки сюжетинде чекилен бу суратларың диңе гойы реңклери чыраның ышыгына ялдыраярды. Суратлар гөзе-де, руха-да хич хили леззет бермейәрдилер. Кривцов ичинден пикир этди: «Манысыз суратлар, манысыз адамлар. Эгер башга бир аматлы дөвүр болан болса, Кривцов диңе шу суратлары гөренден соң бу ери йигренип, чыкып гидерди. Столуң үстүндәки нығматларың гөдекси гоюлмагы, чөрегиң ке-

силмэн, девүлип гоюлмагы онуң аңырсыны бэрсине гетирерди. Эмма ол хэзир бейтмеди. Бейле эдип билжек хем дэлди. Дэвүр башгады. Кривцов бу айы ялы саччах, сакгаллак адамларың көмегине зарды. Мэтэчди, Икинжиден, ол ачды. Үшэпди. Бу ики зат йигренчден үстүн чыкды. Ондан соңра-да жайың ыссылыгы, адамларың хер эдимде өз мэхирлерини билдирмэге ымтылышлары онуң йүрегини ерине салды. Көшешдирди. Шу вагт Анисимовың:

— Хорматлы Зиновий Сергеевич — дийип, өзүне йүзленмеги онуң ене-де еңсесинден тутды. Кривцова өй эесиниң «хорматлы» диен сөзи айтмагы-да, оны айдандакы эхеңи-де, бу сөзүң онуң дилинде өз дүйп маңысыны йитирйэндиги-де ярамады. Анисимовың агзындан чыкан бу сөз оңа ялан, гелшиксиз болуп эшидилди. Ол йыгрылып, бу гөдек казага болан ички йигренжини зор билен басып, Анисимовың агзына бакды: «Бу агыздан бейле сөз чыкмалы дэл, көче сөгүнжи чыкмалы. Хакыкатда мунун өзи хут шейледир хем».

Бу затлардан хабарсыз Анисимов:

— Хорматлы Зиновий Сергеевич, башлаң. Адамлар сизиң башламагыңыза гарашярлар.

Кривцов өз өңүндэки жожуга серетди. Соңра назарыны гарынлак чүйшэ гечирди. Оняңча ерли-ерден стаканлары долдурдылар. Столуң о четиндэки гарры казак ериндeн турды:

— Женаплар, биз бу гүн өзүмизи багтлы адам хасап этмелидирис. Бу гүн биз хорматлы Харлампий Елифановичиң өйүнде, Дөртгүлүң иң улы адамы болан Зиновий Сергеевич билен биле отырыс. Биз онуң гелмегине, бизе нурлы йүзүни гөркезмегине жан-дил билен гарашярдык. Мен илкинжи бокалы Зиновий Сергеевичиң хорматына гөтермеги теклип эдйэрин. Йөне, бир шерт билен: илкинжи бокалы дүйбүне ченли ичмели!

— Зиновий Сергеевичиң саглыгына!

— Улы адамың саглыгына!

— Зиновий Сергеевич саг болсун!

Кривцов долы стаканыны элине аланда онуң ини тикенеклэп гитди. «Хей, мунча арагы хем бир демде ичмек болармы? Мунуң өзи сыгрың сув ичишине меңземейэрми? Мен өмрүмде бейдип гөремок ахыры. Гарры харамзада-ха мениң ишими гөрди-ов! Өз саглыгыңа

булар ичинде, өзүң ичмезлик хем гелшиксиз» дийип, ериндeн турды.

— Саг болуң. Сизиң хем саглыгыңыза!

Илки Анисимов онуң билен стаканыны чакышдырды. Соңра бейлекилер еке-екеден гелип чакышдырдылар. Хер ким өз ерине гелип, аяк үстүнде дуран ериндeн элиндэки арагы бир демине чекди. Агызларыны шапбылдадып, муртларыны сүпүрдилер. Кривцов шундан соң гөзүни юмуп, эхли гүйжүни бир ере жемлэп, стаканыны агзына етирди...

Онуң бедени гызып гитди. Бүтин дамарларына рахатлык берижи йылылык орнашды.

Иййип башладылар.

Кривцов дузлы затлардан агзына атып, арагын ажысыны басды. Бир помидоры дөрт бөлүп, азажык черек билен ийди. Соңра төверегине серетди. Казаклар ише чыплакай япышыпдылар. Жожукларын аяклары сакгал-мурт ертен агызларың төверегинде гаймалашып башладылар. Буларың арасы билен бүтин помидорлар, кичирэгеде хыярлар шол дурушларына түйлек агызларда гизленип гидйэрдилер. Бу ягдай Кривцовы алада гойды: «Булар ачлыкдан чыкып гелене меңзейэрлер. Мен шу минудың өзүнде гүррүңе башламасам, соңра мениң айтжак болян затларым пагтабент атылан ялы болуп, буларың бэрки гулакларындан гирип, аңыркы гулакларындан чыкып гидер. Хич хили тэсир этмез. Хич хили нетиже бермез. Вагты элден бермек герек дэл».

Эмма вели иш хем ишди, сыясат хем сыясатды. Арак хем аракды! Бир стаканы башына чекен Кривцовың буларың иййишлерини гөренден соң шейле бир иштэси ачылды вели, дийип-айдар ялы болмады. Башы-да чалажа айланды. Ол илки билен эл ялы чөрегиң йүзүне ягы галың чалып, чейнэп-чейнемэнкэ ювутды.

Оняңча столуң о четинде отуран гарры казак ене-де стаканыны долдурып, ериндeн турды. Онуң стаканы сандыраярды. Арак, ичинде балык ойнаян сув ялы болуп, херекет эдйэрди. Ол:

— Женаплар! — дийип башландан, Кривцов ериндeн турды:

— Багышлаң, хорматлы женап, бирже минут гыссанман.

Яшулы отурды.

Кривцов довам этди:

— Мен сизиң яныңыза иш билен гелдим, женаплар! Шонуң үчин-де гыссанмаң. Ичмэге биз мыдама етишерис. Эмма бейдип, стаканлап гуюберсек, эдилмели гүррүңлер ятдан чыкар. Гелиң, бир азажык гарашалың. Шейле дәлми, хорматлы Харлампий Епифанович?

Анисимов хөвес билен жогап берди:

— Зиновий Сергеевич, хемме зат сизиң ыгтыярыңызда. Хеммесине өзүңиз эрк этмелисиңиз! Сиз хәзир гүррүң этжекми?

Иеси гелип дуран Кривцов кынлык билен:

— Хава, ругсат болса... — диййди.

— Ругсатдыр!

— Ругсатдыр! — диййшип, Анисимов башлыклайын әхли казак онуң агзына бакды.

Кривцов гушагыны чекишдирди. Ики элиниң бармакларыны кемериндеп өтүрип, узак сөз сөзлемәге тайярланды. Эмма бирден бир зат ядына дүшен ялы болды-да, күртдүрип дурды. Онуң акылы чалт ишләп башлады: «Хемме зат хакында булара айдып отурмак герекми? Элбетде, герек дәл. Буларың ол затлар билен нәме иши бар? Булар маңа ынанмалы. Маңа көмек этмели. Мени билмели. Мениң ызыма дүшмели. Шейдип, гысгача айдайын-да гутарайын...»

— Женаплар! Мен сизиң гашыңыза зерур бир меселе билен гелдим. Маңа сизиң көмегиңиз герек. Ягдай өзүңизе мәлим. Дөртгүл от ичинде. Бу одуң нәме билен сөнжеги я-да гүйжежеги белли дәл. Эмма бир зат белли. Биз мыдама өзүмизи горамалыдыгымызы ятдан чыкармалы дәлдирис. Сизиң бай мүлкүңизи, бала-чагаларыңызы горасыңыз гелйәндир. Мениң хем шейдесим гелйәр. Шонуң үчин 250—300 саны яш, укыплы, батыр йигитлери яраглаңдырсак, биз утулмарыс. Бу гарма-гүммелигиң нәме билен гутаржагы белли дәл. Эмма биз хеммесине тайяр болуп дурмалы.

— Гаты акыллы гүррүң! — диййип, Анисимов жожугы хырыдар гөзден гечирди. — Акыллы гүррүң. Биз хеммесине тайяр. Ол-а хәли 300 адам экени, 1300 адам герек болса-да тапарыс. Йөне уруш вагты болавдан соң, хич ерде яраг сатлыгы ёк. Шу меселе нәхили болярка? Гейим-гежим, ат... бу затлар бизиң өзүмизден, Зиновий Сергеевич!

Кривцов бу сорага жогап бермек үчин агзыны ачып

уграды. Эмма Анисимовың: «яраг сатлыгы ёк» диен сөзи ядына дүшүп, дилини дишләп сакланды. «Белки, бир окда ики товшан урмак болар?» диен пикири онуң рухуны гөтерди. Шонуң үчин-де ол озал: «ярагы өзүм тапып берерин» диймекчи болан болса, инди оңат тимарланан дырнакларыны сыпалап дуршуна:

— Гурп болса, онуң иши ансат-ла — диййди.

Эййәм келлеси гечен Анисимов бир пута голай агыр юмругы билен столы урды. Кривцовың захреси ярылды. Бейлеки казакларың гылы-да гымылдамады. Кривцов элини гапдалындакы сапанчасына голай гетирип, гөзлериниң гинден ачып, Анисимова тарап серетди. Анисимов элини эмай билен столдан гөтерди.

— Зиновий Сергеевич, гурп хакында гүрлемек нәме герек? Гурп диен зат — диңе шу ере гөчүрилип гетирилен урал казакларындадыр! Женаплар, үч йүз түпеке хайсы бириңиз гурп тапып билмерсиңиз?

Казаклар өңүнден өвредилип гойлан ялы:

— Та-па-рыс-с-!! — диййип гыгырдылар.

Потолок бу сесиң зарбына гөтерилип, ене-де өңки еринде жайлашан ялы болды.

Кривцов хыңзап гелен шатлыгыны басып билмән:

— Яраг тапмага мен көмек эдерин — диййп, шу жая гелип гирели бәри биринжи гезек түйс йүрекден йылгырды.

Онуңам келлеси гечди:

— Сөзүмиз сөзми?

— Сөзүмиз сөз! — диййип, Анисимов касам эден ялы болуп, ене-де столы юмруклады.

— Мен ким билен иш салышмалы? — диййип, Кривцов сорады.

Казаклар:

— Харлампий Епифанович Анисимов билен! — диййшип, кесгитли жогап бердилер.

Кривцов стаканың ярысына чепли арак гуйды. Екары гөтерди:

— Шу бокалы мен өзүмиң тәзе достларымың саглыгына ичйәрин.

Казаклар стаканыны пүре-пүрләп долдурдылар. Анисимовың тарапында отуран бири:

— Зиновий Сергеевич, бизиң саглыгымыза-да стаканы долдурып гөтериң ахыры! — диййди.

Анисимов Кривцовың стаканының яртыдыгыны гөр-

дп-де, чагәның элиндәки пычагы аляи адам ялы болуп, Кривцовың стаканыны ювашлык билен, эмма өз гүйжүне гөвнүетижилик билен чекип алды. Оны эрңегине чenли доллурып, ызына гайтарып берди.

— Ичелиң!

— Ичелиң!

Жайың ичинде бир минуда голай гулкуллыдан башга хич сес эшидилмеди. Соңра стаканлар столуң үстүне гүтләп дүшүп башлады.

Кривцов бошан стаканына йигренч билен серетди. Зәхер ичен ялы болуп, йүзүни айылганч бир суратда чытды. Соңра башыны гөтермән ийип башлады.

Бәш-он минутлап хич кимден сес-үйн чыкмады. Ыхлас билен ийдилер. Эриңлериңден ягларыны акдырып, бурунларыны чекишип ийдилер.

Соңра чилим отлашып, бирсалым дынч алмага отурдылар. Диллер өңки гүйчлерини йитирдилер. Гөзлер сүзүлишип башладылар. Агызларың ысгыны гачды.

Бу аралыкда йигрими ики-йигрими дөрт яшларындакы бир аял гапыдан гирди. Онуң бойы узынды. Били инчеди. Гашларына гойы хына чалныпды. Долагы чым-гызылды. Кривцов оңа бакандан элиндәки сүңкүни гачырды. Аял хич кимден утанман, чекинмән, гөни төре уграды:

— Харлампий Епифанович, мыхманыңыз билен таныш эдйн дийип, мен сизден кән хайыш этдим ахыры. Нәме үчин бейтмедиңиз?

— Маша жан, мен сениң ызыңдан оглан иберипдим. Бармадымы?

— Барды, барды. Саг болуң. Ханы инди таныштырың-да!..

Казаклар бирден гыгырышдылар:

— Маша гелди!

— Яшасын Маша!

Анисимов өзүне зор салып гепледи:

— Зиновий Сергеевич, бизиң гоңшымыз Маша ханым, таныш болуң.

Кривцов билен Маша эллешип саламлашдылар. Кривцов гапдалындакы бош стулы хөдүрледи. Маша ынамлы отурды.

Бу аялы гөренден соң Кривцовың пьянлыгы бирнеме басылды. Эмма ол хениз-де Машаның нәхили аялдыгыны аныклап билмейәрди. Көче аялыдыр дийсе, бейле

дәлди, пьян казаклар оны масгараламадылар. Бу өңүн аялы-да дәлди. Себәби Анисимов онуң ызындан адам иберип чагырыпдыр. Мунуң үстесине-де аялың өзүне болан ынамы гүйчлүди. Кривцов бу затлара оны жогап тапмандан соң, оны сынлап башлады.

Машаның бармаклары оваданды. Эллери акды кем-де дийсең арассады. Сачы гүнүң шөхлесинден ачалар ялы сарыды; яңы ювлан болмага чемели, [illegible] чыраның ышыгы билен ойнашып гөрүнйәрди. Йүзи, забетде, акылыңы хайран эдижи бир суратда оваданды-ды, эмма эрбет хем дәлди. Бир йыгырды-да ёкды. Йүзүниң хамы нәзикди.

Аялың чеп тарапында отуран муртлак бириси стола япланып зордан еринден турды:

— Женаплар, бизиң арамыза Маша ханым гелди. Бу ваканы мынасып суратда беллемек үчин стаканлары доллурмагыңызы теклип эдйәрин!

Пьян эллер чүйшелере тарап узады.

Анисимов Кривцовың стаканына гуюп отурышына онуң гулагына чапуш чакды:

— Машаны диңе сизиң гөвнүңизи ачмак үчин чагырдык. Өрән арасса дул аялдыр.

Кривцов бу сөзе өз яңындан бегенди. Бу бегенжини дашына чыкармады. Йөне Анисимовың бойнундан гужаклады-да:

— Харлампий Епифанович, мениң эзизим, мен инди ичип билжек дәл. Мен сизиң ызыңыза зерип билжек дәл — дийип жаңыгып сөзледи.

— Ичиң, Зиновий Сергеевич, замманасы шейле болды. Бир гүн яшасаң-да, мес яша. Онсоңам аялың саглыгына ичиленде бир четде отурмак гелшиксиз болар.

— Мундан артык ичип билжек дәл, эзизим, Харлампий Епифанович...

— Ичиң, ичиң, Зиновий Сергеевич!

Хер ким өз гурбуна гөрә еринден турды. Гожа казак табага маңлайыны дирәп, хор чекйәрди. Ол оянмады.

Үчүнжи стаканы дүйбүне ченли ичдилер.

Кривцов Машадан ругсат алып, ики овуртлады-да, стаканыны гизледи. Маша элиндәки кичижик бокалжыгыны бошатды. Ийип башлады.

— Сиз, гөрйән вели, аяллары хорматламаян болмага чемелиңиз, Зиновий Сергеевич! — дийип, яш аял

гөзлерини, гашларыны ойнадып, йылгырып Кривцовың йүзүне серетди.

— Сизиң ялы аялы хорматламаян адам берекет тапмаз, Маша ханым.

— Онда нәме ичмедиңиз?

— Мен өмрүмде шу гүнки ялы стаканлап ичмәндим.

Ит эесини, пишик бикесини танамаян бир пурсат аралашды. Хемме геплэп башлады. Хер ким агзына геленини айдярды. Гепде-сөзде тертип-де, маны-да галмады. Ики адам столуң ашагына йыкылды. Анисимов стулының аркасына япланып уклады. Бу пурсатдан пейдаланан Кривцов барха Маша тарап сүйшйәрди. Аял хер херекетинде, хер сөзүнде мүң дүрли керешмели нәз эдип, Кривцовың хушуны алып башлады. Бидөвлет долы хукуклы векилиң соңабака шейле бир келлеси гөчди вели, инди онуң өзи аяла ичмеги теклип эдип уграды. Шейдип ол үчүнжи стаканыны-да ичип гутарды. Маша хем ене ики бокал ичди. Кривцов дилине зордан эрк эдип:

— Сизиң гызгыныңыз гүйчли экен — дийди.

— Вагты-да...

— Ханы, Маша ханым, Харлампий Епифановичиң жайыны гөркезиң-дә. Мениң бу ере биринжи гезек гелшим.

— Баш үстүне.

Олар эл тутушып коридора чыкдылар. Бир отагың гапысы чалажа ачылды. Ол ерден пьяң аялларың сеси эшидилйәрди. Маша ол гапының дешинден чалт йөрәп гечди. Ховла чыкыляң гапының яныңдакы бир жая голайлашып гелди-де:

— Ине, бу хожайының өз ятян отагы — дийип, ишиги ачды.

Кривцов чеп элини Машаның билинден айлап алды.

— Йөрүң, гөркезиң-дә?

Ичери гирдилер. Чыраңы якдылар.

Кривцов Машаны гүжаклады.

— Нәме бейле титирейәрсиңиз?

Аял утанды. Диймәге сөз тапман:

— Үшейәндирин-дә... — дийди.

— Чыра герекми?

— Герек дәл...

Кривцов чыраны өчүрди. Ишиги ичинден илдирди. Машаны шол дуршуна кровата басды...

Олар долашып геленлеринде, хемме келле я өңүне, я сагына, я чепине, я ызына гышарыпды. Олар өңки ерлеринде гелип отурдылар. Ичдилер.

Кривцовың думанлап дуран гөзлери дивардакы шол өңки йигренен суратына дүшди.

— Маша?

— Хә?

— Шол сураты гөрйәрмиң?

— Гөрйәрин.

— Нәхили сурат шол?

— Говы сурат.

Кривцов бейле жогаба гарашмаярды. Онуң бу жогаба!гахары гелди. Гапдалындакы сапанчасыны ялдырадып чыкарды-да, ызлы-ызына бәш гезек атды. Дивардакы суратың йүзи тикечленен петире дөнди.

— Маша, инди нәхили?

— Говы... — дийип, Маша башыны Кривцовың эгнине гойды.

Гарры казак сапанчаның сесине илки оянды. Ол гөзлерини ачалак-юмалак эдип улы-или билен гыгырды.

— Женаплар, сигнал! Ичмәге сигнал берилйәр! Туруң! Ичелиң!

— Туруң!

— Туруң! — болшуп, бейлекилер хем асгырышып, гөзлерини овкалашып ояндылар. Деррев стаканларына, чүйшелере япышдылар.

— Говы сигнал!

— Сесине дөнейин!

— Яшасын сапанчаның сеси!

Хер ким бир зат дийди. Хер ким өз стаканыны долдурып ичди, хер ким ене-де келлесини өңки еринде гоюп, хор чекип уграды.

Кривцов кейп чекйәрди.

Исполкомың маслахаты довам эдйәрди.

Адамлар гысга, манылы гүрлейәрдилер. Гуюларың башындан геленлер, шәхерде гиже-гүндиз тертип-дүзгүне эсеван эдйәнлер, дервезелери, галаның диварларының пессежик ерлерини гораян бөлүмлериң векиллери ызлы-ызындан чыкып геплейәрдилер. Олар ягдайы бәш-алты сөз билен айдыңлашдырярдылар. Сөзлериниң

икинжи ярымында исполкомың өңүнде касам эдйәрдилер.

— Дөртгүли горарыс!

— Дөртгүли элден бермерис.

— Дөртгүл мыдам Советлериңки болмалыдыр! — диен сөзлер хер ким тарапындан гайталанярды.

Гошунын ичинде большевиклериң тәсири улуды, гүйчлүди. Эмма гошуна Кривцов ёлбашчылык эдйәрди. Гошуна берилйән әхли буйрукда онуң голы болмалыды. Дөртгүлүң яраг складлары-да Кривцовың элиндеди. Ол бу жайларың ачарларыны гөзүниң гөрежи ялы гораярды. Дөртгүлүң галан затларыны исполком өз элинде саклаярды. Әхли меселелери исполком чөзйәрди. Гошунын, яраг складларының башга элде болмагы большевиклере әгирт улы зыян етирйәрди. Мунуң өзи кән меселелериң долы хем-де догры чөзүлмегине пәсгел берйәрди.

Николай Алексеевич чыкып геплейәнлериң сөзүни диңләп отурышына шу затлар барада гамлы пикир эдйәрди. Шу вагт хем Жолмурзаев оңа сөз берди.

Агыр пикирлериң тәсири онуң сөзүниң әхенине сиңипди.

— Мен кән геплежек дәл, ёлдашлар. Ягдайы ерлерден гелен ёлдашлар, ылайта-да ёлдаш Халмырадов долы суратландырды. Мен хем шу сөзлере, шу гелнен нетижелере гошулярын. Эмма бир зады ене-де бир гезек ятламак ислейәрин. Гурбанмәммет сердар инди гарашмаз. Инди ол галаның үстүне хүҗүме башлар. Галаның ичинде онуң адамлары аз дәлдир. Йөне вели оларың нәхили хем-де хайсы дережеде дигини биз билемзок. Бу ягдай бизи хүшгәрлиге чагырмалыдыр. Дөртгүл бизиңкидир, ол мыдама бизиңки болмалыдыр.

Ол сөзүне дынгы берди. Соңра:

— Йөне вели, Дөртгүлүң хәзирки ягдайы дийсең агыр. Шуны хер бир адам өзүниң хер бир басан әдиминде гөз өңүнде тутмалыдыр — дийди.

Ол бу соңкы сөзлерини гөйә бириси бокурдагындан богуп дуран ялы кынлык билен айтды.

— Маңлайымыздан хем, еңсәмизден хем урмаклары мүмкин. Шуны хич вагт ятдан чыкарман. Биз, большевиклер, кынчылыгы басып геçмеги тәзеден өвренмели дәлдирис!

Жолмурзаев эл ялы кагызың йүзүне язылан карары окады.

— Иң соңкы дамжа ганымыза ченли Дөртгүли горамалыдырыс!..

Бу гысгажык карар шу сөзлер билен башланып, шу сөзлер билен гутарярды.

Маслахат гутарандан соң, адамлар өз постларына тарап уградылар.

Николай Алексеевич исполкомдан өйүне гайтды. Ики сагат ятды. Кынлык билен турды. Йүзи гыравлап бедреден сув алып, ички көйнегини-де чыкарып, тә гушаклыгына ченли буз ялы сува ювунды. Ол гөйә тәзеден дүнйә инен ялы болды. Ягдайына гөрә эртирлик эдинди-де, ярагларыны барлашдырып, пыядалап уграды. Көчелерде адам азды. Эмма дервезелериң янлары гызан базара дөнүпди. Адамлар гөйә ортада янян одуң ховруна чыдаман гайра сүйшүп, тәриме аркаларыны берип отурана меңзейәрдилер. Галаның гадымы диварларының дүйплерине йыгнаныпдылар.

Шол гүнүң агшамсы, сагат он билен он бириң арасында Харлампий Епифанович Анисимов башлыклайын он саны казак йигиди гелип, Кривцовдан үч йүз бәшатар билен көп санда ок алып гитдилер. Полковник кән пулы эле салды. Кривцов ярагларыны уградандан соң, Анисимовы бир минут саклап шейле дийди:

— Ярагландыран адамларың көчеде гөрүнмесинлер. Эмма мен «Ханы?» диемден: «Ине!» дийип, тайяр болсунлар. Якын гүнүң, белки, якын сагатларың ичинде ягдайың бүтинлей өзгермеги мүмкин. Ягдайы-да шолар өзгертмелидирлер.

Анисимов бу сөзлериң ашагындакы маңа долы дүшүнмеди. Эмма ол башга бир зада дүшүнйәрди. Кривцов бай урал казакларының мал-мүлкүни горамага сөз берди. Бу Анисимовың бейнисине язылыпды. Шонуң үчин-де ол:

— Женап полковник Кривцов, эдил айдышың ялы болар. Гитмек мүмкинми? — дийди.

— Мүмкин.

Анисимов чыкып гитди.

Кривцов диваның үстүне гышарды. Шол ятышына-да ука гитди.

Дөртгүлүң салының сув үстүндедигине Касым долы дүшүнйәрди. Ол муны өзүниң хер әдиминде дуйярды. Пиргулы ага чай, теммәкини дәнеләп диен ялы хасаба алып уграды. Ун, бугдай, бейлеки зерур затлар хем гызылың гырындысына дөнди. Сачакдакы чөрек хасапланып угралды. Бу хичди. Бир адамың оңан еринде Касымың өзи-де, адамлары-да оңар. Оңмазлык болса намартчылык боларды. Муны Касым билйәрди. Бейлекилере-де өвредйәрди. Оны соңкы гүнлерде Сапармырадың тәлейи ынжалыксызландырып башлады. «Ниреде кә? Диримикә? Дири болса бир ерден чыкарча вагт болды. Херн ә ахбети хайыр болсун» дийип, Касым гайың атасының ёлуны гөзлейәрди. Оны гозгалаңа салян икинжи бир зат хем Шайдаковды. Шайдаков жувазчының ховлусында аз гөрнүп башлады. Ол хер гезек геленде: «Касым, мен сениң үстүңе йүкленен везипәни батырлык билен, пәхим билен өдежекдигиңе ынанярын. Шонуң үчинем мен сизиң районыңыза аз гелйәрин. Йиш говшаграк гуралан ерлерде көп болмалы боляр» диййәрди. Ол бу сөзлери диенде Касым онуң йүзүнден гөзүни айырмаярды. Геленде я-да хошлашып чыкып гиденде, Касым Шайдаковы башындан аягына ченли сынлаярды. Шайдаков хорланыпды. Ядавды. Онуң өңки шадыянлыгы-да зым-зыят болупды. Ол гөз ачып-юмасы салым вагт тапса, башыны ашак салып пикире гидерди. Ине, мәхрибан адамың шу болшы бедиркентли яш йигидиң суссуны басярды. Оны гамландырярды. «Мен йигрими-отуз адама жогапкәр болсам, ол бүтин Дөртгүле жогапкәр. Гөр, пахырың ягдайы нәхили! Онсоң ол хорланман, ким хорлансын? Ол гам чекмән, ким чексин? Нәхили эдениңде оңа көмек эдип боларка? Нәхили эдениңде онуң эгниндәки даг ялы агыр йүки еңледип боларка?».

«Ягшыдан ат галар, ямандан сет» дийлиши ялы, Касым ягшы иш эдип, ягшы ат газанмак ислейәрди. Бу вагтқы ягшы иш хем душманы гырмакды, революцияның ишини беркитмекди. Касым үчин шу гүн, шу сагат шундан башга максат-да, пикир-де, иш-де ёкды. Өмүрбойы эзъет чекен, мыдама адам хасабында гөрүлмедик, яңы өзүниң долы маңылы адамдыгына дүшү-

нип угран Касым, дүйнден бәри батырлык, гахрыманлык гөркезмек барада пикир эдип уграды. Бу пикир дүйнден бәри отурса-турса оңа ынжалык бермейәрди.

Хораз гыгыран вагтлары Касым он бәш атлысы билен гелип, демиргазык дервезәниң гаравулчылыгыны кабул этмелиди. Шонуң үчин-де агшам нахарыны гатыгич эдиндилер. Соңундан чай ичмәге отурдылар. Чайдан соң Касым вагты аныкламак ислейән ялы болуп даш чыкды.

Илкагшамдан бәри Касымы сынлап отуран Пиргулы аганың ынжалыгы гачыпды. Ол Касымың болшуны халамады.

Юваашлык билен:

— Әйт, Арслан, Касымың болшундан гөвнүң сув ичйәрми? — дийип, бир бөвүрде, теллегини тирсегиниң ашагында гоюп, аркайын чай ичип отуран Хожамухаммет арслана йүзленди.

Хожамухаммет арслан улудан паллап, гыссанман, келлесини сыпалап чыкандан соң, Пиргулы аганың сөзүне жогап берди:

— Болшы әлленәме-ле, Пиргулы ага.

— Әй, ёк, мен-ә онуң болшуны халамок. Өңкүлери ялы гепләнок. Өзи-де бир задың-а пикирини эдйәр...

Хожамухаммет арслан кәсесиндәки чайыны ичип болды. Тәзеден кәсесине чай гуйды. Йүзүни, сакгалыны сыпалап, ёкаркы түйнүкден асмана серетди. Түйнүк онуң гөзүне гара кече дыкылып гойлан ялы болуп гөрүнди. Хожамухаммет арслан хич зат гөрмеди.

— Әй, гепләр-ле, Пиргулы ага...

Пиргулы аганың бейле акыла сыгмажак первайсызлыга гахары гелди. Эмма ол Хожамухаммет арсланы сылаярды. Шонуң үчин-де гахары ятышянча дымды. Өтишгири өңки Ожагың одуны өлчеришдирен болды. Өтишгири өңки ериндэн алып, башга ере гечирди. Шундан соңра:

— Арслан, сениң сөзүң хич зовалсыз үч йүз яшажагына гөзи етйән адамыңка меңзейәр — дийип, гөвнүни йылгырды.

Касым доланып гелди.

— Пиргулы ага, биз-ә инди атланыберсек хем болжак. Йигитлере хабар эдәйсең говы боларды.

Хениз-де Пиргулы аганың ховсаласы басылманды.

— Оглум, ханы дызыңы эп. Ине, шужагаз кәсәни ал.

Касым яшулының сөзүни бержай этди. Гапа голай ерде тама аркасыны берип отурды. Онуң узадан кәсесини алды.

— Айдып отур, яшулы.

Пиргулы ага кынлык билен сөзледи:

— Оглум, мен сениң атаң eриндәки адам. Мени сылаярсыныз. Худайдан гайтсын. Йөне дүйнден бәри мен сениң болшуны халамок. Сен өңки Касым дәл. Гөвнуме болмаса, сен устүңи гама басдырып барярсың. Нәме боляр? Нәмәниң гайгысыны эдйәрсиң? Йөне вели, оглум, гөниңден гел. Мениң гөвнүми галдырма.

Касым өзүне зор салып гүлди.

— Пиргулы ага, маңа хич зат боланок. Мен өңки Касым. Шейле дәлми, Хожамухаммет ага?

— Хава-ла, сен шол Касым-ла...

Пиргулы ага Хожамухаммет арсланың сөзлерини гулагының душундан гечирип гойберди-де, ене Касыма йүзленди:

— Оглум, сен өңкиң ялы гүлүп хем биленок. Гөниңден гел.

Касым ашак бакды. «Нәхили этсем, мен Пиргулы аганы көшешдирип билеркәм? Асла, мен нәме ислейәрин? Маңа нәме герек?». Ол бу сорага башыны ерден гөтермән отурышына өзи жогап берди: «Маңа сөвешмек герек. Мен сөвешмек ислейәрин. Гылычлашмак ислейәрин. Атышмак ислейәрин». Бу пикир оны бири гелип, голтугындан гөтерен ялы этди. Касым башыны галдырды:

— Пиргулы ага, мен какамың, Акжагүлүң, Сапармырат аганың пикирини эдйәрин. Дүйнден бәри шу адамлар мени ынжалыкдан гачырды.

Касым күртдүрип дурды. «Мен ялан сөзлейәринми? Ёк. Мен буларың пикирини хем эдйәрин ахыры. Мен онсоң нәхили ялан сөзлейәрин?».

Пиргулы ага ынанды, я-да Касыма мундан артык азар бермек ислемейән ялы ынандым этди. Шейле-де болса, Касымың йүзүне серетди-де:

— Горкулы, ховплы ише барян герчеклер өзүни гама басдырмалы дәлдирлер. Башыңы белент тут, Ишиң ровач болсун — дийди.

...Касым он бәш атлысы билен демиргазык дервеза бармалы вагтындан өң барды. Гижәниң айылганч совугында ач-сувсуз, үшән адамларың элинден дервезәниң билек ялы ачарыны кабул эдип алды. Өз атлыларыны ерли-еринде гоюшдырып, шу поста дегишли ерлери айланып гөрмек үчин еке өзи пыядалап ёла дүшди.

Түркүстан меркези исполнитель Комитетиниң долы хукуклы векили Зиновий Кривцов Дөртгүлде инлис маркалы шерап ичип, кейпи чекйән болса, дырнагыны тәмизләп, сакгалыны хер гүн сыряп болса, большевиклер Дөртгүлде гурлан яш Совет хәкимиетини өзлериниң екеже чагасы хасап эдйәрдилер, шәхери агзыны ачып гелйән аждархадан горамак үчин, онуң өмрүни узалтмак үчин эллериниден гелен ишлери эдйәрдилер. Ине, шунуң нетижесинде хем гадымы гүндогар галасының белент диварларының ич тарапы гораныш пунктуна өврүлипди. Догры, бу ерде бир када эсасында дөредилен дүзгүн-тертип ёкды. Эмма хемме зат шәхере душманы гойбермезлиге хызмат эдйәрди.

Касым он бәш атлысы билен гаравул гелип чалышянча демиргазык дервезәни, белент диварың үч йүз метр ерини горамалыды. Ол душманың мекирлик билен гелип, дивардан ашып гечмезлиги үчин, дервезәни йыкып гирмезлиги үчин жогапкәрди. Гораныш барада исполкомың кабул эден карары рехимсизди. Шейле болмаса болжак хем дәлди. Онсоңам, диварың дүйбүне даш, кесек, демир дөвүклери, чәйнек-кәселериң, гап-чанакларың дөвүклери үйшүрилипди. Душман зор салып, чозуп башлан бадына шәхер халкы өзлерине бөлүнип берлен участокларда хәзир болмалыды. Улудан-кичә әхли илат шейле вагтларда нирә бармалыдыгыны билйәрди. Олар уршужылара көмек берип, душмана тарап эллерине илен затлары зыңмалыдылар. Бейлеки вагтларда болса, хер әдимде илатың гаравулы дурмалыды. Касым төверегине дөвүк-енжик затлары үйшүрип отуран баржа геймини эгнине геен, эли пилли я-да палталы, муртлары гыравлап дуран адамларың арасы билен йөрәп, ериң хер әдиминиң нәхили дережедигини аныклап гөзден гечирйәрди. Адамларың кәбирине маслахат, кәбирине гөвүнлик берйәрди. Ол бу ерде халк тарапындан гаравулда дуранларың көпүсиниң

адыны-да билйәрди. Шонуң үчин-де ягдай билен долы танышмак оңа аңсат дүшйәрди.

Гиҗеки Дөртгүлүң депесиндәки ховплы, гуршун ялы, агыр асман хас ашакланды. Касым эйлесине-бейлесине әнединдирйәнчә шемал туруп гүйҗәп башлады. Рехимсиз, совук, гүйчли шемал көне ёрганыны түйдүшдирйән дәли ялы болуп, асмандакы гара булутлары түйдүшдирип башлады. Шемал билен булутларың арасындакы говгасыз, эмма гүйчли сөвеш ярым сагада голай чекди. Шемал еңди. Булутлары өңүне салып, деряның аңырсына гечирип, гума тарап ковуп гойберди.

Нурана ай туссаглыкдан бошан ялы болуп Дөртгүлүң депесине галкып чыкды. Онуң йити, совук нуры ерии үстүни өртүп ятан галың гар билен гошулып, гиҗәни гүндизе өврүрди.

Бу вагтлар Касым ишлерини битирип, мердиван билен ёкары чыкды. Бу ерде онуң алты саны атлысының хер бириси бир гөзараны эелэп гүндогара, Шурахан билен аралыкдакы гарлы мейдана сын эдип ятырды. Ол Сейиди бир чете ювашжа итерип, гөзараның өңүни эеледи. Голай-голтумда гөзе гөрүнйән хич зат ёкды. Айың ягтысына агарып ятан мейданың совук, хопукдырыжы гөрнүши барды. «Шу вагт шу мейданда гылычлашсаң, сөвешсең. Я алсаң, я-да өлсең» дийип, Касым хырчыны дишләп, гөзараның өңүнден чекилди. Сейиде йүзленди:

— Үйтгешик зат йүзе чыкмадымы?

Сейит өңкүлерине гаранда чалт жогап берди:

— Ай доганы бәри-хә гөзе гөрнен зат болмады.

Дымдылар.

Сейит илки дилленди:

— Кейпиң нәхили?

Касым йылгырды:

— Саңа нәхилиси герек?

— Говусы герек.

— Онда мениң кейпим говы.

— Йүрегимдәкини аркайын айдып берсем болармыка?

— Оны өзүң билйәрсиң-дә...

— Өзүм билйән-ле.. Чемини тапсам, тоты ялы сайражак-ла. Йөне, сөзүмиң ярысына етмәнкәм гөзүңи алардып, хыртмагымдан алаярмыкаң дийип горкян. Бу гүнлер сениң хайсы тарапыңдан барып болжагыны билер ялы дәл.

Достуның оюна салып, бәлчиклик билен айдян бу сөзлерине Касым гүлди.

— Айдыбер. Йөне акыллы гүрле.

— Әй, диңлемеги йүрегиңе дүвен болсаң, нәхили гүрлесемем диңләбер. Хемме адам өзүң ялы хакдан ичен дәл. Бизиң ялакының гүррүңинем диңлемели боларсың.

Касым аладаланды:

— Мениң сөзүми гөвнүңе гетирәйдиңми?

— Ёклайт, валла — дийип, Сейит голайжагына сүйшүп, онуң эгнине элини гойды. — Касым, кәеме, мен хут гөвнүмдәкини айтжак.

Касым ыкжамланды.

Сейит ювашлык билен шейле дийди:

— Касым, икимизем яш. Ат-ярат эсбабымызам гурат. Элимизде нәче дийсең гара гүйч бар. «Токай отла, ат газан» дийипдирлер. Гел, шу гиҗе Шурахана чозалы. Ёгсам шу ятышымыза ятсак, ята сув ялы порсарыс. Ханбайталың өз-ә шу вагтлар ики эгниндеп деманы алып ятандыр. Эши, Эймир, Какабай дагам олжа алан гырнакларың сыртыны гужаклап ятандырлар. Оларың хич бири-де бу вагт жан агырдып, бу аллажы ялы совук мейдана чыкмазлар. Олары гыран-жыран эдип, гылыжымыздан ган сырыкдырып гелэйсег-ә, Касым, улы абрай боларды. Бир ойланып гөрсене, пәхимдар серкерде!

Касыма ойланмак герек дәлди. Ол муны пикирини ики гүнден бәри эдйәрди. Онуң гөкдәки дилеги ерде говушды. Достуның сөзүнден шейле маны чыкарды: «Хемме адам ятып ядапдыр, хеммәнин сөвешеси гелйәр». Сейидиң хем өзи ялы пикир эдйәндиги оны бегендирди. Эмма ол бу пикириниң кәбир ерлерини аныкламак максады билен гөвнүндәкиниң терсине гүрледи:

— Бейдип болмаз, Сейит.

— Нәме үчин ахыры?

— Үчини шол. Биз шу дервезәни горамалы. Баш йүз әдим ери горамалы. Дервезәни ачык ташлап гитсек, голайда гизленип ятан душман атлылары галаның ичине гирәймезлерми? Онсоң нәдерсиң? Оларың бу голайда ёкдугыны ким билйәр?

— Касым, хемме атлыны әкитмек нәмә герек? Ол

баш адамын бәшисини шу ерде галдырарыс. Онусыны алып гидерис. Дервезәни ичинден гулпланларыны гөрүп, соңра сүрүберерис. Ялтаняп болсаң, башга геп. Егсам бу айдяныңың яны япа-да янашмаяр. Бу делил дәл.

Касымың чети гызды. Сейидиң соңкы сөзүне гаршы гояр ялы хич зат тапмады.

Касым гөвнүнде беслəп гоян пикириниң өз янындан чит хасап эдйән ене бир ерини барлап гөрмек иследи:

— Шайдаков кәййәр. Онуң өңүнде дуруп болмаз. Ол Ефим ялы дәл. Гаты берк адам. Ефим илки кәййәр-де, соңра гүнәңи гечәййәр. Бу — эйле дәлмикә диййәрин. Адамлар мундан чекинмән хем дураноклар.

Сейит нәме-де болса өз сөзүниң Касымың бир гулагындан гирип, бейлекисинден чыкып гидибермедигине бегенди. Онуң йүрегинде кичижик умыт дөреди. Хоразың хемме ерде дең гыгырышы ялы, Касымың яш ёлдашларының хеммеси бейдип ятышларыны, өз янларындан халамаярдылар. Оларың иң бетери-де Сейитди. Бу дуйгур, ачык гөвүнли йигит илки өз гөвнүндәкини гөнүләп айдаймага йүрек эдип билмеди. Шонуң үчин-де бу барадакы сөзүни оюнлыга салып башлады. Эмма вели Касымың илки сөзлери, илкинжи жогаплары Сейиди гынандырмады, гайтам бегендирди. Шонуң үчин-де ол гепиниң соңуны чыныргатды, горкман-үркмән айдып башлады. Ол Касымың гөвнүниң бир зат диййәндигини, дилиниң башга бир зат диййәндигини эййәм аңлапды. Инди Сейит «ыза чекилип» башлады.

— Әй, боляр-да, Касым, эмма этмесең этмерсиң вели, соңра өкүнерсиң. Агзыңа гелен авы гайтармазлык акыллылыгын аламаты-ха дәлдир... Гел онда, гойболсун этсең эдәели...

Касым гыңралды.

— Сенемайт, дерров гаңңаңы гарнына алыберйәрсиң. Ховлукма ахыры.

— Ай, ховлугып-ховлукман, маңа ики пай герек дәл, Касым. Мен йөне говусы болсун диййәрин.

Буларың гапдалындакы гөзараның агзында ятан адам ёрганындан йылан чыкан ялы болуп бөкүп турды.

— Касым, гелйәрлер.

— Ханы?

— Гөзле?

Касым ене-де гөзараның агзыны эследи. Сейит яңкы хабары берен адамың гөзарасындан әңетди.

Ак кагызың йүзүне гонан бир топар сиңек ялы болуп, гарлы мейданың ортасында йигрими-отуз атлы гөрүнди. Олар илкибада бир топбак гара зат сүйшүп гелйән ялыды. Дурабара Касымың-да, Сейидиң-де мейдан билен гөзлери өвренишди, онуң үстесине-де гелйәнлериң арасы барха голайлашды. Соң-соң гара топбак зат бөлек-бөлек болды. Гөзарадакылар хер атлыны айратынлыкда сайгарып башладылар.

Буларың душманың атлыларыдыгына шек-шүбхе ёкды. Касымың келлеси гөчди. Гөвни эййәм ата чыкды, гылыжыны ялаңачлады. Онуң келлесине көп хыяллар гелди. Бу аралыкда душман хем голайлашып гелйәрди. Касымың пикири чалт ишлейәрди, гөзлери гелйәнлердели. Оларың атларының күмүш гөвүсбентлери, башатарларының күмүш букавлары айың яггысы билен чакнышып гидйәрдилер. Касым гөзараның өңүнден силкинип турды. Илки Сейиди турузды.

— Сейит, ханы сен ашак дүш. Ол ерде гүрлешели.

Сейит базардан гелен какасындан кемпут алан чага ялы болуп, улы бегенч билен буйругы ерине етирди.

Касым гөзараның өңүндәкилери бир минутлык дашына үйшүрип, гыссаглы, аладалы сөзледи:

— Душманың гаты голай гелмегини дилег эдиң. Олар гөзараның дешигиниң өңүни долдуран бадына оңат нышаналап атың. Йөне окуңыз бош гечмесин. Говы нышана алың. Олары гөзден сыпдырмаң. Бизиңкилериң оларың ызларындан ковмаклары әхтимал. Шонда ялңышып, өз адамларымызы ока тутубермәң. Гаты ага болуң. Хеммәң ерли-ериңизе! Худай яраныңыз болсун!

Адамлар тапырт-тупурт өз ерлерине барып, дешиклерини ере бердилер. Касым ашак дүшди.

Касым ере дүшен бадына демир дервезәниң ики гапысының биригйән ериңден ышыклады. Сүйшүп гелйән атлыларың гөрнүшлери хопуклдырыжыды. Эмма бу вагт Касымың ядына горкы-да, әтияч-да дүшмейәрди. Онуң бар пикири бир ере жемленипди. Бу пикир хем гөзи ёк ялы болуп гелйәнлериң үстүне чозмакды. Ол көп алса он адам алып гидибилжекди. Гелйәнлер болса отуз атлы чемесиди. Гүйч дең дәлди. Эмма бу зат, бу хакыкат Касымы саклап билжек дәлди. Онуң хыялында хәзир гылычлашмакдан башга хакыкат ёкды.

Ол ене-де Сейиди бир чете чекди.

— Өзүң билен докуз адам болуп атланың. Мениң билен он адам боляр. Башимиз бу ерде галар. Биз чозарыс. Олар ызларына өврүлен бада сөбүклерине мүнерис. Йылдырым уран ялы урарыс.

Сейит бу буйругы-да гөз ачып-юмасы салымда бержай этди.

Касым ене-де дервезеден ышыклады.

Отуз атлы демир дервезә хас голайлашандан соң, өңден гелйән серкерделери атының жылавыны чекди. Бейлекилер хем сакга дурдулар. Олар өз араларында бир затлар диййп гүрлешдилер. Сеслери эшидилмейәрди. Диңе кәбириниң гамчысының күмүш сапы айың ягтысына ялдырап гидйәрди. Диймек, ол элиндәки гамчысыны херекетлендирип, бир затлар дүшүндирйәрди. Олара ховсала душмән сын эдип дурмак гызыклыды. Себәби олар бир ураярдылар, бир сакланярдылар. Эмма Касым хәзир олардан гөзүни айырман дуршуна хемме задың тизрәк херекет этмегини ислейәрди. Атлыларың бәрилигине чапышып гайтмакларыны, гөзарадакыларың говурга гуйлан ялы атып башламакларыны, душманың эдил шу демде ыза серпилмегини, өзүниң-де оларың сөбүгине мүнмегини ислейәрди.

Душман хас голайлашды. Оларың орта гүрпүнден:

— Черрик ага, гөзаралардан хабардар болавери — диен сес эшидилди.

Касым бу сөзи айыл-сайыл эшитди. Шонуң үчин-де ичинден бегенди. «Хәх, ганым душманымызың хут өзи өз аягы билен үстүмизе гелен экен-ов. Ягмырың хакы үчин мундан ар алмасак, о дүнйә, бу дүнйә худай бизиң гүнәмизи гечмез» диййп, дергазап болды.

Черриги совук урупды, сеси боглупды. Эмма ол муна гараман, бокурдагыны йыртара гетирип гыгырды:

— Дервезәни ачын!

Онуң сесиниң ызыны алып гөтердилер:

— Шайдаковы тутуп бериң!

— Шейтсеңиз битиңизиң бурны ганамаз!

— Гурбанмәммет сердар мусулманлара көп догайы салам ёллады!

— Оруслара ынанмаң!

— Динден чыканлары өзүңиз гырың!

— Шайдаков сизи Сибире әкитжек боляр...

Сонкы гыгыраның сесиниң ортасындан ёлунды. Олар келлелериниң гызгынына өзлериниң гөзараның дешигине габат гелендиклерини дуйман галыпдылар. Әхли гөзаралардан бирден түпең сеси чыкды. Атың үстүнде ики адам ялы болуп отуран Черригиң телпеги атың аякларының арасына дүшди. Онуң гапдалындакы атлы хем йыкылды. Ене бир ат йыкылды. Эмма онуң үстүндәки өвдайың бозуклыгына гөзүни етирип, голайындакы атлының сыртына гонды. Баш ялаңач галан Черрик өзүни йитирди. Төверегине әңедип, ягдайы аныкламак иследи-де, чеп үзеңңә аграм салып, сагына йыкгын этди.

Ат, эесиниң бу херекетине өзүче дүшүнди-де, хырра ызына доланды. Бейлеки атлыларың хеммесиниң гөзи Черрикдеди. Онуң атының ызына өврүлишини гөрен батларына олар хем атларының башыны гөвүнженлик билен ыза өвүрдилер. Черрик хем, бейлекилер хем гөзараның назарының етйән еринден ызрак чекилмеги кем гөрмедилер.

Касым эййәм атланыпды. Сейит онуң гапдалында дурды. Бейлеки секиз атлы-да ызларындады. Касым атыны кеселигине дебсиләп, ене-де дервезеден ышыклады. Душман атлылары араларыны ачып ене-де сакландылар. Олар инди, әхтимал, ташлап гайдан мейитлерини нәхили эдип алмагың ёлуны маслахатлашяндырлар. Оларың үчүси топарларындан бөлүнип, мейде тарап сүрдүлер.

— Сейит! — диййп, Касым мейдандан гөзүни айырман дуршуна сесленди. Сейит атыны дебсиләп, онуң гапдалына гелди. Касым довам этди.

— Ёкары чык. Олар гелип, мейдиниң үстүне эглен батларына гөзарадакылар олары бөлүшсинлер. Баш адама үч адам! Екежесини-де дири гойбермесинлер! Тиз бол! Тиз ере дүш!

Сейит атдан бөкүп дүшди-де, маймының агажа дырмашышы ялы мердивана ынам билен дырмашды.

Үч атлы мейде хас голайлашдылар. Эмма олар бирден гелэймәге йүрек эдип билмедилер. Мунуң өзи оларың әхли болушларындан, херекетлеринден гөрнүп дурды. Инди бу үчүси жеделлешип уградылар. Арадан бир кәсе чай ичим салым геченден соң, оларың бири атдан дүшди-де, багры билен сүйшүп уграды. Онуң мейде голайлашып, мейдиниң аягындан сүйрәп уграны-да шолды велин, гөзарадакы бәш түпең бирден атылды. Ол гелен адам башыны өлиниң аягына гоюп, шол демде

жан берди. Ызда дуран икп атлы муны гөрейден соң, улы топара гарап ат гойды. Улы топардакы маслахат тәзеден башланды. Касымың гөвнүне болмаса, бу маслахат йүреге дүшгүнч бир суратда узага чекди. Ахырсоны улы топар Шурахана гарап, дәхедем-десседәп сүрүп уграды.

Сейит бирейһәм ере дүшүнди.

— Тайярмы? — дийип, Касым оңа йүзленди.

— Тайяр, серкерде!

— Ойнуцы гой!

Касым соңра бир четде дервезәниң ачарыны элинде тутуп дурана серетди.

— Ач! Мениң билен он адамы санап чыкар-да, шол демде хем гулпла! Дүшүнклими!

— Дүшүндим, Касым!

Дервезе ачылды. Үшәп, түпең сеслеринден горкуп, жылавыны чекдирмән дуран атлар гаядан инйән даш ялы болуп өңе атылдылар. Буларың үстесине-де оларың элери атларың бөвүрлерине шейле бир депйәрдилер вели, жанаварларың гөзлеринден от чыкярды.

Он атлы чапып баршына бир хатар дөретди. Бири-бириңден өзман я-да ыза галман, атларың гулакларыны деңләп сүрдүлер.

Өңден барян душманың ызындан хабары ёкды. Черрик билиндәки гушагыны чөзүп, келлесине сарапды. Хеммесиниң гүррүңи өз ёлдашларыны ташлап гайтмакларының намартлыкдыгы барадады. Хер ким ичинден: «Какабая нәме жогап берерис?» диен пикири эдйәрди. Черрик болса хандан горкярды.

Буларың бу болушлары хем Касым дагының пейдасына болды. Олар душмана он-он бәш әдим голайлашандан соң бирбада атларының жылавларыны чекип, ызыны үзмән, рехимсизлик билен, газап билен атып башладылар. Илкинжи холтумлар бошады. Түпеңлере тәзеден ок сүрдүлер. Инди чапып барышларына атярдылар.

Черригем, онуң янындакылар хем бейле болар дийип, келлелерине гетирмейәрдилер. Бу гарашылмадык зат олары анк-танк этди. Олар ыза өврүлмек, гайтавул бермек хакында чигит ялыҗак хем пикир этмән, башларыны алып чыксалар разы болдулар-да, атларыны гамча басдылар.

Касым дагы дервезеден араларыны хас ачандан соң бирнәче вагт гечди. Индп ат аякларының сеслери эшидилмейәрди. Тертипсиз чыкян түпең сеслери гелип дурярды. Бу гүнлер түпең сеслери гиже-гүндизиң хайсы вагтында чыкса-да хич киме гең галдырмаярды. Ол хөкман болмалы зат ялы болуп, Дөртгуйуң-де, Шураханың-да дурмушына орнашыпды.

Галаның ичинде Касымың галдырып гиден бәш атлысының арасында Худайберди гаража хем барды. Ол хич зада, хич гүррүңе гошулман, четки гөзараларың бирисиниң агзыны алып ятырды. Онуң гепе-гүррүңе, хич бир маслахата гошулмаяның себәби Дөртгуйың ичинде алнып барылян ишлер Худайберди гаражаның хушуны башындан учурыпды. Ол бу эревде-бересе болуп йөрен адамлардан, галаның ичинде болуп гечйән ишлерден, Шайдаковдан, Кривцовдан, гарагәлникли ёлбашчыларың хич бирисинден баш чыкарып билмейәрди. Кәвагт Хожамухаммет арслан билен бир энекәшип аларды. Башга вагтларда болса өзүне табшырылан ишлери билен мешгулды. Ине, дервезәниң өңүнде дуран гаравул, Касым дагы чыкып гиденлеринден соң, шлгап ёкары чыкды. Гөзарадан назарыны айырман ятан Худайберди гаражаның янына гелип, онуң бөврүне дүртди-де:

— Худайберди ага, галада галанларың ичинде иң дилеваррагымыз сен. Өзүң дервезәниң агзына барып дурмасаң, мен-ә дуруп билжек дәл. Улулардан бириси гелип сораса, Касым нирәде дийсе, мен ики сөзүң башыны-да чатып билжек дәл — дийди.

Худайберди гаража гөзлериңи ойнакладып йылгырды-да:

— Мени нәме, Эфлатуның сүйтдеш доганыдыр дийип пикир эдйәрмиң? Менем өзүң ялы. Хас бетери совуган ачымы алыпдыр. Иң говусы, өзүң жогап берибер.

— Жан агам, бейле этмесене...

Худайберди гаража өз янындан Касымың душман атлыларының ызындан ковмагыны макулламаярды. Исполкомың буйругының: «Хер хили ягдайда-да дервезәниң гулпы ачылмалы дәлдир» диен сөзлери Худайберди гаражаның гулагындан чыкманды. Ол Касымың гызмалык эдениңи аңлады. Йөне вели ол мунуң үчин гүнәлими я-да гүнәли дәлми дүшүнмеди. Гүнә дийлип хасапланаяңда-да нәхили дережедәки гүнәдигине акыл ети-

билйэндир. «Эй, Касымың өзи говы
рип билмеди. «Эй, Касымың өзи говы билйэндир.
Ол орсуң ичинде менден кән гезди» дийип, өз-өзүни
көшетди-де, дервезәниң агзында дурмалы ерине барып
дурды. «Нәме-де болса, кимем болса тилки ялы болуп,
сапалак атмалы болар. Касымы дервезәниң ичине гой-
беремден соң, мен аркайын боларын. Өзлери бири-бир-
лериниң диллерини тапарлар. Хәзир вели хер эдип, хе-
сип эдип, онуң гиденини билдирмели дәл» дийип, Худай-
берди гаража йүрегине пугта дүвди.
Өңки гаравулың-да, Худайберди гаражаның-да йөне
ерден этияч этмейәндиклери белли болды. Бирсалым-
дан соң улулар ызлы-ызындан гелип башлады-
лар.

Гижәниң ичинде-де, атың үстүнде өз безимини боз-
ман отуран Кривцов гелди. Худайберди гаража онуң
сөзүниң манысына дәл-де, полковнигиң сөзлейшине үнс
берди. Себәби ол онуң айдян сөзлериниң бирисине-де
дүшүнжек дәлди. Ол шонуң үчин-де полковнигиң геп-
лейши гахарлымы я-да дәлми билмек иследи. Эмма
онуң билип билен задыбы болмады. Ол ызындакы адам-
ларың бирисине бир затлар дийди. Худайберди гаража
полковнигиң агзының ысмаяндыгыны аныклады. Өз
яныңдан: «үшәпдир-ов» диен нетиже гелди. Эмма пол-
ковник пьянды. Ол узак дурмады-да, бейлеки постлара
тарап гелши ялы гечип гитди.

Бирсалымдан дөрт-бәш атлы билен Николай Алек-
сеевич Шайдаков гелди. Худайберди гаража оны голай-
дакы көчеден совлан бадына танады. Онуң атың үстүн-
де болуп отурышыны гөренден Худайбердиниң гөвни
гөтерилди: «Ине, адам диенинем шунуң ялы пәхимли,
сыратлы болайса... Адам гөрен ялы болайярсың». Эм-
ма вели хут шу вагтың өзүнде, гөз ачып-юмасы салым
гечип-гечмәнкә Худайберди гаражаның халы теңелди;
«Адам гөрен ялы-ха болайярсың вели, мен мунуң өңүн-
де нәхили дураркам? Шайдаков янкы гелип гиден улы
ялы дәлдир. Мунуң соран задыны элине тутдурайсаң
я-да гөзүне: «Ине, шу» дийип гөркезәймесең мундан сы-
пып болмаз. Ине, мен чыкгынсыз ягдая яңы дүшүп уг-
радым. Херно, худай жан, өзүң бир саг-аман сова-
вери...».

Шайдакова худайың-да диши өтмейән экен. Худай-
берди гаража муны тиз вагтда өз гөзи билен гөрүп,
эгни билен чекди.

Шайдаков атының башыны чекди.

— Касым, Касым! — дийип, ызлы-ызына гыгырды-
-да, төверек-дашына гаранжаклады.

Худайберди гаража өңкүден-де бетер гыссанды. Ол
бу ягдайың йүзе чыкжагыны билйәрди. Эмма ол хәзир
үстүни гапыллыкда басдырды. Нәме дийип, нәме айтжа-
гыны билмеди.

— Касымам бар, Шайдаков! — дийип, өзүне зор са-
лып айтды.

Худайберди Шайдаковы бирки гезек гөрүпди. Эмма
ол обадашыны танайшы ялы Шайдаковы танапды. Шо-
нуң үчин-де Шайдаковың өңүнде нәхили өзүни алып
бармак барада онуң аладаланышы эсаслыды.

Худайберди гаражаның ынамсыз әхеңи Николай
Алексеевичи тисгиндирди.

— Ханы Касым? Касым ниреде? — дийип, эрбет
жогаба гарашян Шайдаков хас аладалы, хас ховплы
бир ягдайда Худайберда йүзленди. «Өркүмизиң үзүл-
жек ери шу болды-ов!» дийип, Худайберди ичинден
келемесини өврүди-де:

— Касымам бар... Касым шу ерде — дийип, гөйә
Шайдаков депесинден бәшатарың гундагыны индерип
гелйән ялы дивара тарап чекилди.

Шайдаков бир ишиң йүзе чыканыны аңлады. Хыр-
чыны дишләп келлесини яйкады. Бирден-де онуң депе-
синден совук сув гуйлан ялы болды. Касымың дириди-
гини я-да өлүдигини аныкламак хәзир онуң үчин
вэрурды. Шу максат билен ол Худайберда йүзленди.
Дилмач Кожабек терҗиме этди:

— Уруш вагты чөп дөвлен ялы перт жогап бермели,
Ылайта-да, жогапкәрли посты горап дуран адам шейле
геплемели. Мен үчүнжи гезек сораярын, Касым ниреде?

Хич хили сыпалганың ёкдугыны, болаянда-да хич
бир сыпалганың пейда бермежегини аныклан Худайбер-
ди гаража гөзлерини гырпылдадып, йүрегини бире баг-
лады:

— Касым он атлы билен душманы ковуп гитди..
Ол тиз гелер.

Кожабек терҗиме эдйәнчә, ол ене-де Касымың гүнә-
сини еңлетмек максады билен ичинден бирки сөзүң ба-
шыны жемледи:

— Душманың бу гелен атлылары халыс ичякгыч
экенлер. Оларың агзындан чыкмадык сөз галмады. Ка-

сынам көп чылажак болды. Эмма вели харамзадалар Шайдакова дил етириберенлеринден соң Касым чыдап билмеди.

Худайберди соңра Кожабегиң сыныдан чекип, юваашлык билен:

— Өзүңем мусулман ахыры, Касымың аркасыны тутуп гепләвери — дийди.

Кожабек Худайбердиниң соңкы сөзүне йылгырды. Муны билдирмежек болуп, үсгүриңди-де Шайдакова йүзленди.

Шайдаков онуң сөзүни бөлди:

— Бир сөзүңем галдырман айт, Кожабек.

— Боляр, Николай Алексеевич!

Шайдаков үнс билен диңледи. Худайберди гаражаның йүрегинде чигит ялыжак гаралыгың ёклугыны, онуң ылайта-да соңкы сөзүниң шейле садалык хем-де ак йүреклилик билен айдыландыгыны билди. Сада адамың нәхили мәхрибандыгыны Шайдаков озал хем билйәрди. Эмма бу гезек оны иш йүзүнде гөрди. Онуң атдан дүшүп, Худайберди гаражаның аркасына какасы гелди. Эмма вагт, ягдай оңа башга хили ёл гөркезди.

— Касымы ким дервезеден чыкарды? — дийип Шайдаков сорады.

Худайберди гаража икирҗиңленмән:

— Мен! — дийди.

Шайдаков адъютантларының бирисине:

— Ярагыны ал! Өзүңем онуң дураң постуны эле — дийди.

Худайберди гаража элинден ярагы алнандан соң бүтинлейин рухдан дүшди. Эзилен товуга дөнди. Бир четде тама аркасыны берип, худайыны чагырып отурышына: «Әй, шу гүн жувазчының ховлусындан чыкып гайдамда-да билипдим-ле, бир беланың үстүнден барҗагымы... Жүре гетирмиш ябы өмүр бүдремейәрди вели, дервезеден чыкан бадына бүдрәйди-дә». Онуң соңкы пикирлери хас гамлы болды: «Сапармырат гелип етишайсе-хә, залым яман дилевардыр, бир пейда эдерди. Бошатжак боларды. Йөне би оңа етирмезмикә диййәрин». Соңра онуң ядына Хожамухаммет арслан дүшди. Худайберди гаража бигтыяр йылгырды. Гамлы йылгырды.

Шайдаков атындан дүшүп, газап билен ники-бака йөрейәрди, Касыма гарашярды.

Касым келлесиниң гызгынына узак гитди. Олар илки билен аны гачан душманлары түпең окуна тутдулар. Ханың еди-секиз атлысының атларыны йыкандан соң хас хем келлелери гочди. Соңра гылычларыны яланачлап ызадакыларың атларыны, өзлерини керчеләп башладылар. Душманың он бәшинжи атлысыны гара гана буланлырып, гөрлы мейдана йыканларындан соң, өзлериниң Шурахана голайлашып гелендиклерини дуюп галдылар. Касым илки билен атың башыны чекди:

— Сейит, долан! Адамлары ыза дола!

Касымың атлылары сакландылар.

Он атлы түвелей ялы болуп, сәхел вагтдан соң галаның демиргазык дервезесиниң өңүнде пейда болды. Олары ичери гойбердилер.

Шайдаковың болуп дуршуны гөренден Касымың инжиги сандырады. Онянча Худайберди гаража хем:

— Иш гайдандыр, Касым! — дийип, зарын сеслемди.

Шайдаков Касымың алкымына дыкылып гелди:

— Касым Ремезанов, сизе бейдип, исполкомың карарына гаршы гитмәге ким ругсат берди?

— Хич ким, Шайдаков! Мен чыдап билмедим. Мен гүнәкәр. Йөне вели, душманың он бәш адамсының ләшини сердик. Өзүмиз бир адам йитирмедик. Себәби оларың гарашмадык задын йүзе чыкандан соң аңлары гачды.Олар нәме этжеклерини билмедилер. Гачмакдан башга ёл тапмадылар.

— Олар сизи алдава салан болсалар нәдердиң? Дервезе ачылан бадына душманың башга бир топар атлысы сиз чыкан бадыңыза галаның ичине гирен болса нәхили боларды? Ким онсоң бу ишлере жогап берерди?

Касым жогап бермек үчин сөз тапмады:

— Мен гүнәкәр, Шайдаков...

Соңра хас айгытлы сөзледи:

— Диңе мениң өзүм гүнәкәр...

Шайдаков бейлеки бир адъютантына йүзленди:

— Ярагыны ал. Икисини-де исполкома әкит.

Касым башыны ерден галдырман ярагыны табшырды. Худайберди гаражаның янына барып, тама аркасыны берди.

Ол өз эден ишиниң нәхили дережеде ховплудыгына,

эрэн улы ялңыш гойберендигине, догрусы, яңы дүшү-нип галды. Хопукды. Бирбада дем алмага хова етме-йэн ялы агзыны ачды. Бурнуны овкалашдырды. Элиниң енсеси билен гөзлерини овкалашдырды.

— Инди нэхили боларка? — диййип, Худайберди га-ража Касыма йүзленди. Эмма Касым ол сорагың маны-сына дүшүнмеди.

— Нэме?

— Инди нэхили боларка?

— Биз улы гүнэ эдипдирис, Худайберди ага. Йөне вели ахбетиң хайыр болсун. Худайы чагыр. — Ол бирден укудан ачылан ялы болуп, Худайбердэ серетди. — Ег-сам-да, сен бу ерде нэме эдип отырсың? Сен гөзарада-дың ахыры?

— Өвдайың бозукдыгыны билип ашак дүшдүм. Эй, нэме болса-да билерэк боланымыз говы. Касымы мен чыкарып гойбердим диййдим...

Олары адьютантларың бириси алып гитди.

Шайдаков беркитмелери, бейлеки дервезелери бар-ламак үчин атланды. Гаты сүрүп гитди.

ШОЛ ГИЖЭНИҢ ЭРТЕСИ

Гүн догуп асмана галып-галманка он үч атлы, ики аты ызларына тиркэп, жувазчының ховлусына доланып гелди. Дервезэниң даш йүзүнде буларың ёлуна гара-шып дуран Пиргулы ага билен Хожамухаммет арслан өз гөзлерине ынанмадылар. Олар бири-бирлериниң йү-зүне көп маңылы серетдилер-де, сөзлешмэн пикир алышдылар. Икиси бирден, гөйэ озал өвредилип гой-лан ялы, атлылара тарап ылгадылар. Оларың өңле-ринден чыкдылар. Атларың Касымыңкы билен Худай-бердиниңкидигине гөзлери етенде, ики яшулының икисиниң-де гөзлериниң өңи гараңкырады. Диллери ту-тулды. Реңклери агарды. Инжиклериниң ысгыны гачды. Онянча Сейит атдан бөкүп дүшди. Яшулуларың орта-сына гелип дурды:

— Горкмаң, айылганч бир болан зат ёк. Йөне Касым билен Худайберди аганы тутдулар. Зындана экитди-лер. Башга бир зат боландыр диййип, гөвнүңизе гетир-мэң!

Гаравулчылыкдан геленлер-де, ховлудакылар-да гөв-әчып-юмасы салымда дервезэниң өңүнде пейда болду-

лар. Гаты-гаты геплешип, нэмэниң-нэмедигине дүшүн-мекчи болуп вагырдашдылар. Төверекде башга-да адам көп боланы үчин Пиргулы ага:

— Жайың ичине гирелиң. Бутайда гөрене гөз болуп дурмалың — диййип, адамлара маслахат берди.

Яшулусыны сылаян түркменлер бурны дешилен ялы болуп, дервезэниң ичинде гизлендилер. Өйүң гапдалын-да башларыны ашак салып дурдулар.

Сейит эхли иши болшы ялы, кемини гойман айтды. Онуң сөзүниң бирисини-де ере гачырман диңледилер. Узага чекен дымышма аралашды.

Өйүң гамшына аркасыны берип дуран, орта яшла-рындакы бир адамың бурнуның ужы мүңкүлледи. Бой-нундакы гөм-гөк, ёгын дамарлары дартылып гитди. Ол йүзүни бир тарапа совуп, гөйэ өз ёлдашларына гахар эдйэн ялы болуп гепледи:

— Он бэш душманы гыранлары үчин шейтдилер-микэ?

— Шайдаковың таңырялкасыны шейлемикэ?

— Шайдаковың өзүни шу ерик гетирип, туссаг эт-мек герек!

Соңра ховлының ичи говача базарына дөнди. Бири-бириниң сесини басмак үчин бокурдакларына зор са-лып гыгырдылар.

— Касымы, Худайбердини гайтарып берсинлер!

— Исполкомдакылары туссаг этмели!

— Ким болупмыш олар, Касымы зындана ташлар ялы!

— Тиз болунмаса, олардан дерек тапмарыс.

— Ефими чагырмалы!

— Сапармырады-да шейдип, бизи алдап, гүмлэн болмасынлар?

— Ефим болмаса, бир беланың үстүнден баржак-дыгымызы озалам-а билйэрдик...

— Мундан гүн болмаз!

Бу совук хабары эшидели бэри хушуны йитирен ялы болуп, адамларың ортасында дуран Пиргулы аганың соңкы сөзлер гулагына дегенде тисгинип гитди. Ол адамларың өте гечендиклерине гөзүни етирди, бу элле-ри яраглы, ярады гаплаң ялы гахар билен төверегине гөзлерини алардып дуран адамларың жылавындан өз вагтында чекмелидигини, болмаса буларың дүзедип

болмажак вейранчылыкларын үстүнден бирнэкдыкларыны көпи гөрен гожа деррев билди.

Пиргулы ага белли бир зат диймезден өңүл, төверөге гөз айлап чыкды. Хожамухаммет арслан хаврундан айрылан дүе ялы болуп, бир четде гөзлерини әлек-челек эдип дурды. Бейлекилеринем гөриүшлери аладалыды. Олар ене-де гыгырышмак, говга турузмак ислейәрдилер. Гахар бөведини йыкып, бир тарапа сил ялы эңнит этмек ислейәрдилер. Эмма вели Пиргулы ага билен Хожамухаммет арслан агыз бирикдирип, бир зат диймеселер, буларың хич бириси еңе дүшүп билжек дәлди. Бу айып зат хасап эдилйәрди.

Яшулы Хожамухаммет арслана йүзленди:

— Хожамухаммет, ханы, бейдип дурубам-а болмаз. Бир чукура түйкүрмек герек. Йигитлер гаты мамла гүррүң эдйәрлер. Касым билен Худайбердиниң угруна тизрәк чыкылса говы боларды.

Пиргулы ага вагты билен арсландан белли бир сөз эшидип билмежегине гөзүни етирип, адамлара йүзленди:

— Йөне вели, йигитлер, пәхимлирәк болавериң. Чендең аша гызмалык хич хачан говулыгың үстүнден элтйән дәлдир. Хәзир маңа гулак салың. Эгер гөвнүңизе отурса боля дийиң, болмаса-да боланок дийиң. Соңра бизем бир алажыны тапарыс. Биз хәзир бакөпчүлик болуп, бир алажыны тапарыс. Биз хәзир басымызы бозман исполкома баралың. Яраглары Шайдакова табшыралың. Онсоң:«Бизи-де Касым дагыны ташлан зынданыңа ташла» диелиң. Шайдаков гиңгөврүмли адамдыр. Бизиң сөзүмизи диңләр. Хеммәмизи зындана ташлап билмез. Әй, ташласа ташлаберсин. Сапармырат гелйәнчә, шол ерде Касымдыр Худайберди билен болуберерис. Нирәде боланда нәме, бу ери-де бизиң өйүмиз дәл ахыры. Сейит икимиз бу ерден зындана чай-чөрек дашап дурарыс. Йөне Сапармырадам ёк эдендирлер диДашап дурарыс. Йөне Сапармырадам ёк эдендирлер диен пикири келлэңизден чыкарың. Ер гаты болса, өкүз өкүзден гөрер этмән. Заманасы шейле. Шайдаковам бу иши йөне ерден эден дәлдир. Онуң хем бар арзувы Касым билен Худайберди гаражаны түрмеде чүйретмек дәлдир. Бир ялңышлык боландыр. Худай халаса, хеммеси дүзелер. Хожамухаммет, шейлерәк эдиләйсе нәхили болар?

— Мамла гүррүң. Пиргулы ага, мамла гүррүң —

дийип, Хожамухаммет арслан яшулының сөзүни голдады.

Бейлекилер шундан соң диллениp башладылар:

— Догры!

— Өңүмизе дүш, Пиргулы ага!

— Өңүмизе дүш, Хожамухаммет ага!

Хер ким жайлы-жайына гирди. Хатарларыны терсли-сыллын дакындылар. Бәшатарларыны эгинлерине алдылар. Отуз адам Пиргулы ага билен Хожамухаммет арсланың ызына дүшүп, исполкома тарап гитдилер.

...Исполкомда бәш адамың арасында даңа голай башланан гүррүң хениз хем довам эдйәрди. Буларың хеммеси жайың ичиниң совукдыгына гарамаң, эллериниң етишдигинден маңлай дерлерини сүпүрйәрдилер.

Жолмурзаевиң буйругы боюнча Удальцев Касым билен Худайберди гаражаны гапдалдакы отагларың бирине алып чыкды. Гапыны гулплап, олары сакламак максады билен, гапының ич йүзүнде ярагыны элине алып дурды.

Шундан соңра Шайдаков Жолмурзаев билен Халмырадова йүзленди.

— Эгер-де революцион канунчылыгына догры эсасланып, Касымың ишиңе серетсек, оңы диңе харбы трибунала бермекден башга ёл ёк. Йөне вели онуң тежрибесизлигини, яшлыгыны назара алсак, эден ишини-де назара алсак, онда онуң гүнәсини еңлетмек хем болар...

Халмырадов хырсыз гашларыны хүвжердип, гыңыр йүзүни аграслык билен Шайдакова тарап өвүрди.

— Олар чыкан бадына гапдалдан йүз адам гелип, дервезеден гирен болайса, дервезәниң өңүни душман өз элине гечирен болайса, онда Жүнейит хан нәмәни назара аларды? Онда бизиң ягдайымыз хәзир нәхили боларды? Дөртгүлүн яш Совет дөвлети бу вагт кимиң элинде боларды? Ине, шу затлары-да назара алмак герек, Николай Алексеевич! Ол агзының сарысы гитмедик оглан, тәс бу ердәки Совет дөвлетиниң кулүни гөге совурыпды. Мен оңа рехимсиз жеза берилмегиниң тарапдары. Биз коммунистлер мыдама полат дүзгүн-нызамың тарапдары. Шоңа боюн эгйәрис. Шондан хениз ченли ямаңлык хем гөремзок.

Николай Алексеевич ашак бакды. Хырсыз, ядав, гахарлы Халмырадов Шайдаковың гөзүне хакыкатың аламаты ялы болуп гөрүнди. Шайдаков Халмырадовың

гетирен делиллеринин гаршысына хич зат тапып билмеди. Бу сөзлер догруды. Бу сөзлери шейле айтмагы, бу сөзлериң ызында шейле дурмагы Халмырадова Шайдаков хем-де Шайдаков ялыларың өзлери өвредипдилер ахыры. Шонуң үчин-де, ылайта-да хэзир, бу сөзлериң хер бириси Халмырадовың агзындан даш ялы совук, агыр болуп чыкдылар. Гөйә: «сен нәме диймек ислейәрсиң» диен ялы Шайдаков Җолмурзәевиң йүзүне серетди.

Җолмурзәев йүзүни сыпалады. Муртларыны дүзедишдирди.

— Николай Алексеевич, мен хем Халмырадовың пикирини голдаярын. Себәби исполкомың ол хакдакы карарына башлык хөкмүнде илки өзүм гол чекдим. Револющион тертип-дүзгүни илки билен өзүмиз берк тутмасак, ким тутар? Йөне вели Касым билен онуң янындакы адама берилмели җеза хакында, оларың эден ишлери хакында Кривцов хич зат билмели дәл. Онда меселе гаты улагилер. Ол диңе Касым билен хем канагатланмаз, янындакы ёлдашы билен хем...

Шайдаков еринден турды. Ики элини җүбүсине сокуп, өдигинин бурнуна середип гезмелән башлады. Соңра Җолмурзәев билен Халмырадовың арасына гелип дурды.

— Адамлар, мен сизиң делиллериңизиң хич бирисине-де шек етирип билҗек дәл. Хемме айдянларыңыз догры. Эмма достларча, доганларча, сизден бир зады хайыш этҗек. Касымың гүнәсини гечелиң. Оны сиз говы танаярсыңыз. Ол бу иши ямаң ниет билен этмеди. Оны-да билйәрсиңиз. Онсоңам шунча сагатлап, оларың икисине-де агзымыза гелении айтдык. Олар меселә дүшүндилер. Өзлериниң гөдек ялңышандыкларына долы гөз етирдилер. Олар, догрусы, өз ялңышлыкларына бу иши эденден соң гөз етирип галдылар. Инди оларың бейтмеҗекдиклерине мен-ә ынаняръш. Сизем ынандыңызмыканыз диййәрин. Оларың болушларыны гөренде, ынанмазлык мүмкин дәл. Гелиң, достлар, онуң яш аялының, Сапармырадың хатырасына, яш өмрүниң хатырасына онуң гүнәсини гечелиң. Онсоңам, биз бири-биримизден яшырып нәдели, шу вагт бир адамың өзи бизиң үчин әгирт улы гүйч ахыры...

Ол бир зады ядына салмак ислейән ялы куртдурди. Деррев ем өңки әхенинде довам этди:

— Эгер мениң бу сөзлериме-де разы болмасаңыз, онда шейделиң. Сиз ол икисини маңа кепиллиге берйиң...

Ховлының ичинден гарың үстүне басылян аяк сеслери эшидилди. Соңра адамларың хүмүрдиси гелди. Үчүси үч ерден бири-бирлериниң йүзүне середишдилер. Эмма вели хич ким хич зада дүшүнмеди. Ховлының гапысындакы гаравул хашлап гирди-де, деми-демине сыгман:

— Түркменлер гелди... Олар хайыңа-вайыңа бакаНоклар — дийди.

— Олар нәхили түркменлер? — дийип, Җолмурзәев сапанчасыны яланачлап дикелди.

Җолмурзәев хем, Халмырадов хем, Шайдаков хем хан атлылары геләйдимикә дийип, бирбада өр-гөкден гелдилер. Хеммеси ярагларына ок сүрдүрип ерлеринден турдулар, ыкҗамландылар.

Онянча гаравул:

— Сапармырат аганың түркменлери! — дийип, дүшүндириш берди.

Җайдакыларың гөврүми гиңән ялы болды. Эмма олар сапанчаларыны габына салмадылар-да, сапанчалы эллерини җүбүлерине сокдулар.

Онянча отуз адам бир бөлек гара булут ялы болуп ругсатсыз, салам-хеликсиз ичери гирип, җайы долдурдылар. Шайдаковам, Халмырадовам, Җолмурзәевиң отурян столуның аркасына гечип, онуң гапдалында дурдулар. Оларың гөзлери өңде дуран ики гожаДады. Эмма вели бу вагт Пиргулы аганың-да Хожамухаммет арсланың-да йүзлеринден зат аңлар ялы дәлди.

Геленлер узак гарашдырмадылар. Олар бир келеме сөз айтман. Пиргулы ага башлыклайын еке-екеден гелип, ярагларыны столуң аңырсында дикелип дуран үч адамың голайына гетирип тама сөейәрдилер, биллериндәки, эгинлериндәки хатарларыны чөзүп, полуң үстүне ташлаярдылар. Соңра гапа голай ере барып, тама аркаларыны берип отурярдылар.

Бу «дабара» гутарандан соңра хем дымышма довам этди. Геленлер аркаларыны тама дирәп, ере бакып отурышларына геплемейәрдилер. Шайдаков дагы хем бирбада гүррүңи нәмеден башлаҗакдыкларыны билмедилер.

Ахырсоны Жолмурзаев дилленди.

— Пиргулы ага, бу нәме болдугы? Бир дүшүндир-сеңизлән ахыры..

— Әй, оглум, бу арада дүшүнип-дүшүнмез ялы зат ёк — диййип, Пиргулы ага башыны галдырман сөзледи. — «Баш болмаса — гөвре ләш» диенлери, оглум, биз хәзир шейлерок бир гүне дүшдүк. Озал-а биримизи алып, ериң гутаран ерине ибердиңиз. Соңам, ынха, Касымы зындана ташладыңыз, Худайберди гаража билен. Онсоң, булар болмансоң, бизем галада писимизи ашырып йөрмәли, бизи-де Касым дагының отуран ерине элтиң. Сапармырат геленсоң, өзи бир алажыны тапар... Догрусы, оглум, биз-ә келебиң ужуны йитирдик...

Гожаның сөзүни Шайдакова долы терҗиме этдилер. Түркменлериң төверек-дашыны йыкан-юмран эдип, галадан чыкып гидибермән, башларыны этеклерине салып гелишлери, ярагларыны табшырышлары, инди-де өз эрклери билен зындана гирмәге тайын болуп отурышлары Шайдаковы хем гең галдырды, хем бегендирди. Ол инди өз пикириниң гечҗекдигине шатланды.

Бу арада Халмырадов гүлләч сөзледи:

— «Еке чыкана еди кесек» диендирлер, Пиргулы ага...

Пиргулы ага өңки отурышыны бозман җогап берди.

— «Гылыч гынында дурса, послар» хем диендирлер, оглум. Яшлыкдыр. Өзүңизем шол яшда иле от якдырмадыгыңызы билйән, оглум. Онсоңам заманасы шейле. Бу вагт сөвешмек герек. Огланларың эли гиҗәпдир. Дертлери гүйчли...

Бу сөзлери-де Шайдакова терҗиме этдилер.

Сонра үчүси өзара маслахатлашдылар. Халмырадов шу гүн бир вагт тапып, җувазчының ховлусына бармалы болды,буларың арасында революцион тертип-нызам барада гүррүң гечирмели эдилди.

Касым билен Худайберди гаражаны чагырдылар. Отуранлара гөзи дүшенден Касымың сачлары дим-дик болды. Онуң бирбада дили тутулды. Өз атлылары гозгалаң турзандыр өйдүп горкайшы диййип-айдар ялы болмады. Тама сөелги дуран яраглара гөзи дүшенде онуң ховсаласы хас гүйҗеди. Ол Шайдаков дагы өз атлыларыны ярагсызландырандырлар, инди болса хеммесини зындана ташларлар диййип горкды. Ичинден

«Хемме булагайчылык мениң кем акылдылыгымдан болды» диййип, өзүне кәеди. Эмма ол меселәниң нәмеделигине гөзүни етиренден соң, улудан демини алып, өз адамларына мәхрибанлык билен серетди.

Арада гүррүң гызышып дурка, Хожамухаммет арслан асмана бакып, Худайберди гаражаны дүзлады:

— Гечиниң өң аягы ялы болуп, ахыры этҗегиңи этдиңми?

Худайберди гаража йылгырды. Онуң гөзлери ялпырап гитди.

— Арслан, сен маңа бир зат диййәмиң я-да худая?

— Саңа — диййип, арслан җогап берди. Онуң әхениңде хем бегенч, хем дегишме аламатлары барды.

— Онда мениң йүзүме бакып сөзле ахыры...

Бир сагадрак вагт гечениден соң, геленлер Касым билен Худайберди гаражаны алып гайтдылар.

Шайдаков Жолмурзаев билен Халмырадовың эгинлерине элини гойды:

— Биз шейле адамлар билен Дөртгүли горап билерис!

Достлары онуң сөзүни тассыкладылар...

САПАРМЫРАДЫҢ САПАРА ГИДИШИ

Дашкент станциясы гызан базара меңзейәрди. Дашындан середип дуран адам станцияның дурмушындан, онда эдилйән ишлерден я-да эдилмекчи болуняан ишлерден асла баш чыкарып билҗек дәлди. Хич затдан баш чыкармак мүмкин дәлди.

Станцияның депесинде гуршун ялы агыр булут салланып дурды. Ягыш гатышыклы гар ере дүшүп-дүшмәнкә эрейәрди. Батга дызыңа етйәрди. Аягыңы бир бассаң, оны гөтерип алмак хыллаллады. Шу ягдайда-да адамлар бирҗе минут бу ерде дурмаярдылар. Гыгырышярдылар, сөгүшйәрдилер, җеделлешйәрдилер. Ондан-оңа ылгашярдылар. Олар бири-бириниң сесини басмак үчин богазларыны йыртара гетирйәрдилер. Станцияның депеси адам сесинден яңа гүвлейәрди. Эмма вели агыр составлары сүйрәп гелйән я-да хайсыдыр бир тарапа угражак болян көне паровозларың богук сеслери хемме сесден гүйчли чыкярды.

Түрккомиссияның ики адамсының ызына дүшүп, Сапармырат билен Нурахмет станция геленлеринде гүндиз сагат он ики чемелериди. Ики адам олары станцияның өңүндәки ачык мейданың бир четинде гоюп, өзлери станцияның начальнигиниң янына Куйбышевиң язан хатыны алып гитдилер.

Сапармырат Нурахмеде йүзленди:

— Нурахмет, лейтенантлар гелйәнчә, гел, станцияны сынлалы. Дашкенде хер гүн гелип дуруп болярмы нәме...

— Боляр, Сапармырат ага, гөзел гөвнүңиз — дийип, хошамайлык билен җогап берди.

— Йөне вели, Нурахмет, бу ерден гитсек, лейтенантлары-ха йитирерис.

— Онда шу тайда болубирис, Сапармырат ага.

Дашкент станциясы билен танышмак үчин хич ере гидип отурмагың хажаты ёкды. Ине, палчыгы дыза етип дуран мейданча. Ат арабалар, эшек арабалар я гелйәрлер, я-да бу ерден, гөр нирәдир, уграп барярлар.

Мейданчада русларың: «пошел!» сөзүнден бөлүнип алнан, инди болса өзбек дилиниң ичине гирип гиден:

— Пош!

— Пош! — диен сөзлер учушып йөрди. Ине, аркасы йүкли адамлар егшеришип гелйәрлер. Бири-бирлериниден өңе гечмек үчин дызашярлар.

Сапармырат бу затларың барыны сыпдырман назарындан гечирйәрди. Ол өзүниң сыныдан ювашҗа чекилйәнини дуйды. Чага сесини эшидип, бирден тисгиниш гитди. Ашак серетди. Онуң гөзлериниң өңи гараңкырады. Ики саны алты-еди яшлы, башы яланач, сачлары өсүп гулакларының үстүни басып ятан, аягы ялаңач, үстлериндәки эшиклери сал-сал чага, гараҗа гөзлерини найынҗар гөрнүшде Сапармырада дикип:

— Эке, азгына нан бериң, эке җан... Рәхим кылың, эке җан... — диййәрдилер.

Сапармырат бирнәче вагтлап ол чагалара хич бир манысыз, хич бир дуйгусыз серетди. Чагаларың гөзлери-де, йүзлери-де, эллери-де кирлиди. Эмма вели бу кир пердесиниң аңырсында аҗайып, гөрмегей, мәхрибан, яшаҗык ынсанлар дурды. Сапармырады: «Дурдымырат җан бери шейдип йөрен дәлдир-дә» диен пикир хушуна гетирди. Ол ягшы хушуна гелип, хакыкаты долы

аңшырандан соң, гүйчли эллери билен огланларың сачларыны сыпалады. Бу арада чагаларың экабыррагы ене-де:

— Эке, йүзүңиз нурана экен, рехим кылып, җан эке — дийди.

Сапармырат сесини титредип, гөзүни чалт-чалт ачып-юмуп шейле дийди:

— Бес эдиң, бес эдиң... Сиз ачмы? Сизе нәме герек? Боляр, боляр... Дуруң...

Эллерини голтукларына сокуп чыкарды. Муны нәме үчин эдендигине онуң өзи-де дүшүнмеди. Себәби ол голтугына чөрек салмандыгыны, янында чөрек ёкдугыны ягшы билйәрди. Алҗырандыгыны инди билип галды.

Нурахмеде йүзленди:

— Нурахмет, ме, шу пуллары ал-да ерин тейинлешем болса булара бир зат тапып гел. Мен онарман, сен дашкентлилериң дилине-де менден беледрәксиң... Бир гайрат эт, иним. Яшың узак болсун...

Нурахмет адам дензиниң ичине гирип гитди.

Сапармырат ашак отурды, чагаларың буз ялыҗак эллерини өзүниң гызгын, әпет эллериниң ичине алды.

— Азаҗык сабыр эдиң. Хәзир янкы адам чөрек гетирер. Азаҗык сабыр эдиң.

Соңра оларың хер хайсыны бир дызына мүндүрип, чагалара сораг берип башлады.

Бирсалымдан Нурахмет ики саны аңырсындан ягты гөрнүп дуран чөрек гетирди. Сапармырат чөреги элине алып, бирини икә бөлди-де, огланларың элине берди. Ене бирини икә бөлүп, херсини бириниң голтугына салды. Чагаларың чөреге топулышыны гөренде Сапармырат әҗизледи. Инди ол огланларың геплемән, миннетдарлык сөзлерини айтман гитмеклерини ислейәрди. Себәби онуң шундан башга элинден гелҗек заты ёкды, олара эдип билҗек ягшылыгы ёкды. Эмма вели чагалар гөзлерине яш айлап, чөреги чейнейәрдилер, хопугып, гыссанып геплейәрдилер:

— Мертебәңиз белент болсун, эке...

— Муң яшаң, эке...

— Элиңиз-гөзүңиз дерт гөрмесин, эке...

— Худайдан гайтсын...

Сапармырат чагаларың хер әдимде ызларына гезләп гидип барышларына узак середип дуруп билмеди. Янында гамланып дуран Нурахмеде йүзленди:

— Худай-ей, халк негүнлере дүшди... Нә-hичик замана болды... Өлмәнкәк заманаңың дүзелешини бир гөрседик, Нурахмет...

— Гөрерис, яшулы. Гам чекмәң. Мүң гайгы бир иш битирмеамиш. Хәзир гамланмалы дәл гөрешмели...

— Хак гүррүң — дийип, Сапармырат Нурахмедиң сөзүни тассыклады, соңра ичинден: «Мен хениз хич зат этмән экеним, мен галан өмрүми шу етим-есирлериң иглыны аша етирмәге сарп этмелидирин» диймек билен өз эжизлəндигинден утанды-да, гөз астындан Нурахмедиң йүзүне серетди. Инди вокзалың дурмушы-да, гөрнүши-де Сапармырады чигит ялыжак хем гызыкландырып билмеди. Ол тә өйләнe ченли шу ерде лейтенантлара гарашып дурды. Эмма онуң гөзи хич зат гөрмеди, дили хич зат диймеди. Ол бүтинлейин пикире чүмди.

Сагат дөртлерде ики лейтенант гара дере батып гелди. Оларың ики вагон алмак барадакы берен гүррүңлерини эшидип, Сапармырат өз янындан: «Бу ерден гачан гутулар, дуран тутулар» диен нетиҗə гелди.

Сапармырат билен Нурахмет ене-де шәхере гайдып, әхли ишлерини гутардылар. Куйбышев билен Фрунзәниң берен йүз элли солдаты, үч пулемёты билен гиҗəниң ярымы болуберенде отла мүндүлер.

Ёл узакды. Ылайта-да тертипсиз, расписаниесиз отлулар бу ёлы хас хем узаклашдырярды. Отлы хер бир разъездде сагатларча дурярды. Үлурак станцияларда болса бирнәче сагатлап дурярды. Сапармырадың гөвнүне дүнйәниң әхли адамы демир ёлуң боюна чыкып, башларыны нирә урҗакларыны билмейән ялыды. Хер бир станцияда отла мүнйән, отлудан дүшйән, мүнүп билмән гыкылык эдйән адамларың хетди-хасабы ёкды. Ахырсоңы Сапармырат бу затлардан ядады. Өз ерине гелип, Нурахмет билен чай ичди, чөрек ийди, онсоңам ятмакчы болуп гышарды. Чыраны өчүрдилер. Эмма велин Сапармырадың гөзүне укы гелмейәрди. Ол Дашкентде гечирен илкинҗи гүнлерини еке-екеден гөз өңүнден гечирип башлады.

Сапармырат арз билен бир ере баранда, онуң йүзүне хич ким хич вагт гүлүп бакманды. Хич ким онуң хал-яглайы билен гызыкланманды. Ол Дашкенде гелен гүнүниң эртеси Түркистан Меркези Исполнитель Комитетине баранда, ондакы херекети гөрүп, өз янындан:

...эн, бу ерде хем бизиң сөзүмиз диңленок... Гөвни ...ер, «хә, хава» дийип, бизи ёла салярлар. Бу ерде гысганмач адамларың ичинден гечип Шайдаковың адамларыны тапып хем болмаз, оларың гепини душундирип болмаз. Оларың ... дан ашадыр. Маңа болса аркайын отурып ... герек» дийип пикир эдипди. Эмма велин ол ... гөрҗекдигине, оларың киларына баржакдыгына ... ярды. Себәби Шайдаков оңа: «Хаты хут өзүне, хут өз элин билен говшур» дийипди. Ол шейле хем этмеди. Егсам-да хаты ызына алып гайтмалыды. Хаты ызына алып гайтмак — ахыркы демлерини алан Дөртгүлсүң көмексиз галдырмакды. Сапармырат муны ягшы дүшүнйәрди, ол өләймесе хаты ызына алып гайтмазлыга касам эдипди.

Түркистан Меркези Исполнитель Комитетиниң гызыл керпичден салнан гиң жайы, керлен сарайлары Сапармырадың гөз өңүне гелди. Коридорлар, отаглар, айналарың өңлери адамдан долуды. Оларың бири гирип, бейлекиси чыкярды. Хич затдан баш чыкарар ялы дәлди. Ол Нурахмеде йүзленди:

— Нурахмет бейдип дурсак, Дөртгүлсүң галарыс. Гымылдалы.

Нурахмет оңа:

— Яшулы, мен-ә башымы чашырдым. Өзүң гайрат эдәймесең — дийип жогап берди.

— Онда мениң ызыма дүш.

— Ызыңдан галмарын, яшулы.

Шундан соң Сапармырат бир отагың гапысыны гедеклик билен ачды. Гапыдан чыкып гелйән муртлы өзбеги тас йыкыпды. Өзбек гөзлерини гиң ачып, гашларыны галдырып, Сапармырадың йүзүне серетди. Онуңча Сапармырат оңа салам берди. Өзбек юмшады.

— Агам, биз, ине, шу йигит билен гаты узакдан гелдик. Биз Куйбышеви гөрмели. Ол хайсы ерде отуряр?

Муртлак өзбек Сапармырады башдан-аягына ченли сынлап чыкды-да, бирхили ынамсызлык билен:

— Куйбышевиң иши көп. Ол маслахат гечирйәр — дийди.

Сапармырат бу адамың айтжак болян задына дүшүнди.

— Сен горкма, агам. Биз Дөртгүлден гелдик. Биз оны дервайыс гөрмели. Бизи Шайдаков иберди.

Муртлак адам Сапармырат билен Нурахмеди бир чете чыкарды. Булары ене-де бирсалым сынлады. Гөрмегей, тутанъерли, өз пәлинден гайтмазлык хәсиети месе-мәлим билдирип дуран Сапармырат муртлак адамда ынам дөретди. Ол шейле дийди:

— Куйбышев сизи кабул эдип билерми, ёкмы оны мен айдып билҗек дәл. Йөне жайыны гөркезейин. Га免ламасыны өзүңиз билиң.

— Бизе жайыны гөркезсең боляр, агам. Соңуның-да бир алажы тапылар.

Коридор билен гитдилер. Чепдәки гапыларын бирини ювашҗа ачдылар. Куйбышевиң кабинетиниң өңүнде отуран узын даяв аяла йүзленип, муртлак өзбек бир затлар дийди. Олар кән гүрлешдилер.

Сапармырат болса хич киме, хич зада үнс бермейәрди. Ол гелҗек ерине гелендигине, инди болса бир әдим хем ыза чекилмеҗекдигине бегенйәрди. Гөзлерини гүлдүрип, Нурахмеде серетди.

— Нурахмет, дилегимиз кабул болайды өйдйән!

— Йөне янына барып болайсады — дийип, Нурахмет гүмансыратды.

— Шу ере гелипдирис, Нурахмет. Онуң билен душушман бу ерден дири чыкмарыс. Сенем берк дур — дийип, Сапармырат кесгитли айтды. Оянча муртлак өзбек оңа йүзленди:

— Хәзир Куйбышев йыгнак эдйәр. Бирсалымдан бошажак. Сиз гарашыбериң — дийип чыкып гитди.

Даяв аял олары отургычда отуртды. Бир затлар дийди. Эмма Сапармырат дүшүнмедем, онуң сөзлерине әхмиет хем бермеди.

Бир сагатдан соң олар ёлдаш Куйбышевиң янына бардылар.

Сачлак, сүңкбашы ири, мылайым адам булар ичери гиренден отуран еринден турды. Кабинетиң ортасына гелип, илки Сапармырат, соңра Нурахмет билен гөрүшди. Олары уллакан столуң гапдалына гетирип отуртды-да, өзи ерине гечди.

Куйбышев өзүниң шу болшы билен Сапармырады вйәм есир этди. Ол гөзлерини Куйбышевден айырман отурышына: «Түйс бизиң диййән адамымыз болмага чемели. Ефим билен Шайдаков ялы болмага чемели» дийип, бегенч билен пикир эдйәрди. Ол телпегини чыкарды. Телпегиң кечеси билен дерисиниң арасындан бир дүвүнчек чыкарды. Оны Куйбышевиң столуның үстүнде гойды-да, чөзүшдирип отурышына, гөзүниң астындан Куйбышеве серетди. Куйбышев бу вагт уллакан гөзлерини оңа дикип, мылайым йылгырып отырды. Сапармырат башга-да бир диере зат тапмады-да, дилмаҗың йүзүне серетди.

— Ёлдаш Куйбышеве айт, муны гең гөрмесин. Түркмен соватсыз болса-да, хат-галама улы хормат гойяр. Онда-да шейле хатлара — дийип, дөрт эпленен кагызы чыкарып, Куйбышевиң элине бермеди-де, эдеп билен онуң өңүнде гойды.

Куйбышев ховлукман хаты алды. Эмма оны ачман, дилмаҗа йүзленип, Сапармырадың нәме диендигини сорады. Терҗимеден соң Сапармырады сынлап чыкды-да, ичини гүлдүрди: «Пәхимли адам болмага чемели. Гевгалмалы, бу адам эййәмден маңа ярап башлады»...

Соңра ол эмай билен хаты ачды-да окап утрады.

Сапармырат ики гөзүни-де ондан айырман, Куйбышеви сынлаярды. Куйбышевиң чекгелериниң ири сүңклери-де, дагың гаясы ялы болуп отуран еринде берк хем-де ынамлы отурышы-да Сапармырада ярады. Ылайта-да онуң гиң маңлайы, мыдама йылгырмага тайын болуп дуран мылайым йүзи оңа ярады. Ол ичинден «Гөвни ачыгың — ёлы ачык» диенлери чын экен-ов «Ленин диенлери нәхили адамка? Онуң сағ тарапында отуран шейле болса, гөр, онуң өзи нәхиликә?» дийип, өз-өзүне сораг берди.

Куйбышев хаты окап болды. Ики эли билен келлесини тутуп, бирсалым ашак бакып отурды. Соңра дилмаҗың үсти билен Сапармырада йүзленди:

— Оңат ерлешдиңизми? Болян жайыңыз совук дәлми? Нахар меселеси нәхили?

Сапармырат хич тарапдан кем затларының ёкдугыны миннетдарлык билен айтды.

Соңра Куйбышев аркайын отурып, Сапармырадың, Нурахмедиң өз шахсы дурмушларына дегишли совалдар берди. Бала-чагалары, оларың саглык-аманлыклары барада сорады. Олар билен бир кемсиз танышандан соң шейле дийди:

— Мен Хорезмиң-де, гарагалпакларың-да ягдайы билен, дурмушы билен чаларак таныш. Тарыхы китап-

лардан окап өвренипдим. Ол ерлерден гелен ёлдашлар билен гүрлешипдим. Эмма вели Дәртгүлүң шу гүнки ягдайыны билемокдым. Оны болса сизиң маңа гетирен хатыңыз ачып гөркезди. Шейле кын ёлы гечип геленлигиңиз үчин.революцияның ишине жан-дил билен ямышиндыгыңыз үчин сизе гаты миннетдар. Мен сиз барада Владимир Ильич Ленине хем язарын. Сизе көмек хем берерис, йөне көп зада гарашмаң. Бу ериң ягдайы хем өверлик дәл. Сизден индики этжек хайышым шейле. Сиз шу гүн агшам сагат онда шу ере гелиң. Мен сизи Михаил Васильевич Фрунзе билен танышдырайын. Өзүңизем Дәртгүлүң шу гүнки ягдайы хакында долы гүррүң бермәге тайярланып гелиң. Фрунзе айыл-сайыл айдылян затлары говы гөрйәр. Хәзирликче саг болуң...

Бейик сердарың векили билен биринжи душушык шейле гечди. Хәзир гараңкы вагоның ичинде ятан еринде Сапармырат шу душушыгы гөз өңүне гетирйәрди. «Мен ким, бейле адамлар билен отурышмак нире?».

Икинжи душушык белленен вагтында болуп гечди. Фрунзе билен Куйбышев Хорезм түркменлериниң дурмушы хакында, оларың чекйән эзъетлери хакында атаның өз оглуның тәлейи билен гызыкланышы ялы, йүрекдешлик билен сорадылар. Гайталап-гайталап сорадылар. Сапармырат әхли сорагларa пәхимли, дүшнүкли, маңылы жогап гайтарды. Соңра Куйбышев билен Фрунзе өңки ак патышаның сораян ерлериндәки халкларың агыз бирикдирип гөреше чыкандыклары, көп ерлерде революцияның еңендиги барада, хәзирки вагтда болса Руссиетиң от ичинде ловлаяндыгы барада, хер ериң өзүне гөрә Жүнейит ханының бардыгы хакында, эмма ол ханларың соңкы демлерини аляндыклары барада, Лениниң ишчиниң хөкмән еңжекдиги барада Хорезмиң хем-де Гарагалпагыстаның векиллерине гүррүң бердилер. Сердарың ынамдар адамлары Хорезм хем Гарагалпагыстаның халкларына түкениксиз багт хем-де еңиш арзув этдилер. Руссиетиң хем-де бейлеки халкларың Дәртгүлүң яш Совет дөвлетине, Хорезмиң халкларының башлан мукаддес ишлерине мыдама арка дуржакдыкларыны, эллеринден гелен көмеклерини аяжак дәлдиклерини айдып, булары ынандырдылар.

Бу ики большевик билен гечирилен бәш душушык Сапармырадың-да, Нурахмедиң-де башларыны асмана етирди. Сапармырат өз янындан: «Дагдан аркасы болының дашдан йүреги болар» дийипдирлер. Бизиң индиарканызда даг ялы адамлар дур. Биз инди гөрешмели. Өзүмиз гөрешмесек, өзүмиз газанмасак, бизе хич ким багт бержек дәл экен. Эмма вели бизиң гөрешимизи голдажак, багтымызы горажак адамлар бар экен. Инди бизиң еке дәлдигимиз аңык болды. Инди биз гөрешерис» диен нетижә гелди.

Дашкенде гелен Сапармырат билен Дашкентден гайдып барян Сапармырадың арасында ер билен гөк ялы тапавут барды. Гелен Сапармырат — яңы ганат беклән гушды, ызына гайдып барян Сапармырат — бүргүтди.

Куйбышев билен Фрунзәниң хер бир херекетлери, гиң гөврүмлиликлери, совукганлылыклары, пәхимлиликлери, шу затларың хеммесиниң өзи Сапармырат үчин гөрелде болды. Оларың айдан сөзлери, берен вадалары, Дәртгүле иберен көмеклери оңа түкениксиз кувват берди. Ол келлесиниң гызып баршына: «Ленини хем бир гөрәйсемдим» дийди. Эмма деррев өз танапындан өзи чекди: «Хәйт, хәйт, ёмут, өте гечдиң. Сабырлырак бол».

Эгер-де Сапармырадың Дашкент гүнлерини онуң окувчылык гүнлери дийип хасап этсек, ол инди окувыны гутарып, гелен ерине ише барярды. Шонуң үчин-де онуң келлесине: «Шол ердәки ягдай нәхилика?» дийип, гелен совал тебигыды. Бу совал оңа окувчылык дөврүнде-де ынжалык бермейәрди. Нәзик, Дурдымырат, оба адамлары, оларың ягдайлары барада ойланып башландан соң, онуң ынжалыгы гачды. Йүреги дилиниp гитди. Гараңкы вагонда нәхили эдип еринден туруп отурандыгыны билмеди. «Дашсака адам ибермелиди. Хелей көпбилмишлик эдип, бир адамың хасабына гечер-де, гошда чай гайнадар, газычыларың ат, эшеклерине серeдер дийип, нерессе чаганы газа иберәймедик болса ягшыдыр. Бейле эден болса вели чага кеселләр. Ибермедик болса нәдеркә? Онда биз бу йыл сувсуз галарыс. Экин экип билмерис. Ач галарыс. Бу-да говы дәл. Дурмуш агырлашар. Әй, зыяны ёк, агзы ачык ич өлмез хем диендирлер. Бизиңем өлесимиз ёк. Йөне вели бу барада Ефиме азар бермедик болса ягшыдыр. Эгер Нәзик оңа бу хакда айдан болса, ол онуң бу ишини битирмән гоймаз. Гөр, Ефим нәче азар чекмели болар? Нәче пул харчламалы болар. Ол болса бу вагт дине мыкылап билен мешгул болмалы ахыры». Ол бу меселәни, ягны

газа адам ибермек барада Нэзигин Ефимова йүзленендигини я-да йүзленмэндигини апыклап билмеди. Шу пикирлер келлесинде апы-тупан турузярка, гең галмалы зат, өз тамының өңи Сапармырадың гөзүниң өңүнден гитмейэрди. Бир ерден гелип, тамының өңүнде атдан дүшүши, тамың өңүниң сырылып-сүпүрилиши, тамың өңүниң гыш, гүйз, яз, томус пасыллары екэн-екэн гөз өңүнден гелип гечйэрди. «Хэ, дүшнүкли, мениң обамы гөресим гелипдир. Белли зат. Адам бир зады гөреси гелсе шейле эдер экен...»

Ине, ол Фрунзе хем-де Куйбышев ёлдашларың берен көмегини алып Дөртгүле баряр. Отлы юваш хем-де аграс йөрейэр. Солдатлар Сапармырадың ики ян тарапындакы отургычларда уклап ятырлар. Нурахмедем, командирем уклап ятыр. Диңе Сапармырадың гөзүне укы гелмейэрди. Ол пикир эдйэр, үзнүксиз пикир эдйэр. Онуң уч-гыраксыз пикирлери айланып, Дөртгүле, Шурахана гелдилер. «Бизиңкилер берк дурмукалар? Шэхер аман-сагмыка? Адамларың башы битинмикэ? Шураханда нэхили апы-тупан турярка?»

Ол инди өр турды. Вагоның гапысының совук демиринден тутуп, бирнэче вагт дурды. Соңра айнаның өңүне гелди. Маңлайыны совук айна дегрип дашары серетди. Онуң гөзүниң өңүнден гарлы ала мейдан гечип дурды.

ШУРАХАНДА

Гурбанмэммет сердар соңкы кэсе чайыны ховлукмачлык билен ювудуп, кэсесини юмшак халының үстүне тогалап гойберди.

— Иним, Какабай, Шыхым Сүлгүнден нэме хабар бар? — дийип, доланлы саг аягына сүвменини сокуп, үстүнден бурны ёкары галып дуран хашамлы эдигини гейди.

Гапының агзында дим-дик болуп дуран сатанлак, бетнышан Какабай хас дикелди.

— Хан хезретлери, Шыхымдан гелен чапары яңырак ёла салдым. Ол эййэм сизиң үчин галада жай хэзирлэп гоюпдыр. Шэхер илатының, босгунчыларың затларының көпүсини йыгнап, көне базар жайда гоюпдыр. Сизиң буйругыңыза гарашярлар, хан хезретлери.

Хан чеп аягының эдигини-де гейди. Гөйэ тозаплың

бир зат тутан ялы болуп, эллерини дызына сүпүришдирди. Ичинден гечип барян гөзлерини Какабая дикдиде, агыр йүзүне йылгырыша меңзеш бир зат йыратды.

— Иним, Какабай, хамала, шол затлары отлапмышларам-да, шондакысы нэме болмалы? Ол затлары отламан, бизе тайярлап жайына чекенде нэхили боляр? Отланда нэхили боляр? Шунуң хайсы эдиленде дөртгүлүлериң йүреги хас аварка?

— Хан хезретлери, бир чемче ганымызы гечселер...

— Айдыбер, иним, Какабай!

— Айтсам шейле, хан хезретлери, ол затлар дерядакы бирже балыкдан гымматлы дэлдир. Олары якмаклары билен Дөртгүлүң битиниң бурны-да ганамаз. Йөне вели олары яксалар, Шайдаковың ишине болан, адамларына болан йигренч акылсыз газаба өврүлер. Халк Шайдаковы дүйт-мүйт эдер...

— Берекелла, иним, Какабай. Түвелеме, бир юрдуң ханы болуп отурарча пэхимиң бар. Сени шу Дөртгүлүң ханы эдип өтэгитсек, бу иш түйс ерине дүшэйжек вели, йөне мениң ики гочагым муны этдирмезлер. Олар сени гаты говы гөрйэрлер. Менем сенсиз яшап билмерин... Бу затларың гүррүңини соң эдерис.

Какабай ики элини дөшүнде гоюп, баш эгип тагзым этди.

— Хан хезретлериниң ислеги онуң садык гулуның ислегидир.

Соңра дикелип сөзлэп башлады:

— Нэме-де болса, хан хезретлери, гөз юмуп ол затлары якмага эмр эдиң. Дөртгүллүлер шонда балчалары якмага эмр эдиң... Дөртгүллүлер шонда балчаларын итден бетер йигренер. Бу бизе шу вагтлар дерваййыс герек. Шыхым ага-да шейле дийипдир.

Хан еринден туруп, доңуны гейди. Егнин, гара йүң гушагыны гушанды. Билине үч хатар, хер эгниндев ишырып хем бир хатар дакынды. Маузери чеп гапдалындан саллап гойберди.

— Яксынлар. Ол затларың күлүни гөге совурсынлар!

— Лепбей, ага.

Хан бирсалым ере бакып дурандан соң, ене Какабайың йүзүне серетди.

— Тайярмы?

— Хеммеси тайяр, хан хезретлери...

Гурбанмэммет сердар диварың йүзүндэки бэшатарыны еңиллик билен какып алды-да, гапа тарап йөреди.

Какабай гапыны гиңден ачды. Хан чыкынча ики элини дөшүнде гоюп, баш эгип дурды.

Дервезәниң даш йүзүнде Жүнейит ханың огуллары, ханың мыдама голайында гезйән, онуң эл-аягы болуп дуран кыркдан говрак атлы хана гарашярды. Атлар агыздырыкларыны гасырдадып чейнейәрдилер, наллы аяклары билен бузлы ери пешейәрдилер. Оларың үстлериндәки адамлар үшәпдилер. Ики йигит ханың атының башыны илерлигине гарадып, хер хайсы бир жылавындан тутуп дурды.

Ишан Гурбанмәммедиң дервезеден чыканыны гөрүп, чалт-чалт бир затлар окашдырды-да чорбалы гөзлериниң үсти билен сакалына ченли сыпалап чыкды. Муны хеммелер гайталады. Ханың өзи-де эрниң гашына етирен элини ызына чекип сакалыны сыпалады.

Шундан соң хан атланды. Какабай кыркдан говрак адамлара ышарат этди. Олар кичи топарлара бөлүнип, хер топар обаның бир ерине тарап атларыны гамчылап гитди. Булар тире башлыкларына, овнук ханлара, эмелдарлара Гурбанмәммет сердарың гелйәндигини, илкинжи буйругын яйран бадына йерине тайяр болмалыдыгыны хабар этмелидилер. Бу затларың хеммесиниң буйругы дүйн берлипди. Хемме муны билйәрди. Шейле-де болса ханың ислеги шуды. Онуң ислеги болса канунды.

Җахан ягтылыпды. Хова совукды. Шурахан обасының өңки гөрнүшинден нам-нышан галманды. Гөйә оны совук гыш бир деминде ювудан ялыды. Обаның улулы-кичили тамлары, чөлде еке отуран өй ялы, гөзгыны гөрнүшдеди. Сәхелче вагт мундан озал деге-деге отуран агачларың көкүне ченли сограулып якылыпды. Диңе кесек диварлардан башга обада дик отуран зат ёкды. Обаның адамларының багтлылары чөпе-чалама уруп гутулыпдылар. Галанларының көпүси Непес пешдабың элинден гечди. Непесе етирилмән «пачак гөмди» эдиленлериң хем саны кәнди. Итлериң сеси ят болупды.

Хандан бир әдим ызракдан барян Какабай атыны дебсиләп, ханың саг тарапындан гелди.

— Хан хезретлери, илки Гочмәммет ханың гошундан башласаңыз...

Хан атың үстүнде даш ялы болуп отурышына жогап гайтарды:

— Боляр, иним Какабай. Сүр, иним, Какабай...

Гочмәммет хан билен ара душен совуклык хениз ченли Гурбанмәммет сердарың мыжалыгыны гачырмагыны довам эдйәрди. Гочмәммеди гөз ачып-юмынча салымда ярагсызландырмага-да, онуң атлыларының үстүни басмага-да, хеммесини гырмага я-да есир алмага, хүжүм вагты гара мал сүрүси ялы өңден сүрүп гитмеге-де Гурбанмәммедиң гүйжи-де, мекирлиги-де етйәрди. Бу гаты аңсат затды. Онсоңам Гочмәммет өзүни ... ким хасапласа-да, Жүнейит ханлан өзүни кем саймаса-да, ол хич вагт Гурбанмәммет билен терезә мүнүп билжек дәлди. Муны онуң өзи-де говы билйәрди. Жүнейит хан болса Гочмәммет хан билен деңешип гөрмеги, өз ыграмыны терезә салып гөрмеги еди укламда ядына-да салмаярды. Гурбанмәммет сердары Гочмәммет хан билен чакнышмакдан саклаян зат вагтды. Хәзирки уруш вагтыды. Жүнейит хан бу вагт эли яраг тутан хер бир адамы сакламага чалышярды. Онуң хәзирки эсасы ягысы Шайдаковды. Яш Совет хәкимиетиди. Шонуң үчин-де хан гаты кән гүйч сарп эдип, дишини гысярды. Хер нәчик-де болса, Гочмәммет хан онуң элиндәки адамды. Ике, шуңа гөрә-де, Жүнейит хан соңкы гүнлерде Гочмәммет барада тәзе сыясат йөредип башлады. Бу сыясат: «Ойнаса оглы, еңер, чыңгарса атасы» диен сыясатды. Жүнейит хан Гочмәммедиң совук йүзүне бакмазлыга, гөдек сөзлерини эшитмезлиге, якымсыз херекетлерини гөрмезлиге салярды...

Гочмәммет хан Какабайың иберен чапарларының дүкүрдисини эшиден бадына атланды. Тамың илерсиндәки гиң мейданча чыкды. Онуң янында он саны сайлырдың атлылары барды. Муны гөрүп, төверекдәки жайлардан хем атлылар дайырдашып чыкып башладылар. Сахел вагтың ичинде гиң мейдан еңил эерленен, агыздырыкларыны чейнәп, өң аяклары билен ер пешейән атлардан долды. Ол атларың үстүндәки адамларың хем гейнишлери еңилди. Ярагларьт өңлерине кесе басылыпды. Диңе терслиги-оңлыгы дакынылан хатарлар ялпыраярдылар. Мүнден говрак атлы өңки беллеңилен ерлерине гелип, Гочмәммет ханың ызында дурдулар. Бир адамдан сес-үйн чыкмаярды. Диңе агыздырыкларыны чейнейән атларың дишлериниң гасырдысы эшидилйәрди.

Атыны майдалына сүрүп гелйән Гурбанмәммет сердара гөзи дүшенден, Гочмәммет хан он атлысы билен

онуң өңүнден чыкмак үчин атыны гордурып сүрди. Сес етим ерде атдан дүшүп, илки хан билен, сонра хан ишан билен, ондан соң бейлекилер билен гөрүшүп, ене-де атына атланды.

— Хан хезретлери, сизиң садык гулларыңыз эмриңизе тайяр.

— Омын...

— Омын...

Гурбанмәммет сердар билен Гочмәммет хан атларыны дебсәп ызындакылардан сайландылар. Олар сап-сап болуп дуран гара телпек, гара муртлы, сакгаллак, хырсыз атлыларың эдил алкымына гелип, атларының жылавларыны чекдилер. Гурбанмәммет өзүне гөвнүгтижилик билен:

— Гургунмысыңыз, гочакларым, алла ишиңизи ровач этсин! — дийди.

Мүңден говрак адам бирден сесленди:

— Алла ялкасын!

Ер сарсан ялы болды. Атлар тисгинишип гитдилер. Сонра Жүнейит хан билен Гочмәммет хан атларының жылавларыны чекип, юваш сүрүп, сап болуп дуран гошунларың арасы билен йөредилер. Гурбанмәммет сердар өңүнде мумыядан ясалан хейкел ялы доңуп дуран адамларың башларындан тә аякларына ченли эржеллик билен сынлаярды. Ол бәшинжи сапы орталаберенде кичижик, гаража, гөйдүжек бир адамың деңине гелип, атыны саклады. Ичинден: «Хәй, өзүң-ә затдан гайдян жанавар дәл болсаң герек» дийип, пикир этди-де:

— Кимлерден борсуң? — дийип сорады.

Кичижик адамың гаража йүзи гоңур реңке гечди.

— Мен Көнеүргенчден «атгиденли» Сетдар гырымсаның оглы, хан хезретлери.

— Берекелла, берекелла, оглум. Сетдар гырымсаны говы танаярын. Какан теңдармы?

— Шүкүр худая, хан хезретлери!

— Гайрат эт, оглум. Ганлы сөвешлерде гырымсаларыңам, каканыңам йүзүни ере салма! — дийип, хан хемме эшидер ялы эдип, өңкүсинден гатырак гепледи.

— Гүйжүмизи гайгырмарыс, хан хезретлери!

Ханың гапдалында дуран Гочмәммет хан: «Тилки, гөрйәрмиң, бу тилкини. Сердар гырымсаны өмүр танамаяндыгына мен ант ичмелем болса ичерин» дийип, ичини

гепледи. Сүрүп уграңларындан соң болса: «Чозушын өң янында, белки, бейле этмек хем зерурдыр. Инди, Сетдар гырымсаның оглы өленини-йитенини-де билмез» дийип, Гурбанмәммет сердарың бу болшуны бигытыяр макуллады.

Сап дуран гошуның арасына айланылып чыкылды. Гурбанмәммет сердар атлыларың рухы тайдан-да, сөвешженлик тайдан-да белент дережеде диклерини өз янындан беллемән дуруп билмеди. Сонра Гочмәммет-ден:

— Олжачыларыңыз нәхили ягдайда? — дийип сорады.

— Арабалар гошулгы. Хемме зат тайяр.

Хан уграмакчы болуп тиженди.

— Гочмәммет ханың атлыларына ак пата бер, ишан ага!

Бир четде уяның ужуны эериң гашына илдирип, гөзүниң чорбасыны сүпүришдирип дуран Хан ишан яглыгыны голтугына салды-да, гошуның алкымына гелип, йүзүни Ханай-Кәбә тарап өврүди. Ики элини гөтерип, гаты сес билен арап сөзлерини окап угради. Хеммелер хем эллерини гөтердилер, билер-билинмез онуң сөзлерини гайталап башладылар.

— Гочаклар. Атыңыз йөргүр, гылыжыңыз кесгир болсун. Худай яраныңыз болсун! Омын!

Гурбанмәммет сердар Гочмәммет хана йүзленди.

— Үч гезек түпең атып, Какабай хабар берер. Шонда хеммәңиз башыңызы бозман он бәш-он бәшден хатара дүзүлип гайраќы ёла чыкын.

— Лепбей, хан хезретлери!

Хан атыны дебсиледи. Олар Гайып баланыңка тарап атларыны йүзин салып гитдилер. Бир кәсе чай ичим салымда Гайып баланың-да мүңден говрак атлылары гөзден гечирилди. Хан оңа-да Гочмәммеде берен соңкы буйругыны берди. Хан барха тиженйәрди.

Өзбек ханларының, Черригиң, ушак бегиниң, емрелилериң, өкүзлериң атлыларыны гөзден гечирмек өрән чалтлык билен амала ашырылды. Гурбанмәммет сердар доланып өз ховлусына геленде, гышың совук гүни сүйр депә чыкыпды. Гыссагара чай ичип, чөрек ийдилер. Какабай ханың элине сув акыдандан соң, гуллуга гарашып дурды.

— Иним, Кақабай, вагт болды. Хабарың болса эди-бер.

Кақабай окдурылып чыкды. Мердиванның хер еринден бир басып, тамың үстүне мүнди-де, үч гезек түпең атды.

Асманың йүзи дуруды. Гөк чүйше ялы ялдыраярды. Гышың совук, тозансыз ховасында сәхелче сес узак ерлере барып етйәрди. Узакдакы затлар өрән голайдан гөрүнйәрди.

Атларының күмүш гөвүсбентлериниң, ярагларының киллерини гүне ялдырадып, он бәш-он бәшден дүзүлен, енил гейнүвли атлылар эдил хиниңе сув гирен гарынжа ялы болуп чар тарапдан боcды. Олар агызлары гиң ачылан ховлулардан-да, кичирәжик тамлардан-да, агачларың ашагындан-да чыкярдылар. Мүңелениң йүзи Кәбә дийлишин ялы, хеммәниң йүзи Дөртгүле тарапды. Гошунларың башы жемленйәнчә, олжачыларың арабалары ёла дүшйәнчә, Гурбанмәммет сердар гелип, якын адамлары билен өз ерини эелейәнчә бирнәче вагт гечди.

Жүнейит хан ишан билен бир белентде чыкды:

— Гочакларым, душманың үстүне! — дийип гыгырды.

Хан ишан элини гөзүнден айрып:

— Я алалың, я өлелиң!

— Бир мусулман он кәпире деӊ гелмелидир!

— Алла ярыныз болсун! — дийип, богук сеси билен богазына сыгдыгындан гыгырярды.

Оларың өңүнден Дөртгүле тарап, атларыны дебсиләп гечйән гошун хем гыгырярды. Атлар кишңейәрдилер. Сес, гыкылык, говга асман-земини тутды. Жүнейит хан өз деңинден гечйәнлере күмүш гамчысыны депесинде гаймаладып бир затлар диййәрди. Эмма вели умумы гыкылыгың ичинде онуң сеси эшидилмейәрди.

Ол өзүниң сөйгүли усулларындан бирини уланды. Бир ере чозанда ол өз душманының зәхресини ярмак үчин, илки башдан аңыны алмак үчин дабара билен чозярды. Бирини ики эдип душманына гөркезмеги халаярды. Бу гүн хем ол бу максадына етди. Гурбанмәммет сердар Дөртгүлүң диварларының гөзараларындан, сәхелче ыш берйән ерлеринден Шурахан ёлуна середилйәндигини анык билйәрди. Гүн хениз эңегини ере бермәнди.

Гүн батыберенде ачгөз, хырсыз, рехимсиз гошун Дөртгүлүң хемме тарапыны эеледи. Өңден берлен буйруга гөрә, олар дервезелери, гөзаралары, белент диварлары бирсалым ока тутдулар.

Соңра сес-үйн басылды. Агшам араланды. Бөлүм-бөлүм бөлуп, гош басып башладылар.

Дөртгүлүң депесинден гуш хем учуп гечмәге йүрек эдип билмеди...

ШӘХЕРДЕ

Кармыс ага өйүнде аз болярды. Ол сыпыныш билсе жуваэчының ховлусына тарап гайдярды. Пиргулы ага, Хожамухаммет арслан, Черкез билен Кармыс кыяматлык доган окашана дөнди. Юсубам шейледи. Ол хем көпленч шу ере гелерди. Гаррылар эллери бош болса, өнлерине чай алардылар-да, гадымы дөврүден башлап, шу гүнки вакалара ченли болуп гечен хемме затларын башыны агырдардылар. Иш болан вагтлары бир ишиң дашына хемме билеликде үйшерди.

Гүнортан вагтлары гаррыларың башы жемленди. Ховлының ичи бу вагт гызан базар ялыды. Хер ким атлары яланачлап, аркаларыны сыпалаярдылар. Аякларыны, боюнларыны сүпүришдирйәрдилер. Соңра болса мүнүп депиберер ялы эдип, чыплаң эерлейәрдилер. Пиргулы ага билен Черкез одун айырярды. Голайдакы гуюдан чай сувы гетирйәрди. Хожамухаммет арслан атыны бирэййәм эерләп болупды. Инди онуң дашында көв-сөв эдип йөрди. Кармыс ага билен Юсуп гелди. Шундан соң Хожамухаммет арслан хем олара гошулып, Пиргулы ага билен Черкезе көмеклешмәге башладылар. Иши бирйүзли эденлеринден соң илки билен Хожамухаммет арслан аркасыны тама дирәп отурды, нас атды. Черкезден бейлекилери хем шейтдилер. Черкез гожалар үчин түнче гойды.

— Нә-ничик замана болды, арслан — дийип, Пиргулы ага гамлы гепледи. — Өтен гиже дүйш гөрүпдирин. Оба-гарадан хабар ёк. Шол гелип ятышымыз. Мен-ә, догрусыны айтсам, ызымы-да күйсәп башлапдырын.

Такдыра тен берип отурмакдан башга алажы ёк — диййп, Хожамухаммет арслан хем гамлы жогап берди. Оба хакда гүррүң чыканда тамының отланышы, Бедиркент зындаты гөзүниң өңүне гелди. Ини тикенеклэп гитди. — Башга алач ёк, Пиргулы ага. Обадакылар хем өз гүнлерини гөрерлер-дэ... Баш саглыгы болса болар. Галаның хеммесиниң иши хайырдыр.

— Сапармыратлы гүррүң хем мени үнжэ гоймаң дуранок — диййп, Пиргулы ага насыны түйкүрди. — Ол хем гара беренок. Гара берерче вагт болды. Саг-аман гезип йөрен болса ягшыдыр.

Хожамухаммет арслан телпегини маңлайрагына сүйшүрди. Шэхериң депесини бир лай гөзден гечирип чыкды-да, шейле дийди:

— Мениң йүрегим еринде, Пиргулы ага. Мен Сапармырадың тэлейинден горкамок. Ол ики дашың арасында хем кынчылык гөржек я-да жепа чекжек адамлардан дэл. Эй, түвелеме, гаты дилевар адам болупдыр. Олар ялы адамлар хэзир гаты аз душ гелйэрлер. Худай халаса, ине, «хэ» диймэн долуп-дашып гелер. Онсонам, онуң гиден ери гаты узакмыш. Шондан аңырда гуры ер ёкмуш хем диййэрлер...

— Догрудыр, узагам болса узакдыр. Ериң аңырсына-бэрсине адамың чакы етмезмиш. Ери гөтерип дуран сары өкүзиң дөшүндэки аягының өзи дөрт мүң дөрт йүзмүш. Онсоң нэче улы дийсең хем бэрден гайдар. Эй, ахыры саг-аман гелсе боля-да...

Кармысам, Юсубам: «Гам чекмэң, гелер» диййп, бу икисине гөвүнлик бердилер.

Соңра Кармыс:

— Жүнейит ханыңа-ха өвдайы бозук гөрүнйэр. Бизиң Эралымыз яңы, даң атандан соң гелип ятды. Гиже үч-дөрт пыяда болуп, гизлин сыр билмэге иберлен экен. Шураханың өзи-де, бүтин төвереги-де хырын-дыкынмыш. Атлылардан, арабадан долумыш. Хич задың хасабыны-хесибини алар ялы дэлмиш. Чөп-чаламда сан бар, Дөртгүле чозуп гелйэн душманда сан ёк диййэр. Худайың өзи гарашык эдэймесе, бу ерде арка берер ялы хич гүйч галмады, сакгалдашлар.

Пиргулы ага улудан паллады.

— Эй, шу аралыкдакы дым-дырслыкдан хем горкярдым-ла. Мунуң ызы оңлы болар диййп чак этмейэрдим. Апы-тупан турмаздан озал шейле дым-дырслык болармыш өзи...

Кармысың гетирен бу хабары Юсубың ики аягыны бир гонжа сокды.

— Худай жан, өз бенделериңи пенанда саклавери. Бизиң Шамырат билен Бегназарымызы-да горавери. Ол гочакларың йүрегинде ягшылыкдан башга зат ёкдур. Юрт абаданлашансоң бир токлы сениң ёлуңа гурбан болсун, худай жан...

Хожамухаммет арслан чак урды:

Гөрйэн вели Ханбайтал өзбегиң, ёмудың эли яраг тутаныны йыгнап, бу яна сүрен болмага чемели. Хай, өз-э айылганч душмандыр. Худайың өзи гарашык эдэймесе, онуң өңүнде дурмаг-а аңсат дэлдир.

Пиргулы ага бөврүни диңледи.

— Шайдаковам-а кем-керделерден дэлдир. Онуң аркасында хезрет Алының бэш пенжесиниң ызы бармыш...

Гаррылар бир агыздан: «Шейле болаверсин...» дийдилер.

Демиргазык дервезэ барып, гаравулчылыгы кабул этмегиң вагты етип гелди. Атлылар тиженип башладылар. Касым билен Сейит ол гүнки болан вакадан соң, өз гөвүнлерини баса тутдулар. Олар эден баш-башдаклыкларының ялңышдыгыны озал, оны этмэнкэлер-де азда-кемде дүшүнйэрдилер. Эмма инди болса оңа дүйпли дүшүндилер. Шайдаковың-да, бейлекилериң-де, инди олар өз ялңышлыкларыны гайталасалар, гүнэлерини гечмежекдиклерине гөз етирдилер. Пиргулы ага башлыклайын эхли атлылар, олары исполкомдан гетиренлеринден соң:

— Хер ким бир тарапа чексе, бизиң күлүмиз гөге соврулар. Ата-баба бир яшула гулак салыняндыр. Шуны сизинем билмегиңиз герек — диййпдилер.

Бу сөзи адамлар олара йүзлерини сортдурып, кесе совуп айтдылар. Шонуң үчин-де хер сөз Касым билен Сейидиң келлесине керпич деген ялы болуп дегипди.

Гаррылар Касымың: «Атланың!» диен сөзүни эшидип, еңиллик билен ерлериден турдулар. Йигитлери ёла салдылар. Пиргулы ага Касыма:

— Оглум, эгэ болавериң. Бирсалымдан бизем бара-рыс — дийди.

Нәме үчиндир, Пиргулы аганың бу аладалы, мәхирлы сөзлери атланып угран Касымың йүрегини эретди. Ол миннетдарлык билен ызына өврүлип:

— Пиргулы ага, гыссанмаң-да барыбериң. Чайыңызы аркайын ичениңизсоң барарсыңыз — дийди.

Касым тә дервезә барып етйәнчә хич ким билен геплешмән, атыны өз майдалына сүрүп, пикир эдип гитди. Акжагүл, какасы, Сапармырат, Ефимов, гараз, әхли оба-гаралары бир хатар пикирине гелип гечди. Эмма онуң пикириниң меркезинде өз тәлейи болды. Себәби ёкаркы адамлар хакында эдилен пикириң хеммеси онуң өз тәлейи, шу гүнки ягдайы билен багланышыклыды. Бу адамларың ишлери, гылыклары, хәсиетлери гызыклы дессаның вакалары ялы, бири-бириниң ичинден эриш-аргач болуп гечйәрдилер, бири-бири билен үзңүксиз багланышярдылар.

Хемме ишлериң, әхли вакаларың келебиниң ужы болса Сергей Михайлович Ефимовың кичижик, дашдан гуйлан ялы гүйчли эллеринде жемленйәрди. Эгер шожагаз эллер болмадык болса, эгер шожагаз гужурлы гөвре болмадык болса, юмрук ялыжак, эмма акылдан долы келле болмадык болса, Касым мунча атлының өңүне дүшүп, революцион Дөртгүлүң иң жогапкәрли дервезелериниң бирини горамага гидермиди? Муңа мынасып дийлип хасап эдилермиди? Бу-да хич! Ол бу гүнлер дири гезермиди? Ёк! Ол Акжагүли алып гачандан соң нирә гидерди? Ере гирермиди? Ёк. Асмана учармыды? Ёк. Ериң йүзүнде гезерди. Ериң йүзүнде гезсе-де, оны Сапармырат тапарды. Илки өз гызының, соңра болса Касымың келлесини кесерди. Бу икучлы дәлди. Касымың муңа гөзи етйәрди. Эсасы зат (Касым хәзирки баршында шуны айратын белледи) Касымам, онуң какасам иле гошулды! Адам санына гирди! Ине, ол ёмудың орта бармак ялы ериңден, атлы-абрайлы адамың гызына өйленди! Сапармырадың гиевси болды. Инди оңа Пиргулы ага-да, Хожамухаммет арслан-да, Черкез-де, гараз, яшулуларың хеммеси-де «оглум» дийип йүзленйәрдилер. Касыма, онуң ягдайындакы гул оглы гула шундан башга нәме герекди? Онуң какасы-да Гарапорсаңа геленде йигделен ялы болды. Өзүниң етен дережесине ынанмага-да илкибада йүрек эдип билмеди.

Ине, шу ишлерден соң, Акжагүл билен болан вагтлайын айралык нәмеди? Хич затды. «Өңүм геленден соңум гелсин» дийип, гечен акылдарлар йөне ерден айтмандырлар ахыры. Хеммеси дүзелер, гаранкы гижеден соң даң атар, гүн ялпылдап догар. Догжак дәл хем болса, Ефимов оны догдурар. Онуң эрки, онуң гүйжи хемме зада етйәр! Онуң өңүнде дуржак бөвет ёк. Онуң алмажак галасы ёк. Оңа Ефимов диййәрлер!

Эмма вели обадан, Дашховуздан хич хили хабар-хатырың гелмейәнлиги Касымы гысындырярды. Касым Акжагүл барада горкмаярды. Ефимов билен Мария Павловнаның жаны саг болса, Акжагүлүң үстүнден гуш учмажагыны Касым билйәрди. Эмма вели гарры какасы хер гиже онуң дүйшүне гирйәрди. Өзи-де гелшиксиз-гелшиксиз гүлүп, жакгылдап дүйше гирйәрди. Шунуң өзи Касыма ярамаярды. Онуң гөвнүне хер хили затлар гелйәрди.

Касым гелип дервезәни, гөзаралары эеледи. Адамларыны ерли-еринде гоюшдырды.

Бирсалымдан Сейит ёрганындан йылан чыкан ялы болуп, гөзараның өңүнден сычрап турды-да, реңкини ак там эдип, ашакда дервезәниң өңүнде дуран Касыма:

— Касым! Касым, бәри гел! Тиз гел! — дийип, айылганч гыгырды.

Касым мердивандан чыкып баршына ичини гулдүрди: «Яңыжа-да аклы еринде ялыды-ла. Бирден жын какайдымыка?».

Касым ёкары чыкандан соң, Сейит хич зат диймән, оны гөзараның өңүне идирдикледип элтди. Касымың зәхреси ярылды. Хер реңкдәки атлара мүнен гара телпек, даяв, даг ялы болуп сүйшүп гелйән атлыларың хетди-хасабы ёкды. Күлли Хорезмиң жемленип, Дөртгүле тарап йыкгын эдене меңзейәрди. Касымың уллакан овадан гөзлериниң өңи учганаклап гитди. Ол гөзарадан гөзүни айырман:

— Ет, Шайдакова хабар бер! — дийип, буйрук берди.

Сейит бир затлар диймекчи болды.

Касым айылганч гыгырды:

— Бар!!

Сейит гуш болуп учуп гитди.

Хан атлыларының тертип билен, хайбат билен, ховлукман өзүне, гүйжүне гөвнүетижилик билен сүйшүп гелши, догрудан-да, Касымың зәхресини ярды. Шура-

хан билен аралыкда кесек дүшер ялы бош ер ёкды. Касым бейле көп санлы душман атлысыны илкинжи гезек гөрйәрди. Шу себәпли-де ол бирбада нәме этжегини билмеди. Бирбада өзүни йитирди. «Бе-е, өмүр таканымызың үзүлжек ери шу болдумыка?». Эмма бу гөз ачып-юмасы салымлык йүз берен әжизлик болды. Ол бу болшундан утанды, өзүни дүрседи. «Қыркың ичинде жаныны ғайгыран капыр» диййди-де, гөзараны ташлап, өрбоюна галды.

— Адамлар, инди гөзаралык иш галмады. Бириң шу ерде галың. Галанларыңыз ашак дүшүң. Дервезәниң ич йүзүнден беркитме гурмак герек — диййип, Қасым, адамларыны алып, ашак дүшди. Дүшүп баршына ёкарда галана йүзленди:

— Ягдайы хер дем хабар эдип дур!

— Боляр, Қасым!

Қасым ашакда дуранлары дашына үйшүрди.

— Йигитлер, шу төверекде элиңизе илен заты гетирип, дервезәниң агзына басың. Даш хем диймәң, кесек хем диймәң, дөвүк-енжик зат хем диймәң, элиңизе нәме илсе гетириң! Эмма вели халкың арасына горкы, довул салмаң!

Қасымың атлылары бәшатарларыны боюнларындан асып, буйругы бержай этмәге гиришдилер. Қасым өз участогындакы шәхер халкыны-да сәхелче вагтың ичинде аяга гөтерди.

Атлыларың гонжуна гор гуйлан ялы болуп, дөвүк-енжик затлары йыгнап йөрүшлерини гөрен, «көмеге гелен түркменлериң йүзбашысының» (бу участокдакы адамлар Қасыма шейле ат бериндилер) аладалы гөрнүшини гөрен бирнәче аяллар аглашып башладылар.

— Багтымыз ятды!..

— Ишимиз гайтды!..

— Арманлы өлмели болдук!.. — диен ялы сөзлер көне тамлыкларың депесинде учуп-гонуп йөрен байгуш ялы, айылганч бир сурата гечип, иниңи тикенекледйәрди. Мунуң үстесине-де чагалар аглашып башладылар. Адамлар, өйли-өйлериндеи чыкышып, хениз нәмәниң-нәмедигине гөзлерини етирип-етирмән вагырдашып, жеделлешип уградылар. Қасым бир белент ере чыкып элини гөтерди:

— Адамлар, гыгырышмаң! Гулак салың!

Вагырды бирнәче вагтдан соң басылды. Аял, эркек, гарры, яш Касымың дашыны алды.

Қасым совукганлылык билен сөзледи:

— Мунча гыкылык эдер ялы, аглап-эңрәр ялы хич зат ёк, адамлар! Бир азрак сабыр эдиң. Мен сизе ягдайы болшы ялы айдып берейин. Душманың улы тонары биэиң саклаян дервезәмизе тарап гелйәр. Шонуң үчин-де дервезәни ич тарапындан беркитмек герек. Элиңизе илен заты элтип, дервезәниң агзына ташлаң. Шуны биз этмели. Ол гелйән душман шу иши бизе эдип бержек дәл ахыры. Шуңа дүшүнмек герек. Йөне гыгырмакдан пейда ёк! Сизиң хеммәңиз Жүнейит ханың нәхили рехимсиз душмандыгыны бизден хем говы билйәңиз. Дерья аркасының зәхметкеш адамлары хер гүн онуң жебир-сүтемини чекйәрди. Ол сизиң огулларыңызы олжа, гызларыңызы есир эдйәрди. Иң соңкужа чөрегиңизи талап алярды. Бу затлар сизиң хич бириңизиң ядыңыздан чыкан дәлдир. Бейле затлар ятдан чыкмаяр. Ине, шол айылганч душман ене-де агзыны ачып гелйәр. Дөртгүли демине дартмак ислейәр. Шу затлары гөрүп дурубам аглашмак, өзүңи йитирмек гаты утанчдыр. Гайтам хериңиз элиңизден гелен көмегиңизи бериң. Дервезелери, галаның диварларының песеңрәк ерлерини беркидиң. Дөртгүл Советине, болшевиклере, Шайдакова көмек эдиң. Шуны шейден вагтымыз биз душмандан үстүн чыкарыс. Адамлар, ише гиришиң. Гайрат эдиң. Худай ишиңизи ровач этсин!

Шәхериң мәхеллеси бирбада дымды. Қасымың соңкы сөзлери олара гыжалат ялы болуп эшидилди. Эмма онуң худайың адыны тутмагы мәхелле билен Қасымың арасындакы дартгынлыгы говшатды. Мәхелле бирден гыгырды:

— Йүзбашы, биз нәме этмели?

— Нireден башламалы?

— Бизиң өңүмизе дүш!

Ики йүзден говрак аял-эркек Қасымың ызына дүшди. Төверек-дашдан гелип гошулянларың саны барха көпелйәрди. Көп санлы адам гарынжаларың хинлерине йимит дашайышлары ялы, эллерине илен әхли затлары дервезәниң өңүне, диварың дүйбүне дашап башлады. Улы кесеклер, якмак үчин кесилен агачлар, сокы, сокудашлары, окара-чанак дөвүклери, гараз, эле илен әхли затдан сәхел вагтың ичинде икинжи дервезе, икинжи

дивар эмеле гелди. Адамлар эдйән ишлериниң манысына дүшүнендиклери үчин харс уруп ишлейәрдилер. Олары гыссамак герек болмады.

Ишиң гызгаланлы гидип дуран вагты Николай Алексеевич Шайдаков, Җолмурзаев, Халмырадов, ене-де еди-секиз адам гелди.

Шайдаков Касымың элинден пугта гысды-да, аталык аладасы билен эгнине какды.

— Саг бол, Касым! Түйс эдилмели иши эдип уграпсыңыз. Хер бир дабан ери беркитмек герек, элде сакламак герек. Душман әхли гүйҗүни орта атды. Бизиң херимиз йүз адамың гаршысына дурмалыдырыс. Шуны халкдан-да, атлыларыңдан-да гизлемек герек дәл. Олар бу хакыкаты билмелидирлер. Бир зат йүзе чыкса, деррев хабар эт.Сейит мени тапар.

Соңра ол Җолмурзаевиң, Халмырадовың херсини бир ере иберди. Өзи болса бәш-алты атлы билен диварың ич йүзүни сырып, сага тарапа уграды.

Көпден бәри хош сөзе мәтәч Касым, Шайдаковың өвгүсинден ганат бекледи. Ол әхли укыбыны, гүйҗүни бир ере җемләп, беркитмәни гүйчлендирип башлады.

...Гаррылар гөк чайың башындакы түкениксиз эбсаналарыны гутарып, Җувазчының ховлусындан чыканларында, өз гөзлерине ынанмадылар. Шәхериң гөрнүши гөйә гудратлы гүйчден яңа бүтинлейин үйтгәпди. Улудан-кичә хемме аяк үстүне галыпды. Хер ким элине илен задыны алып, йүзүниң угруна ылгаярды. Кармыс ага аяк чекди-де:

— Булар гиҗә галан экенлер-ов? Биз-э гөзе гөрнер ялы задымызы бирәййәм табшырыпдык — дийди.

Тәзе ягдая гең галып середип дуран гаррылар онуң сөзүне үнс бермедилер. Бирсалымдан Кармысың өзи-де бу пикиринден эл гөтерди.

Гаррылар хич бир зады онлы аныклап билмеселер-де, ягдайың бүтинлей үйтгешендигини, шәхер халкының бир адам ялы болуп, аяга галандыгыны чен билен аныкладылар. Олар өзлериниң болуп йөрүшлеринден утандылар-да, әдимлерини чалтландырып уградылар. Олар тиз вагтда Касымың атлыларының арасына барып гошулдылар. Бу вагт ол ерде пил, палта ише гирипди. Деге-деге диен ялы гарым газярдылар. Уллакан-уллакан доң кесеклери бирнәче адам җемленишип гөтерйәрдилер-де, дервезәниң өңүне гетирип ташлаярдылар.

Дөртгүлүң әхли дервезелери, галаның диварлары хенизе ченли гөрмедигини гөрди.

ЧЕРКЕЗ ГАРАҢКЫ КӨЧЕЛЕРИҢ БИРИНДЕ

Гөзе дүртме гараңкы дүшди. Ятар вагты болды. Демиргазык дервезәниң янындакы иш гызса гызярды вели, песелмейәрди. Шәхер халкының ишлейши башлы-баратлыракды. Адамлар чай-чөрек ийм᠎әге гидйәрдилер, ене-де доланып гелйәрдилер. Касымың атлыларының болса шол гелишлериди. Олар ядаплылар хем аҗыгыдылар. Посты ташлап гитмек болмаярды. Муңа атлыларың хеммеси дүшүнйәрди. Шонуң үчин-де Пиргулы ага Черкези бир ерлерден тапып, оңа шейле дийди:

— Черкез, сен гоша гит, иер-ичер ялы бир зат алып гел. Инди бизе бу ерден гитмек болмаз. Бейле вагтда атлылар гитсе, шәхер илаты нәдер?

Черкез гараңкы көчелериң бириндeн гечип, кейтикләп уграды. Хова совукды. Асманың йүзүне гара кече тутулана меңзейәрди. Көчелериң кәерине йыгнанан сув доңупды, көп ерлери ойлы-бейиклиди. Йүреги хак иш угрундакы гөрешиң жошгуны билен долы Черкезе бу затлар хич хили пәсгел берип билмейәрдилер. Ол шу гүн гаррылар билен билеликде дервезәниң янына гелип, бу ерде алнып барылян ишлери гөрен бадына, беденинде бирхили ениллик дуюпды. Нәбелли зада гарашып ятмак, хемме адамлар билен бир хатарда Черкези-де иризипди. Инди максат хем айдыңлашды. Ёл хем ачылды. Инди гүйҗүң болса гөркезибермелиди.

Гарры Черкез хер нәче ыхласлы болса-да, чай-нахар барадакы табшырыгы берҗай эдип билмеди...

Рехимсиз совук шемал өвүсйән Дөртгүлүң көчелери адамсызды. Еди яшдан етмиш яша ченлилериң хеммеси галаның диварларыны беркидйәрдилер. Даражык көчелер болса бири-бирине меңзешдилер.Черкез азашды. Угруны йитирди. Эмма «нireден чыксам, шол ерден чыкарын-да» дийип, йөремегини довам этди. Онуң гөзи төверегиндеди. Барян көчесиниң чеп тарапындакы дервезелериң бири жыгылдап ачылды. Ховлының ичинде янян чыра Черкезиң үнсүни чекди. Ол аяк чекди. Дервезеден бәш-он саны яраглы ичери гирди. Оларың ярагларының ниллериниң чыраның ягтысына ялдырап гиде-

нини гөренде. Черкезиң ини тикенеклəп гитди. «Бе, булар кимкə? Нəхили адамларка?»

Ол адамларың дервезеден горка гиришлери, төверек-лерине середип, огры ялы болуп гелишлери гаты гендн. Бу ягдай Черкези хайран галдырды. Оны пикирленмəге межбур этди. Бу арада ене-де йигрими-отуз яраглы өң-күлериң гелши ялы болуп гелди. Адамлар гиренден соң, дервезəни шакырдадып япдылар.

Хер ким гитсе-де, Черкез бу ягдайың аңырсына гөз етирмəн гидип билжек дəлди. Ол дервезəниң голайына гелип, ики гапының биригйəн еринден ышыклады. Хова-ның совукдыгына гараман, ховлының ичи адамдан до-луды. Яраглыларын аглабасы йигрими билен отуз яшың арасындакы яш адамларды. Олар чаганың өз ойнава-жыны ойнайшы ялы, эллериндəки түпеңлерини бири-бирине гүжеңлешип ойнаярдылар, сыпалашдырярды-лар сүпүришдирйəрдилер. Шу болшуң өзи-де буларың хошниетли адамлар дəлдигини Черкезиң өңүнде айдың этди. «Нəме этмели? Гөни ыза гайдып, Касыма хабар этмелими? Исполкома барып, Шайдаковы я-да Халмы-радовдыр Жолмурзəеви тапмалымы?». Черкез шейле диймек билен буларың хайсысыны этжекдигини билмəн, бирбада ыза чекилди. «Нəтсемкəм? Гидейинми? Олар кимлер, нəме дийдилер дийип сорасалар, мен нəме жогап береркəм? Ене булар Шайдаковың бир бөлек ат-лылары болаймасын? Мен хеммəни нəхак ере аяк үстүне галдырып масгара болаймайын. Озалам оларың өз дертлери башларындан агдык. Говусы мен өзүми ичери атжак болайын.»

Черкез шу карара гелмек билен дервезəниң гола-йына гелип, аркасыны тама дирəп отурды. Телпегини чыкарып, чөвре гейди. Якасыны ачышдырды.

— Хүв, хак, бела деп!

— Хүв, хак, бела деп! — дийип, төверегн эшидилер ялы гедай-диваналарың əхеңинде гыгырып башлады. Ол бирнəче минут шу сөзлери гайталап отурса-да, ичер-ден чыкып онуң хабарыны алан адам болмады. Эмма, ине, огрын басып, үч-дөрт адам дервезəниң голайына гелди. Черкез өз янындан: «Шулар билен ичери гирип билмесем, онда мениң ишим оңмаз. Йөне хер зат эдип гиржек болмалы» диен нетижə гелди. Адамлар голай-лашыберенде Черкез хас жошгунлы сөзледи:

— Хүв, хак, бела деп! Ишиңиз ровач болсун. Дөрт

Чарыяр хемраңыз болсун. Худай яшыңызы узак этсин Бала-чагаларыңызың эйгилигини гөрүң, агалар. Мен ач--сувсузлыкдан, совукдан яңа өлүп барярын. Бир дөвүм чөрегиңиз билен, бир кəсе йылы сувуңызы худайың ёлуна менден аямаң. Ишиңиз оң болсун. Мухаммет пыгамбер үстүңизе сая салсын.

Узын бойлы, эгинлек, семиз адам даш ялы юмругы билен дервезəни үч гезек урды. Гапы ачылан баданга ол янындакылары ичери гойберди. Сопра «дивана» йүз-ленди:

— Гир.

«Дивана» ичери гиренден соңра дервезəни ичин-ден гулплап дуран йигиде:

— Худайың бендесини нахарлаң, соңра чыкарып гойберерсиңиз — дийип, эгинлек адам биле гелен ёл-дашларының ызы билен чалт йөрəп гитди.

Яңкы йигит Черкези кичижик бир отага элтди-де, күлүң үстүнде отурдып, өңүнде совап гиден бир чəйнек чай гойды. Ики саны дары загараны онуң өңүне, ожа-гың башына атды.

Черкез мысапыр сөзлерини гайгырман, гысган-ман дөрт төверегине оклаярды. Онуң гөзлери төвере-гиндеди. Гулагы ховлудады. Ховлудакы, отаглардакы адамларың рухлары белентди, өкжелери еңил гопярды. Гаты гыгырып геплейəрдилер, бегенчли гүрлешйəрдилер. Ики йигит гирди. Олар хем ожагың башына гечип отур-дылар. Оларың гүррүңинден белли бир нетиже чыка-рып болмазмыка дийип, Черкез загараны етишибилди-гинден чейнейəрди. Совук чай билен бокурдагындан гечирип гойберйəрди. Ол ичери гиренлериң гөзүне иймек билен ичмекден башга зада үнс бермейəн адам болуп гөрүнмəге чалышярды. Ол шейле болуп хем гөрүнди. Ичери гирен ики йигит оны адам хем хасапламадылар.

Йигитлериң икиси-де эллерине илкинжи гезек ярат алан болмага чемелиди. Бу вагт оларың гөзүне келте-жик японы бəшатарлардан башга хич зат гөрүнме-йəрди.

Гызыл йүзли йигит гараягыз йигиде йүзленди:

— Хəй, бир атдырсаларды..

— Ховлукма, худай халаса, эртир атып башларыс — дийип, гараягыз йигит умыт билен айтды.

— Атмагың ёлуны-ха өврендик? Бəй, бирнəче гүн-ден бəри пешең сүрдүрип жыркылдадярыс-а... Илки

бада, чын ок атып башламызда, түпениң сес-ә горкузса герек.

— Әй, ёк, мен озал кән атып гөрдүм. Горкар ялы хич зат ёк.

Йигитлер бирбада дымдылар...

Черкез дары загараны өмрүнде биринжи гезек гөрйән ялы, япырлып ийийәрди. Гараягыз йигит көпманылы гүрледи:

— Эртир-ә улы тупан турса герек. Агамыз аңырдан, биз бәрден...

Гызыл йүзли йигит хыялына ганат бекледи.

— Шу аласармыклыкда бирнеме газанса-да болармыка дийийәрин.

— Худай халаса газанарыс, дост. Йигидиң газанжы мыдама аягының астында болармыш.

Черкез элинден кәсесини гачырды.

Гараягыз йигит хүжрәниң хызматчысына азгырылды:

— Йитирим этсене, бу иблиси! Дивана диениңе гапының даш йүзүндәкә бир дөвүм чөрек берерлер-де бес эдерлер. Сен болсаң муны йылы хүжреде хан ялы саклап отырсың.

Хызматчы аркайын гүрледи:

— Айтек экемизиң табшырыгы шейле...

Гараягыз йигит бу сөзден соң кичелен ялы болды. Онуң дили дамагына дыкылды. Черкез мундан артык отурмакдан горкды. Бу ердәкилериң өвдайының бозук-дыгыны ховлудакы хер бир херекетден, адамларың геп салгындан аныклады. Инди ол саг-аман бу ерден баш алып чыкмагы, деррев ыза доланып Қасымы тапмагы йүрегине дүвди. Хүжре билен дервезәниң арасы он метре голай барды. Черкез ызы адамлы баршына бу гралыгы хаял йөрәп гечди хем ховлының ичиндәки ярагълыларың азындан алтмыш адамдыгыны аныклады. Черкез көчә чыкан бадына дервезе япылды. Агыр гулп гүңлеч жаркылдап гулпланды. Шундан соңра Черкезиң йүреги ерине гелди. Ене-де бәш-алты әдим йөрәнден соң, йүреги хопугып башлады. «Ызымдан коварлар» диен пикир оны чусландырды. Черкез гараңкы көчелериң бирине дүшүп, оңардыгыча чалт йөремәге чалышды. Йөне вели ол ене-де ёлуны довам этдирип билмеди. «Ханы, әңүме дүш, олар хайсы жайда?» дийип сорасалар, мен ничик эдип бу ери тапаркам?» диен пикир оны улы ала-

да гойды. Ол эдил ажалың үстүне барян ялы болуп ызына доланды.

Дервезе шол япыклыгына дурды. Көчеде жандар ёкды. Беллик эдер ялы хич аматлы зат гөрүнмейәрди. Көчәниң бу ери бейлеки көчелерден хич зат билен тапавутланмаярды. Черкез узак көвленди. Ахырсоңы дервезәниң бәш әдим гайрасында бир дүйп агач гөрди-де, билиндәки ики гулач йүпүни чөзүп, шол агажың шахасына данды. Йүпүң ужуны гөрүнмез ялы эдип, шахаларың арасында ерлешдирди. Соңра ызына доланды. Өңүнден чыкан зады белләп гитди.

Онуң шу вагтки ягдайы дийсең агырды. Яман дүйш гөрүп, хопугып, горкуп укудан оянана меңзейәрди. Алтмыш адам, алтмыш саны яраглы адам Шайдаковың еңсесинден пычак урмага тайярланяр. Гараягыз йигит билен гызыл йүзли йигидиң, ховлудакыларың болушлары, херекетлери, сөзлери пикирлери шейледи. Бу ерде ики гөвүнли болмага хич хили эсас ёкды. Черкез шуңа гөзүни етирди. Инди диңе чалт йөрәп гитмелиди, бу айылганч хабары етирмели ерине эдил шу вагтың өзүнде етирмелиди. Ол агыр пикирлере гүмра болуп баршына демиргазык дервезә нәхили етенини дуймап галды. Йөне вели ол бу ерден Қасымы тапмады. Бир ерлерден, шәхер адамларының ишләп йөрен ериндён Хожамухаммет арсланы тапды. Оны-да сесинден танады.

— Хай, арслан, бәри гелевери, мен Черкез! — дийип, гараңкының ичине гарап гыгырды.

Арслан иш үстүнде эдип дуран гүррүңини гутарып, Черкезиң янына гелйәнчә бирнәче вагт гечди. Черкезиң болса ичини ит йыртярды.

Ядап, халдан дүшүп барян-да болса Хожамухаммет арслан шол өңки арсланды. Ол ховлукман, эпей әтләп Черкезиң янына гелди. Паллады. Гараңкы асманы бир лай гөзден гечирди. Шундан соңра:

— Черкез, иер-ичер ялы ожук-бужук зат гетирәен болсаң-а ягшы...Адамларам халыс боландырлар — дийди.

— Арслан, ханы Қасым? — дийип, Черкез агзыны ачандан, арслан тисгинип гитди. Черкезиң сеси гахарлы, галавутлы, горкулы чыкды.

— Қасым ёк, Черкез. Эйгиликмидир?

— Маңа шу дакыканың өзүнде Қасым герек. Ол нирәде ахыры?

— Әйт, Черкез, ызыңдан ягы ковалап гелйәрми? Нәме, бейле гыссанярсың?

Ичи янып дуран Черкез онуң чигниңден тутды-да, бир чете чекди. Она аласармыграк эдип, ягдайы дүшүндирди. Арслан шундан соң онуң сорагына жогап берди:

— Касымы яныжа Шайдаковың адамсы гелип әкитди. Исполкомда йыгнак бармыш. Сен онда исполкома угра. Бу ерде дураныңдан пейда ёк.

Черкез хырчыны дишләп, исполкома тарап гитди.

Дөртгүлүң түрмә салнан сөвдагәрлери хер хили ёл хем бахана тапып, түрмеден чыкыпдылар. Бу ишде, ягны «герекли адамлары» большевиклериң элинден халас этмекде Зиновий Кривцов билен Шыхым Сүлгүн эсасы роль ойнапдылар. Сөвдагәрлер чыкянчалар хем Шыхым дек ятмалы. Ол овнуклы-ирили байларың, сөвдагәрлериң башыны бир ере жемледи. Бу аралыкда Зиновий Кривцов хем урал казакларындан үч йүз адамы ярагландырды. Соңкы делил Шыхыма улы тутарык болды. Ол өзүниң вагыз-несихат ишинде казакларың ярагландырылышыны гаты оңат пейдаланды. «Олар гара гүнде бизиң аркамызда даг ялы болуп дурарлар» дийип тешвикат йөретди.

Байлар, сөвдагәрлер үчин мунуң өзи шейле бир улы чыкдажы дәлди. Себәби олар хәзир Дөртгүлүң яш Совет дөвлетини йыкмага, Шайдаковы, онуң адамларыны хатардан чыкармага хич затларыны аяжак дәлдилер. Олара хәзир дине ёлбашчы, гурамачы герекди. Бу везипәни болса Шыхым сүлгүн артыгы билен бержай эдип билжек адамды. Ол муны иш йүзүнде гөркезди.

Гурбанмәммет сердарың агыр гошун билен шу гүн Шура-галаның дашыны габажакдыгыны Шыхым сүлгүн хана иберен адамсының үсти билен аныклапды. Ол бу делили хем өрән дегерли пейдаланды. Шу гүн эртир билен Айтегиңкә йыгнанан сөвдагәрлере, байлара йүзленип шейле дийди:

— Адамлар, балчабиклериң сонуна соган экилжек пурсат гелди. Мениң ченим чен болса, эгер мен анружы бир зат билйән болсам, хан агамыз шу гүн галаның дашыны габар. Эртир я-да биригүн шәхере гирер. Йөне вели биз элли-алтмыш адамы ярагландырдык дийип гаты аркайынсыраярыс. Биз хан агамыз үчин жай хем тайярламзок. Онуң атлыларының гамыны хем эдемзок.

Отуранларың душундан кервен гечен ялы болды. Шыхымың бу сөзлери оларың аңыны гачырды. Муртлак, репиде йүзли, гарынлак, хырсыз сөвдагәрлер, байлар утанчлы ялы болуп, бири-бирлериниң йүзлерине бакышдылар. Шыхымың йүзүне догры середип билмән, ашак бакдылар. Шыхым сөзүни жемледи:

— Адамлар, гөрүң-дә! Хан агамыз сиз дийип гиже ятанок, гүндиз отуранок. Галамасыны-да өзүңиз билиң!

Шу гүррүңден бирнәче сагат гечениден соң, Гурбанмәммет сердарың галаның дашыны габандыгы барадакы хабар яйрады. Сөвдагәрлер, байлар Шыхымың «өңден гөрүжилигине, велилигине» гең галып агызларыны ачдылар. Шундан соңра эллерини чермәп ише гирдилер.

Черкезиң сай-себәп билен гирип, гөрүп гиден ховлусының ичинде еди-секиз саны оңат, гиң, арасса отаг барды. Бу отагларың ичини халы-палас, ичи дүе йүңли дүшекче, йүпек яссыклар билен безедилер. Бу ховлуда Гурбанмәммет сердар өз огуллары хем-де Какабай билен дүшмелиди. Элли-алтмыш гоюн гетирип, сейисхана габалды. Түви, яг, кәшир, соган, гавун..., гараз, той-томаша герек затларың хеммеси өтлем-өтлем жайларың, ховлуларың ичи билен бу ере чекилди. Бу затлары большевиклериң элине дүшмегинден әтияч эдип, хан үчин тайярланан жайың горагына алтмыша голай яраглы адам гетирилди.

Хәзир шу отагларың биринде Шыхым сүлгүн, Айтек, емшик буруңлы Садыллабай, ишанлар, моллалар, байлар жемленишипдилер.

— Шу гижеден башлап, хич ким ятмалы дәлдир. Хан агамызың хачан гала гиржегини ким билйәр? Онуң назарыны дикен ерине гелип етйәндигини сизе айдып отурасы иш ёк — дийип, иши бирйүзли этдим хасаплап Шыхым аркайын гүрлейәрди. Ортада улы сачак язылгыды. Хер реңкдәки чәйнек-кәселер элден эле гечйәрди. Найлары бир гулач, сувлы чилимлериң серпмелери чым гызыл болупды. Жайың ичинде чилим түссесинден хем башга адам дериниң агрылжык ысы барды. Эмма отуранлар муны билмейәрдилер. Гөк чай, хош хабар оларың гөврелерини еңледипди. Булар хәзир шейле бир

хыял йүвүрдйәрдилер вели, диңе өзлери-де шу вагт хүжүм эдәйселер, Дөртгүли аяга чөкерҗеге меңзейәрдилер.

— Омыналла, агзыңдан худай эшитсин — дийип, репиде йүзли, келте сакгаллы, алтмыш яшына голайлашан ишан Шыхымың пикирини алып гөтерди. Онуң селлеси улуды, гар ялы акды. — Мухаммет пыгамбериң ады билен тутулан иш бержай болмалыдыр, иним Шыхым.

— Хава, хава, ишан ага! — дийип, Шыхым башлыклайын отуранларың хеммеси онуң сөзүни тассыклады.

— Мусулманлар агыз бирикдирип, дин гылыҗыны чалсалар, өңүнде дурҗак гала болмаз — дийип, сөзи тассыкланып, гылав алан ишан довам этди. — Бейле урушларда өлсең шехит боларсың, өлдүрсең казы... Шу хакыкатың өзүни адамларың гулагына гуймак герек.

Отуранларың гөвүнлери барха гөтерилйәрди. Шыхым сүлгүн монҗук ялыжак гаража гөзлерини гырп-гырп эдип Айтеге йүзленди:

— Айтек, шу отурышманың, шу эден ишлеримизиң кеми бармы?

Айтек семиз гөвресини еңиллик билен херекетлендирди.

— Шыхым ага, кем зат болса айдып отурың. Бейле гүнде кем задымыз болса, онда бу бизиң гүнәмиз болар. Бу гүнәни хич ким гечмез.

— Айдым айдылса, огланлар аяк ойнуны этселер, гөвнүмиз хас ачыларды.

— Ине, муңыңыз җай гүррүң! — дийип, Айтек отуран ериңден еңиллик билен гопды. Шол еңиллиги билен-де җайдан чыкып гитди.

Шыхым сүлгүн ишана йүзленди:

— Гурбаның болайын, ишан ага, саз билен оюн хакда саңа сала салмандырын. Гөвнүңе гетирмерсиң-дә, элбетде?..

Шыхымың бу сөзи янса алып айдяндыгына ишан дүшүнди. Онуң әхеңини халамады. Эмма ол нәме эдип билҗекди?

Шыхым ене-де янсылады:

— Молла, ишан айдым-сазы халамазмыш. Шейле дийип, бир вагт мениң гулагыма дегипди. Бу пәзерарлы бейле боларка, ишан ага?

Ишаны дер басды. Отуранларың-да ягдайы өверлик дәлди.

Ишан ахырсоңы өзүне зор салып шейле дийди:

— Молланың-да, ишаның-да хер хилиси боляндыр, иним Шыхым. Мен-ә өз еринде айдымы-да, сазы-да, ойны-да яман гөрйән дәлдирин. Худайың халайшы ялы эдилйән ишлериң ямаңы болмаз. Худай халамаса айдымам, сазам йүзе чыкмазды. Сизиң өз шахырыңыз Магтымгулы айтмышлайын «Саз билен сөхбетни яман дийменлер, Адам ата бинят боланда бардыр...».

Келлеси гөчен Шыхым, белки, соватсыз, надан ишаны ене-де масгаралаҗа масгараларды, эмма бу аралыкда бириниң эли тарлы, бейлекисиниң эли тирли ики саны адам гапыдан гирип, эгилип салам берди. Соңра Шыхым сүлгүниң үм билен гөркезен ерине — төре гечип, саз чалып башладылар.

Гапы ене-де ювашҗа ачылды. Узын бойлы, башы тахялы, инче били тирме гушаклы, йүпек гатышыклы узын юка дон гейнен бир көсе йигит ичери гирди. Онуң уллакан гөзлеринде хич хили маны ёкды. Ол орта гечди. Сачагы бир тарапа чекдилер. Саз гызды. Тарың киришлери үзүлере гелди. Тириң хамы дешилейин-дешилейин диййәрди. Саз чалт әхеңе гечди. Көсе отуранлары манысыз гөзлери билен бир хатар назардан гечирди-де, ики элиниң-де сүем бармагыны агзына етирип, бармакларының уҗуны өлледи. Соңра саг элиниң сүем бармагы билен чеп элиниң орта бармагына, чеп элиниң сүем бармагы билен саг элиниң орта бармагына бир-ики тезек уруп гойберди. Онуң бармакларындан чыкян сес шаркылдап, сазың сесини басара гелди. Оняңча сазың темпи хас гүйчленди. Көсе бармакларыны шаркылдадып, товланып, дөшүни ики яна херекетлендирип, узын гөвресини йылан ялы сүйндүрип-йыгрып ойнап башлады. Гапы ене-де ювашҗа жыгылдады. Ене-де эдил өңки көсе ялы гейнен, шонуң ялы узын бойлы ики көсе ичери гирип, гирен батларына-да өңки ойнап дураның ойнуна гошулдылар.

Муртлак, семиз, гарынларыны сыпалап отуран сөвдагәрлериң, байларың, ишаның, моллаларың гөзлери йылдырашып башлады. Шыхым сүлгүн болса кичиҗик гөзлерини илкинҗи көсәниң йүзүнден, гөвресинден айрып билмейәрди.

Иң соңундан Айтек гелип, өз еринде отурды. Танс

тәзеленди. Бу танс өңкүден-де чаласын темплиди. Айтек муртларыны сыпалашдырып, гөзүни-башыны ойнадып, саза гошуп, элиндәки кәсесини питикләп башлады. Ол өзүнден бигтыяр, өз гөвнүниң гулы болуп, гушаклыгындан ёкарсыны ойнадып уграды. Шу ягдайында:

— Хәх! Хәх! Алың! Алың! Хоп! Хоп! — дийип, бүтинлейин аклындан языпды.

Жайың ичи гызды. Адамларың дерлери яңакларындан сырыгып башлады. Сөвдагәрлерден бириси голайына гелен көсәниң элинден тутуп, оны өзүне тарап чекди. Соңра көсәниң башындакы тахясыны чыкарып, онлук кагыз пулы онуң келлесинде гойды, үстүнден тахясыны гейдирди. Онлук кагызың ярысы тахяның дашында галды. Көсе пулуны гүжеңләп, эллерини, аякларыны шейле бир ойнадярды вели, онуң гөвреси сүңкден дәл-де, өл чыбыкдан ясалан ялыды. Сазың темпи-де, сеси-де гүйжеди. Арадан бирки минут гечмәнкә үч көсәниң-де тахяларының ашаклары онлукдан, йигримиликден долды. Оларың оюнларының, херекетлериниң, йүзлериниң-де маңнысы үйтгеди.

Бу жайдакы кейп шу дережә гелип етен вагты Черкез исполкомың дервезесинден гирди. Оны Жолмурзәевиң кабинетине гойбермедилер.

— Мен Касымы я-да Шайдаковы гөрмели. Мениң зерур ишим бар — дийип, Черкез столы юмруклады.

Исполкомың яш секретарының гахары гелди.

— Яшулы, бир азрак пәхимлирәк бол! Исполкомың столуны диңе душман юмруклап билер. Эгер сен бу ишиңи ене бир гезек гайталайсаң, мен сени туссаг эдерин. Хәзир болса азар берме. Ол жайда Дөртгүлүң тәлейи чөзүлйәр.

Черкез ол йигидиң үстүне сүрнүп гелди.

— Эгер мени о жая гойбермесең, сениң Дөртгүлүңден-де, онуң тәлейинден-де хич зат галмаз. Соңра гөвүн-кине этме, сениң эмиңи өзүм етирерин!

Бу сөзе гулак габартмазлык мүмкин дәл. Секретарь ыза чекилмели болды.

— Дур, хәзир мен Касымы чагырайын — дийип, Жолмурзәевиң гапысыны ачаны-да шолды велин, Черкез зарбына секретары итекләп ичери гирди. Столуң

саг тарапында башатарына сөенип отуран Касыма гөзи дүшенден:

— Айт, Касым, бу болуп йөрен ишлер не бела! — дийип, кейтикләп онуң янына барды-да, бела ялы болуп чигнинден тутды.

Черкези хич вагт бейле сыпатда гөрмедик Касымың зәхреси ярылды.

— Нәме? Нәме, Черкез ага?

Шайдаков, Жолмурзәев, Халмырадов, исполкомың бейлеки члеплери Черкез билен Касымың дашына өврүлдилер.

Черкез бирсалымдан өзүни дүрседи. Гөрен-эшиден затларының хеммесини жикме-жик айдып берди. Шайдаковың чинтгәп-чинтгәп берен сорагларына жогап гайтарды.

Касымың иң якын адамларындан бириси болан Черкезиң сөзлерине ынанмазлык мүмкин дәлди. Онсоңам, онуң гүррүң бериши, жаңының якып дүшүндириши башга хили пикир этмәге ёл гоймаярды. Йөне велин бу хабар Шайдаковы-да, Жолмурзәеви-де, Халмырадовы-да гең галдырмады. Оларың хереи өз янындан шейле айылганч хабарың чыкмагына гарашярдылар. Революция гаршы болан гүйчлериң, ылайта-да шейле вагтларда, дек дурмажакдыкларыны олар билйәрдилер.

Шайдаков Халмырадова йүзленди:

— Достум, сен шу сагатдан башлап, ички душманлар билен мешгуллан. Ишиңде үстүнлик арзув эдйәрин...

ӨЛҮМ БИЛЕН ЙҮЗБЕ-ЙҮЗ

Черкезиң хабары Дөртгүл коммунистлериниң ёлбашчыларыны өңкүден-де бетер тиженмәге межбур этди. Шол ховлыны гөркезмеги ондан талап этдилер. Черкез Халмырадов билен гитди. Гаранкыда белләп гиден агажыны, оңа баглап гиден йүпүни тапды. Онсоң:

— Шу ховлы. Әхли бела шу ерде — дийип, ынамлы айтды. Шундан соңра. Халмырадов оңа ругсат берди. Өзи болса исполкома гайдып гелди.

...Шундан дөрт сагат гечендең соң, элешан гейимли, эмма даяв хем-де гөрмегей бир йигит гелип, агыр гуллы дервезәни какды. Дервезәни көп вагтлап ачмадылар. Йигит хем гыссанман тутанъерлилик билен гарашды. Ахырсоны дервезе чалажа ачылды. Келте бойлы, ясы

телпекли, орта яшларындакы бир адам гөзлерини элек-челек эдип, гапының агзында дурана йүзленди:

— Саңа ким герек?

— Маңа сиз герек, агам — дийип, гелен йигит нәйынжар бир гөрнүшде бойнуны буруп сөзледи. — Маңа сиз герек. Бу ховлыны берекетли ховлы дийдилер. Ер уруп ерде галанларын шу ерде маңлайындан дирелйәр дийдилер. Бир юдум гызгын, сувуңызы гысганман, агам. Мени өйүңизе гойбериң мен башымдан геченлериң хеммесини гүррүң берейин.

Ховлының эеси бу йигидиң сөзүни диңләп, йүз кешбине сиңе сын этди. Ол өз ичинден: «Ханы, нәме диййәр, эшидели. Герекли адам болса муңа иш тапарыс. Болмаса-да худай ёлуна айдылан бир дөвүм чөрек билен бир кәсе чайы ичип, өз ёлуна гидер-дә. Шу вагт, дин гылыжыны чалжак болуп дуркак, худайёлуна айдылан бир дөвүм чөрек хем көп пейда берер» диен нетиже гелип, йигиди ичери гойберди.

Йигит ичери гирен бадына эллери яраглы адамлары, гантарылгы дуран атлары гөрмекчиди. Эмма вели ховлының ичинде иңләр сиңек ёкды. Бу ягдай, әлбетде, онуң лапыны кеч этди. Ол өзүне ялңыш салгы берилдимикә дийип, гөвнүни хем бөлди. Ховлының эеси оны өтен агшам Черкезиң чай ичип гиден хүжресине гетирди. Өңүнде бир загара билен бир чәйнек чай гойды-да:

— Гүрләп отур, ягшы йигит — дийди.

Йигит ики эгнини белент гөтерип, улудан демини алып шейле дийди:

— Мен дүйн илерки оба гидипдим. Зерур ишимиз чыкыпды. Какам пахыр иберипди. Гүн батыберенде доланып гелсем, муны худай хич бендесине гөркезмесин, бизиң өйүмизде кыямат гопупдыр. Эжеми, какамы, гыз доганымы, аялымы бир жая салып, атып гидипдирлер. Ичери гирсем, жайың ичинде гызыл ган толкунып ятыр. Өзүмден гидип йыкылыпдырын. Хупдан вагтлары оба адамлары гелип, мени хушума гетирдилер. «Дөртгүлден бейиклериң бири Халмырадов диен адам гелип, шейдип гитди» дийдилер. Какам пахыр маңа шу говга чыкалы бәри: «Халмырадовдан горк. Онуң гөзүне гөрүнме. Ол икимизиң душманчылыгымыз дүйплүдир. Инди ол улы адам болупмыш» дийип, гайта-гайта айдарды. Ине, шол адам гелип өйүмизе ган чайкап гидипдир. Бу гүн хеммесини жайлап, ар алмагың ёлуна чыкдым.

— Сен кимиң оглы борсуң — дийип, өй эеси йигидиң бу хекаясыны агзыны ачып диңләп отурышына сорады.

— Мен Дерекли обадан Гурбаналы балыкчының оглы боларын, агам. Мениң какамың аңырсы гадым әййәмлерде Дарганата диен ерден гөчүп гелипдир. Бизиң аңрымыз түркмениң ата тиресинден боляр.

Йигидиң гүррүңи өй эесини барха гызыкдырярды.

— Мен Гурбаналы балыкчыны танаярын. Хә, сен шонуң оглы дийсене. Мен онуң балык дуканына барардым.

— Инди ол пахыры... Ятан ери ягты болсун...

Өй эесиниң дамагы долды.

Йигит довам этди:

— Обаның яшулулары маңа: «Айтеги тап. Ол саңа ёл салгы берер» дийдилер. Айтеги-де сениң үстүң билен гөрүп болар дийдилер. Агам, ине, келләни этеге салып гелшим. Ялкасаң язың бар, гаргасаң гышың. Сен Жумяз халвачы дәлми, агам?

— Хава, хава...Чай ич. Өзүңи йитирме. Хеммесиниң бир алажы болар.

«Гурбаналы балыкчының оглуның» хекаясы Жумяз халвачының йүрегини эретди. Халвачы, догрудан-да, Гурбаналы балыкчы диен адамы танаярды. Эмма вели уруш башланалы бәри оны гөрмәнди. Халвачы илки билен бу йигидиң гүррүңини диңләп отурышына онуң өйүнде туран ашы-тупаны гөз өңүне гетирди. «Ахырзамана дийилйән зат шу болмага чемели. Улы бир машгаланың заманасы ахыр болупдыр. Худай сакласын. Худайың өзи говусыны этсин. Бейле белалары бизден даш этсин».

Халвачы соңра өз-өзүне: «Гечени гечди бил дийипдирлер» дийип гөвүнлик берди-де, инди бу йигидиң өзи барада пикирленип башлады. «Худай берсе гулуна, гетирип гояр ёлуна» дийипдирлер. Ине, Айтек пәлван, кабул эдип, өз янына гечирсең, саңа хич затдан гайтмажак бир пәлван! Бу адам балчабиклерден арыны алмак үчин сенден хич хили хызматыны аямаз. Шейле вагтларда, герекли адамларың зерур вагтында, шейле гочагың пейда болмагы бизиң ишимизиң ровач болжагыдыр. Ёгсам, дагы-дашы дөши билен итержек йигидиң өзи өз аягы билен гелермиди?». Бу пикир Жумяз халвачыны бегендирди.

Ол йигидиң еке өзүни бу жайда ташлап даш чыкды.

Бирсалымдан доланып гелди. Чайы тәзеден демледи. Загаралы сачагы әкидип, бугдай чөрекли сачак гетирдилер. Сонра кичижик окарада гыздырылан говурма гетирилди. Жумяз халвачы гөнүледи:

— Иним, ол Халмырадов дийилйән адамы гөрсең танармың?

— Ёк, агам. Мен оны гөремок. Еке гезегем гөремок.

— Онда нәхили эдип Халмырадовдан ганыңы алжак?

— Шонуң үчинем, агам, сизиңкә гелдим-дә. Айтең аганың гөзлегине чыкдым-да. Инди маңа өзүңиз көмек этмесеңиз, мен пахырың элимден гелжек зат ёк. Мен бүтинлейин чашдым.

Халвача гереги-де шу сөзлерди. Шейле ягдая дүшен, гарадан гайтмажак адамларды. Халвачының гөкдәки дилеги ерде говушды.

— Иним, «мүң гайгы бир иш битирмез» дийиндирлер. Инди башыңы әшак салып йөрмегиң гереги ёк, онуң вагты-да дәл. Инди гөрешмек герек.

— Гөвнүмден турдуң, агам.

— Ат-ярагың бармы?

— Ёк, агам.

Халвачы бирсалым пикир эденден соң?

— Ат-яраг алар ялы пулуң бармы?

Йигит жаныгып сөзледи:

— Агам, Халмырадов бизиң ичеримиздәки сокуда-шы-да сыртына даңып алып гайдыпдыр. Мениң шу гара келләмден башга хич задым ёк. Гурбаналы балыкчының еке оглы шейле гейим геермиди? Ёк, агам. Өзүңиз көмек эдиң.

— Хә, шейле дийсене — дийип, халвачы ювдунды. — Боляр, иним, мен саңа бу барада көмек эдейин. Йөне вели, ар аланында ар алан ялы эдип аларсың герек?

— Дердими гозгама, агам! Теп-текиз эдерин!

— Берекелла, иним. Сенден догрулан-да, Гурбаналының ысы гелип дур. Ол ары алынмага мынасып адамдыр.

Йигит хамсыгып, гөзүне яш айлады.

— Ятан ери ягты болсун...

— Ятан ери ягты болсун...

Халвачы донуның сыйларыны дызының ашагына йыгнашдырып ыкжамланды. Йигиде хас голай сүйшди-де, ювашлык билен сөзледи:

— Иним, сениң адыны-да сорамандырын.

— Агам, мениң адым Багтыяр.

— Багтыяр иним, онда мениң сөзүме гулак гой. Хәзир икигөвүнлилигиң, ярпы ёлдан гайтмагың вагты өтди. Инди я алмалы, я-да өлмели. Башга хили чыкалга ёк. Мен сениң сөзлериңе ынандым. Гурбаналы балыкчының дузуны иеним үчин ынандым. «Бир гүн дуз иен ериңе, мүң гүн салам» дийипдирлер. Иңе, шонуң үчин ынандым. Саңа герек-яраг затлары мениң өзүм жемләп берерин. Бир вагтлар, балчабиклериң көкүни гырамыздан соң, хасаплашар йөрерис. Асла халвача боржум бар экен дийип гысынма. Йөне вели, ак йүрекден хызмат эт. Биз ичден, хан агамыз хем дашдан хүжүм этсек диңе бир гижәниң ичинде Шайдаковың-да, сениң гандарың Халмырадовың-да күли гөге соврулар. Шундан соң яг иййип,ялаңач ятыбермели заман гелер.

Йигит гөз яшыны еңи билен сүпүрип, сесини титредип сөзледи:

— Вах, какам пахыр ол гүнлери гөрүп билжек дәл-дә.

Халвачы оңа гөвүнлик берди:

— Агламак билен гидени гетирип болмаз, иним. Инди диңе мерт болмак герек, худай шоны халандыр, шейле-де боландыр. Мерт бол, мерт бол, Багтыяр иним.

— Боляр, агам, боляр. Мерт болмага чалшайын...

— Иңе, Багтыяр, бу сөз сениң ялы йигидиң айдайжак сөзүдир. Сен, онда, шу ерде чай-чөрек иййип отур. Хәзир мен сениң янына Турсуны иберейин. Ол мениң кичи оглум. Мен гелйәнчәм гүйменже болар. Мен Айтеги гөрүп, гүрлешип гелейин. Онсоңам, сениң хызматыңы битирейин.

Халвачы чыкып гиденден соң, еди-секиз яшларындакы бир оглан ичери гирип, гапа аркасыны диреди-де, бармагыны агзына етирип, бойнуны гышардып дурды.

Йигит онуң йүзүне йылгырып серетди.

— Гел, Жумяз әкәниң оглы, гел, мениң янымда отур.

Оглан өңки дуршуны үйтгетмән утанып сөзледи:

— Мениң Жумязың оглудыгымы нәдип билдиң?

— Мениң билмейән задым бармы, нәме? Мен хемме зады билйәрин.

Огланың гөзлери депесине чыкды. Ол хайран галмакдан яңа агзыны ачды.

— Сен билгичми?
— Эдил өзи.
— Бе-е...
— Хә,хә...
Оглан гөвүнли-гөвүнсизрәгеде ожагың голайына гелди. Дызына чөкүп отурды. Онуң акыллы гөзлери чүй болуп, йигидиң йүзүне сүнжүлди.
— Онда мениң адымы бил-дә.
— Вей, ондан аңсат зат бармы? Ханы, голайрагыма гел. Мен сениң йүзүңе бир чынлакай сын эдейин. Оңсоң сениң адыңы догры айдып берейин.
Оглан горкарагада йигидиң голайына сүйшди. Эмма онуң гең галмагы горкудан үстүнди. Ол эртекилерде беяны эдилйән билгичлер барада гең-энайы затлар эшидипди. Ине, хәзир болса, шол билгичлериң бири онуң өңүнде отыр. Жанлы билгич!
Йигит илки чаганың маңлайына, соңра онуң акыллы гөзлерине сиңе сын этди. Шейдип бирнәче вагт дурандан соң:
Сениң адың Турсун! — дийди.
Турсун гөзлерини гинден ачып, аркан гайышды.
— Бе-е...
— Хава, хава, сениң адың Турсун!
Оглан ынанды.
Йигит муны билди.
— Турсун, ине, бир кәсе чай.
Турсун хениз-де йигитден гөзүни айрып билмейәрди. Ол жадыланан ялы болуп элини кәсә узатды.
Йигит вагты гечирмели дәлдигини билйәрди.
— Мен өтен агшам дырнагыма середип, сизиң ховлыңызда гаты кән яраглы адам гөрдүм. Шейле дәлми? Өтен агшам сизде яраглы адам кәнмиди?
— Хава. Кәнди. Олар дана голай дагашып гитдилер.
— Мениң гирен дервезәмден-ә чыкмадылар. Олар нирeден чыкдылар ахыры?
Чага, бу билгижиң өзи билен улы адам ялы геплешип отураныны гөрүп, бир азрак батырланды.
— Ба, өзи билгич болуп шонам биленок...
Йигит йылгырды.
— Мен билйәрин. Йөне, сени сынап гөрмекчи болярын.

Оглан чекинди. Йылгырды.
— Бизиң сейисханамыздан гоңшудакы ховла гин гапы бар. Гоңшудакы ховлудан ондан аңыркы ховла гапы бар. Какам дагыны атлылары көчә чыкман хем йыгнанышып, хем даргашып билйәрлер.
— Гөрйән вели сен-ә акыллыжа оглан экениң. Сениң өзүң ол гапылары гөрдүңми?
— Гөрмән нәме! Урша адам йыгнап башланлары бәри, бир юмуш чыкса, какам мени мыдама шол гапылардан иберйәр. Көче билен гитсем балчабик гөрйәрмиш. Балчабик бизиң ялы оглан гөрсе тутуп алярмыш-да, машындан чыкарып сабын эдйәрмиш.
— Хә, балчабигиң шейдәймеси бармыш — дийип, йигит йылгырды. — Хабардар болмак герек. Сени ене бир гезек сынап гөрмекчи боляры. Өзүм-ә аңык билйәрин. Йөне сен билйәмикәң, билмейәмикәң дийип сынамакчы болярын. Ханы, гөнимден гел, какаң дагының йыгнан атлылары диңе шол өтен агшамкыларммы я-да ене бармы?
— Бе-е, шонам биленокмы?
— Билйән, билйән. Хилегәрчилик этжек болма, мен сени сынаярын дийдим ахыры.
Оглан өзүне гөвнүетижилик билен улумсы гепледи:
— Бизе алтмыш-етмиш адам йыгнаняр. Садыллабай диен бурны емшик сөвдагәр бардыр-ла, онуң-да йүз атлысы бар. Айтегиң йыгнаны йүз йигрими адаммыш. Дүйн какам дагы адамларыны хасаплашып отыркалар, менем оларың янындадым. Бу затлары шонда билдим. Ене бир үч адам бар дийдилер вели, оларың кимиң ховлусында йыгнанышяндыгыны аңшырып билмедим.
Йигит бу гезек сыр билдирмезлик үчин ялан сөзледи:
— Оны айдып отурма, өзүм билйәрин.
Эмма ол бу хабардан соңра дүвнен ялы болды. Ол бу хакда хич зат билмейәрди. Эшитмәнди. Огланы гыссамак герек дәлди. Себәби оглан бу үч йүз атлының кимиңкиде йыгнанянына билмейәндигини түйс йүрекден айтды. Огланың муны айдандакы болшуны гөрүп, онуң сөзүне ынанмазлык мүмкин дәлди.
Йигит Турсуна йүзленди:
— Икимизиң эден гүррүңимиз өз арамызда галсын. Соң уруш-зат гутарар вели, мен саңа билгичлиги өвредерин. Эмма бизиң гүррүңимизи какаңа айдайсаң хем

говы болмаз. Билгичлер өз сырларының билинмегини
халамаярлар. Дүшүндиң герек?
— Дүшүндим — диенде чаганың гөзлери ялдырап
— Дүшүндим. Хич киме айтмарын. Худай жан ур-
гитди. — Дүшүндим. Сонра менем билгич эдерсиң герек? Чы-
суң, айтмарын. Сонра менем билгич эдерсиң герек? Чы-
ныңы айдярмын?
— Билгичлер ялан сөзлемейәр. Мен бир зат диеним-
де ынанай.
— Боляр.
Җумяз халвачы доланып гелди. Огланы чыкарып
гойберди. Йигидиң йүзүне сиңе середенсоң, оңа сораг
берди:
— Нәме бейле аладалы гөрүнйәң? Саңа нәме болды?
— Вах, агам, элим гиҗейәр. Йүрегим: «тизрәк арыңы
ал!» дийип, агзымдан чыкып баряр. Онсоң сизем кән
эгленмедиңиз.
— Эйле болса ягшы-ла — дийип, халвачы ынжал-
ды. — Юмша гиден оглан эгленсе, ишиң битҗегидир.
Мен хемме иши дүзедип гайтдым. Йөр, ат-ярагыңа эелик
эт...
Халвачы илки билен йигидиң геймлерини тәзеледи.
Сонра ики хатар ок билен бир саны японы бәшатар бер-
ди. Сейисхана элтип, эер-эсбабы дүзүв алашаны таб-
шырды. Атың гамчысы-да эериң гашындан асылгыды.
— Ине, иним Багтыяр. Шу затлары ал. Ак йүрекден
хызмат эт. Өзүңем бизде боларсың. Шу гүн я-да эртир
ише гиришерис. Хан аганың эмри билен...
Сонра халвачы җаныны барлады:
— Түпең ойнап гөренмисиң?
— Какам пахыр билен нышана-да атышардык...
Улы ишиң башыны башлан адамларың овнук юмуш-
лары-да көп боляр. Бирсалымдан революцияның душ-
манларының херекетлери гүйчленди. Багтыяр көчәниң
шу тарапындакы көп ховлулары бирикдирйән өтлем-
-өтлем гапылардан кән гезек гечмели болды. Илки Тур-
сун билен гитди. Сонра еке өзи гатнап, Җумязың айда-
ныны Айтеге, Айтегиңкини Садылла бая, Садылла байың
сөзүни Җумяза етирип башлады. Йигит көп зат эшитди.
Көп заны аныклады. Гарадан гайтмаҗак, адам ганының
ичинде йүзмәге тайяр адамлары гөренде, онуң ини тике-
неклэп гитди. Садылла байыңкыда-да, Айтегиңкиде-де,
Җумязыңкыда-да душ гелен атлылар көпленч яшларды.
Байларың, улы сөвдагәрлериң лэлик өсен еңилкелле
огулларыды. Агызлары пайышды. Буларың ичлерини
тутуп гүлйән затларына пәхимли адамлар йылгырҗак
хем дәлдилер. Эмма вели Багтыяр бир заны аныклады.
Буларың большевиклере болан душманчылыгыны хич
зат билен деңешдирер ялы дәлди. Газаплары дийсең
гүйчлүди. «Балчабик» диен сөзи бириси агзаса, бейлеки-
ниң гөзүнден от сычраярды. Гурбанмәммет сердарың
ады тутуланда вели бу хырсыз, гарадан гайтмаз йүзлер
мәхир билен йылгырярдылар. Оларың гөзлери-де, йүз-
лери-де йылгырярды. Гурбанмәммет сердарың чигит ялы-
җак ишини дагың гаясы ялы эдип, улалдып айдярдылар.
Онуң гылыклары, хәсиетлери, ягшы гөрйән я-да яман
гөрйән затлары барада агыз сувҗардышып гүррүң эд-
йәрдилер. Олар Багтыяры әсгермейәрдилер. Оны өз ара-
ларына чагырмаярдылар, онуң гүррүңе гошулмагына
гарашмаярдылар. Шуның билен бирликде вели оны ян-
ларындан ковмаярдылар хем. Багтыяр хем сокҗарылып
барыбермейәрди. Асла онуң муңа вагты-да ёкды. Җумяз
халвачы оңа өз җаныны шейле бир ынаныпды вели, ди-
йип-айдар ялы дәлди. Халвачы хемме заны шонуң үсти
билен эдәйҗек болярды. Мунуң үстесине-де онуң ин
кичи оглы Турсун Багтыярың адыны дилинден дүшүре-
нокды. Оглан онуң адыны кераматлы адамың ады ялы
улы хормат билен тутярды. Бу-да, элбетде, халвача көп
тәсир эдйәрди.

Багтыяр Турсуның айдан үч йүз адамы барада шунча
җан чексе-де хенизе ченли хич зат аңлап билмеди. Шол
үч йүз адамың болян ерине иберерлермикә дийип кән
умыт этди. Эмма Айтек-де, Садыллабай-да, Җумяз хал-
вачы-да бу топар барада дил ярмаярдылар. «Эй,, оглан
йоне айдып гойберибердир» диен нетиҗә гелмели
болды. Йөне вели бу нетиже-де оңа дүйпли ынҗалык
бермеди.

Хуптан вагтлары Шыхым сүлгүн гелди. Атлыларың
ондан горкяндыкларыны хем оны сылаяндыкларыны
Багтыяр деррев аныклады. Улы бай, хилегәр, хер затдан
баш чыкарып билйән Шыхым сүлгүни илки гөренде,
Багтыяр өз гөзлерине ынанмады. Ол Шыхым сүлгүн ба-
рада гең-эңайы гүррүңлер эшидипди. Оны пил ялы адам-
дыр дийип өз янындан чак эдйәрди. Эмма ербити ялы-
җак бир адамы оңа: «Ине, шу адам Шыхым сүлгүн»
дийип гөркездилер.

Багтыяр йүзүндәки дүйпли гамың аламатларыны ус-

сатлык билен саклаярды. Хер бир юмшы-да гөвнежай, ики гезек айтдырман ерине етирйәрди. Шонуң билен бир хатарда-да гаты соресапды. Хер әдимини пикирленип басярды. Төверекде эдилйән хер гүррүңи үнс билен диңлейәрди. Онуң яткешлиги, пәхимлилиги шу ерде оңа улы көмек эдйәрди.

Контрреволюцион гүйч көпелсе көпелйәрди, эмма азалмаярды. Багтыярың гөзүниң өңүнде дөрт саны адам аты-ярагы билен гелип, Җумяз халвачының топарына гошулды. Бу ховлының ичинде вагт гүн я-да хепде билен хасапланмаярды. «Бир чәйнек чай ичим салымда, гөз ачып-юмасы салымда» диен сөзлер билен хасапланярды.

Дөртгүл демини сожап-сожап алярды...

АЙЫЛГАНЧ ГҮН, АЙЫЛГАНЧ АГШАМ

Дөртгүлүң бу гүнки гүни гышың айна ялы ачык асманына ган дөкүлишигиң аламаты дек мәмиши реңкде галды. Гүнде шәхдини ачыжы ышарат ёкды, ол сустды. Зораякдан догана меңзейәрди.

Бу ерлерден узакда яшаян түркменлер бу вагт гүндогара серелип: «Гөр, нирелерде ган дөкүлйәндир. Гүнүң шейле догмагы шонуң аламатыдыр» дийип, улудан дем алып чак уряндырлар.

Эмма Дөртгүлде хениз ган дөкүлип башламанды.

Ган гүн найза бойы ёкары гөтерилен сон дөкүлип башлады...

Демиргазык дервезәниң горагы эсасан Касымың үстүне йүкленди. Исполком оңа ене-де алтмыш атлы берди. Касым:

— Бу гаты аз боляр — диенде Николай Алексеевич йылгырды.

— Саңа шундан артык етмейәр. Аз болса-да, кән болса-да, шунуң билен оңушмалы боларсың...

Касым башга адам алып билмежегини билендеи соң Пиргулы аганы, Хожамухаммет арсланы, Черкезн янына чагырды.

— Агалар, өзүмизе дегишли көчелере чыкың. Адамлар билен геплешиң. Яраглысы ярагыны алсын, ярагы ёклар хем пил-палта билен яраглансынлар. Онарын билдигиңизче көпрәк адам йыгнамага чалшың. Гаррыгуртуларам чагырың. Гой, олар хем гелиң, галаның диварларының голайында от яксынлар, сув гыздырсынлар. Үшән адамлар йылынып тәзеден ише гирер ялы. Шейтсек, говы болар. Халка дүшүндириң. Хер нәче гурбан бермели-де болса Дөртгүли элде сакламалыдырыс.

Яш серкерде яшулулары ёла салды-да, басганчаклардан еңил әтләп, гөзараларың өңүне барды. Яныны ере берип, гөзарадан душманың лагерини сынлап башлады.

Онуң гөзүне гарлы, гиң ери тутуп ятан мейдан гөрүнди. Бу мейдана сансыз гоюн сүрүси гетирилип ятырылан ялыды. Бүтин ери габа телпекли атлылар тутупды. Оларың ераглары атларының күмүш гөвүсбентлери ялдырап гөрүнйәрди. Бирнәче атлы ол топардан бейлеки топара ат салярды. Бирден мүңе голай атлы бөлүнип, ярагларыны өңлерине кесе басып, гүнбатара тарап сүрди. Ене-де шонча бир топар атлы гүндогар дервезәни назарлап уграды. Үчүнжи топар ики саны серкерде-синиң ызына дүшүп, гөни Касыма тарап, демиргазык дервезә гөнүледи. Касым өзүнден бигытияр. «Худай, өзүң етишевери. Өзүң кувват беревери» дийип, ичини геплетди. Оннча мүң атлы хас голай гелди.

Касым ятан ериндеи турман, ашак гыгырды.

— Худайберди ага! Худайберди ага!

Худайберди гаража йүзүни ялдырадып, Касымың гашында пейда болды.

— Нәме, Касым?

Касым сүйшүп гелйән душмандан гөзүни айырман:

— Худайберди ага, ханы, шу гөзараның өңүне гел. Атлыларың башыны башлап гелйәнлер ким? Сен танасаң тапарсың...

Худайберди гаража гөзараның өңүнде сүйнди. Бирнәче вагт сынлап ятандан соң шейле дийди:

— Касым, эшидйәрмиң?

— Хава.

— Ана, саг тарапдан гелйән Дашховзуң хекими Черрик. Чеп тарапдан гелйән узын бойлы, ак йүзли, пишгемурта хем Дурды көвли диййәрлер. Инди танадыңмы?

Касым, нәме үчиндир, улудан демини алды.

— Хә, бизиң үстүмизе Черрик билен Дурды көвли гелйәр-ов, онда...

— Хава, ягшы йигит, шолар гелйәр.

Касым сыйларыны какышдырып, гөзараның өңүнден турды.

— Худайберди ага, уршуң геңеши ёк дийипдирлер. Гөзараларың өңүнде дагың гаясы ялы болуп дурарсың. Хан атлылары голайланларындан соң, буйруга гарашман атып башлаң. Йөне вели, окуңыз бош гечмесин. Мен ашакда боларын. Гайрат эдиң. Нәче адам герек болса ал.

Касым гөзараның өңүни он йигит билен беркидип, бу ердәки әхли жогапкәрчилиги Худайбердә табшырды. Касым дүшүп барярка. Худайберди жаныны барлады.

— Ногтамы бойнума орадың герек?

— Орадым, Худайберди ага, орадым!

— Онда болупдыр..

Касым ашак дүшүп өзүниң толгуняндыгыны, йүрегине азажык-да болса ховсала аралашандыгыны аңлады. Онуң гөвнүне болмаса, инжиги сандырап, эллери титрейән ялыды. Эмма вели айылганч чакнышыгың өңүнде дуран, ене-де он минутдан өлжегини я-да дири галжагыны билмейән Худайберди гаражаның болшы оны гең галдырды. «Ногтамы бойнума орадың герек?» дийип бәлчирейәр. Гепинде, сөзүнде, әхенинде хич хили горкы, ховсала дуюлмаяр. «Нәхили эдениңде шейле болуп болярка? Шейле болмаклыгың өзи адам үчин улы багт дәлмикә? Догруданам, мен нәме үчин горкярын? Худайберди ага горканок. Гайтам оюн эдйәр? Бәлчирейәр? Диймек, ол мерт адам. Мен горкак адам. Ёк, мен горкамок. Мен толгунярын. Худайберди ага совукганлылык эдйәр. Мен толгунярын. Мен хем совукганлы болмалы. Мен өзүми йитирсем, горксам, бейлекилер үмдүзлерине гачмазлармы? Элбетде, гачарлар. Мениң эжизлик этмәге хакым ёк. Мен илиң өңүне дүшүп йөрен адам ахырын».

Касым пикирини аяклап, дервезәниң өңүне етип-етмәнкә Худайберди гаражаның гөзараларындан говурга гуюлян ялы түпең атылып башланды. Касым биринжи, икинжи окларың сесине үнс берип билмеди. Соңра окларың сесини сынлады. Атылан оклар узак вагтлап сесленип, даш ерлере гитмейәрди, белки, түпеңиң агзындан чыкан бадына олар бир ере барып дегйәрдилер, шол бада хем сеслери гума сиңен сув ялы йитип гидйәрди. Бу ягдай Касымы бегендирди. «Эй, Худайберди агадан тама-да шейледир» дийип, бегенч билен өз янындан белледи. Онянча душманың башлан хүжүми Касымың пикирини бөлди.

Худайберди гаража дагы атып башлан бадына хан атлыларының арасында эмеле гелен тертипсиз вагырды бирнәче вагтлап гутармады. «Оклар жай ерине дүшйәрлер-ов» дийип, Касым бу ягдайдан нетиже чыкарды. Онуң бу сөзүни тассыклаян ялы болуп, иңңилдилер хем эшидилди. Шундан соңра асман-земин гапышды. Мүңлерче хан атлылары бирбада галаның демиргазык дервезесини, дервезәниң ики гапдалындакы гадымы диварлары ока тутуп башлады. Диварларың үсташыра жувлап гечйән окларың сеслери гошулышып, бирхили хопукдырыжы иниңи тикенекледижи сес эмеле гетирйәрди. Дервезә гелип дегйән сансыз окларың сеси айыл-сайыл болуп эшидилйәрди. Оларың көпүси дервезелериң демир гушакларына, демир беркитмелерине дегип, тәзеден сесленйәрди, чавуп узак ере барянча сесленип гидйәрди. Галың, берк дагдан агажына дегйән оклар болса дервезәни дешип гечип хем билмейәрди, ыза хем чыкып билмән, шол ерде чүмүп галярды. Соңабака Касымың гулагына бу сеслер хем умумы бир сесе өврүлип эшидилип башлады.

Дервезәниң өңүнде пейдаланар ялы сәхелчежик болса-да дешик ёкды. Эмма дервезәниң тама беркидилен еринде (ики тарапында хем) түпеңиң нили сыгар ялы ерлер барды. Шонуң үчин-де олары нышана алып атмак дүйбүнден мүмкин дәлди. Шейле-де болса Касым шол дешиклери пейдаланмагы йүрегине дүвди. Ол сага бәш адам, чепе бәш адам белләп:

— Атың! Ызыны үзмән атың! Окуңыз бош гечмесин! — дийип, буйрук берди-де, душманың белент диварларың үстүнден ашып, галаның ичине аралашмагындан горкуп, галан атлыларыны хер он әдимден диварың дүйбүне гоюшдырып чыкды. Бу аралыкда галаның дашындан үзңүксиз атылян түпең сеслерини эшиден шәхер адамлары улы басга дүшүп, эллерине илен затларыны алып, дервезәниң өңүне йыгнанып башладылар. Адам йыгнамага гиден яшулулар хем эли пилли-палталы бириниң өңүне дүшүп гелдилер. Сәхел ваг-

тың ичинде демиргазык дервезе говача пайлашыляп ере дөнди. Аз салымдан диварларың дуйбүнде улы от якылды. Оларың үстүне газан, түңчелери сувдан долдурып отуртдылар. Дашындан середениңде, бу ерде тертип ёк ялыды. Эмма яшулулар-да, Касым-да тертип угрунда гөрешйәрдилер. Шейдип хем тертип-дүзгүни, хер ничик-де болса, саклаярдылар.

Черрик билен Дурды көвли демиргазык дервезәниң үстүне эдйән хүжүмлерини демсайын гүйчлендирйәрдилер. Касым муны дуйярды. Йөне вели ол ики ере-де етишмели болярды. Шәхериң босуп гелен илатыны көшешдирйәрди, олары беркитмелерде ишлемәге чагырярды. Мундан хем башга өз атлыларына ёлбашчылык эдйәрди. Касымың өңки гөрмегейлигинден нам-нышаң галманды. Уллакан гөзлере ган өйүпди. Йүзүни,, гулакларыны, бойнуны тозан, чаң өртүпди. Дервезәниң өңүне гетирилип басылян агачларың, тагталарың тозан--дүйдүнден хем башга чүйлери-де барды. Ол чүйлер болса Касымың эллерини-де, гошарларыны-да персала эдипди. Касым бу затларың хеммесинден хем хабарсызды. Себәби онуң ойы-пикири өзүне ынанылан дервезәни горамакдады. Ол хәзир дүнйәде шундан башга зат бардыр дийип пикир этмейәрди.

Гүн гүнорта боланда, Худайберди гаража хашлап ере дүшди. Аладалы бир гөрнүшде Касымың өңүнде пейда болды. Худайберди өңкүсинден-де гаралып, мумыя ялы болупды. Нәме үчиндир, Касым онуң йүзүне бакып йылгырды. Сонра:

— Худайберди ага, я йылгыр, я-да агзыны ач. Болмаса сениң йүзүңи-еңсәңи сайгарар ялы болмандыр — дийди.

— Әй, йылгыраның гурсун, Касым, бир топар атлы йүзе голай мердуван гетирйәр. Ишимиз гайдайды өйдйән...

Касым бирбада нәме дийжегини билмеди. Ган өен гөзлерини гинден ачып, Худайберди гаражаның йүзүне серетди. Сонра:

— Ай, ёга... — дийип гойберди.

— Хава, Касым...

Касым бирден өзүни растлады. Аз салым пикирленди.

— Муңа уруш диерлер, Худайберди ага. Онуң үчин гең галып отурасы иш ёк. Мундан бетеррәгине-де гарашыбермели болар. Йөне вели, нәме этмели? Ине, шонуң маслахатыны бер.

— Диварың үстүндеи гөрнен келләни какар дурарлар. Башга нәме эдерсиң?

— Бәй, мунуң аңсат болайшыны...

— Башга ёл ёк, Касым... Мен ёкары чыкайын. Мердуванлары хайсы тарапдан гойяндыкларыны саңа хабар эдейин.

— Ханы, гөрели-ле — дийип, Касымың өзи басганчага тарап ылгады. Ол Худайберди гаражаның гөзарасына барып, онуң өңүнде сүйди.

— Саг бол, Худайберди ага! — дийип, Касым өзүниң миннетдарлыгыны деррев беян этди.

Гөзаралардан атылан оклар бош гечмәпдирлер. Хәзирки атылянлар-да шейледи.

Касым иши өңкүси ялы довам этдирмеги Худайберди гаража пугта табшырып, мердуванларың гойлан ерлерини аныклап, ере дүшди. Говы атып билйән уршужылардан бирнәче топар дүзүп, душманың галаның диварына чыкжак ерлериниң гаршысында гүйчли гайтавул пунктуны дөретди.

Касым аграс этлейәрди. Гөвреси-де агралыпды. Бу затлар бирнәче гүнләп укы алмазлыгың, доюп нахар иймезлигиң аламатыды. «Хей, агза салар ялы бир зат тапылмазмыка?» диен умыт билен Касым Пиргулы агадыр Черкезиң гөзлегине чыкды. Ол яшулулары агтарып йөршүне беркитмелерде отуран, ишләп йөрен адамлара:

— Гайрат эдиң!

— Душманы еңмек хут бизиң өзүмизе баглыдыр!

— Мерт дуруң! — дийип, гөвүнлик берйәрди.

Адамлар эдип йөрен ишлеринден эллерини айырман, оңа жогап берйәрдилер.

— Түркмен доганлар, сиз хем гайрат эдиң!

— Гара гүнде дадымыза етишдиңиз!

— Саг болуң!

— Доган догана шулар ялы вагтда гол япяндыр.

Касым көп ерлери айланды. Ахырсоны «Булар нирә гитдилеркә?» дийип, аладаланып уграды. Шу вагт хем бир көчәниң айланмажындан Пиргулы ага гөрүнди. Касым оны йитирип тапан ялы гаршылады.

— Пиргулы ага, нирә гитдиңиз? Ханы, Черкез ага?

— Олам бар, оглум. Ханы, бәри айлан.

19 Заказ № 3159.

Пиргулы ага Касымы айланмажа тарап экитди. Ики саны ожагың башында Черкезиң еке өзи харс уруп йөрди.

— Ине, оглум, Черкез икимиз ожага чөрек гөмйәрис. Гыззырма этжекдик вели, онуң хысырдысы көп болжак ялы. Онсоңам газан тапылмады. Агтармага болса вагт ёк. Өзүң билйәрсиң.

Көне донуң үстүнде гызарып ятан чөреклере гөзи дүшенде, Касымың агзы суварып гитди.

— Саг болуң, яшулулар!

Ол «биссимилла» дийип, чөрекден эл ялысыны бөлүп алды-да ызына өврүлди. Гидип баршына:

— Бөлүн-де хер киме етйәнжесини элтип бериң — дийди.

Пиргулы аганың:

— Боляр оглум, ине, деррев! — диен сөзүни эшидип, Касым ынамлы әдимләп гитди.

Ол гайтавул пунктларының бириниң деңине гелен-де гүйчли атышма башланды. Касым деррев түпеңден атылян тарапа әңетди. Бир гөрсе гадымы диварың десинде йүзе голай адамың ярты гөвресини чыкарып, галаның ичини ока тутуп дураныны гөзи дүшди. Шәхер илатындан, уршужылардан бирнәчеси йыкылды. Аялларың, чагаларың арасында ызанда-чуванлык башланды.

Онянча гайтавул берижилериң топарларындан, гөзарадакыларың тарапындан атылян оклар хем өз нетижесини берип уграды. Эййәм бүтин гөвреси билен диварларың үстүнде пейда боланларындан, оларың ызы билен чыкып гелйәнлерден ок дегенлери көне галаның әпет кесеклери ялы болуп, бәрик-гине патлап гачып башладылар. Касым агзындакы чөрегини хем ювутман, нышаналап атярды. Галаны горайжылар бирбада өзлерини йитиржек ялы этдилер. Эмма душманларың белент дивардан мешик ялы болуп патлап гачышлары олара рух берди. Бу рухубелентлик ягшы бир салым довам этди. Йөне вели, душман йитгә гараман, галаның ичине аралашмагы йүрегине дүвен болмага чемели. Олардан бириси белент дивардан маңкалдаклап гайтса, онуң еринде онусы пейда болярды. Шунуң өзи болса галаны горайжыларың, шәхер адамларының кежебесини даралдып башлады. Касым инди әхли гүйжүни, әхли адамларыны шу тарапа гөнүкдирди. Асман-земини гапышды. Душманың атян оклары-да бош гечмейәрди. Йөне вели позицияларының аматсызлыгы оларың эллерини саңдырадярды.

Душман хүжүмини барха гүйчлендирйәрди. Белент диварларың депесине гара булут чөкен ялы болупды. Инди олар галаның ичине дүшмек үчин мердуванларыны-да ёкары чекип, ашаклыгына саллап башладылар. Шу арада мердуванларыны саллап угран дөрт-бәш адама ок дегди. Олар мердуванлары, ярaглары билен гаядан даг гечиси ялы болуп, шакырдашып гайтдылар. Бу ягдай ене-де галаны горайжылара рух берди. Атышма бирден бат алан сил ялы болуп гүйжеди.

Касым янан додакларыны ялап төверегине середди. Үстүне абанып дуран Шайдаковы гөрди. Шайдаков онуң аркасына какды. Яныңдакы бәш-алты атлысына гөркезме берип, Николай Алексеевич Касымы голайдакы тамың аңырсына экитди. Терҗимечи-де ышыклады. Ол ере барып, Касымың голтугындан тутды.

— Бейлеки дервезелериң ягдайы нәхили, Шайдаков? — дийип, сорамак билен Касым ягшы хабар эшитмек умыды билен Шайдаковың йүзүне делмирип бакды.

— Икимиз хем чага дәл, Касым. Биз әхли зада совукганлылык билен гарамалыдырыс. Ол дервезелериң ягдайы бу ердәкиден хем бетер. Гүндогар дервезе хас эрбет. Ики йүзе голай адам дивардан ашып галаның ичине дүшди. Эмма резервде дуран Халмырадов көмеге гелип иши дүзетди. Элли адамы есир аллык. Мен хәзир гүнбатар дервезеден гелйәрин. Ол ердәки ягдай эдил сизинки ялы. Касым, рухдан дүшмек герек дәл. Дашкент бизи еке гоймаз. Көмек иберер. Сапармырат билен Нурахмет бош гелмезлер...

— Бизиң йитгимиз нәхили?

— Йитги-де аз дәл, Касым. Йөне мерт болмак герек.

— Халмырадовың ягдайы нәхили?

— Халмырадов гүндогар дервезеде ишини битирип, ене-де халвачының жайына голай чекилди. Ол хәзир букуда дур. Душманың ичине иберен адамсына гарашя. Менден көмеге гарашма. Себәби адам ёк. Хер бир адам хасапда, хер бир адамың өз ери бар.

— Өз-ә, көмек болмаса-ха кындыр, Шайдаков!

Бирден Шайдаковың йүзи ягтыланып гитди.

— Касым, дивардан ашак гачыранларыңыз бош ге-

ленок ахыры. Оларың көпүси яраглы, шейле дәлми?

— Хава.

— Ине, бу хүжүми ыза серпикдиренимизден соң, ок-яраглары йыгна. Шәхер адамларындан тәзе бир отряд хем дүзмек болжак!

— Ине, бу жайдар геп, Шайдаков!

Шайдаков уршужыларың янына барып, янына өз адамларыны алып ёла дүшди. Ол гидип баршына уршужылара, шәхерлилере гөвүнлик берип барярды.

Дөрт-бәш адамың мердуванлары билен диварың үстүнден йыкылышы душманы бирбада хаялжыратды. Душманың иң кичижик херекетини-де гөзден гечирип, етишибилдигинден атып ятан Касым бу алжыраңңылыгы деррев дуйды. Бегенди. Ёлдашларына йүзленди:

— Гайрат эдиң! Гырың! Гайгырмаң!

Йөне вели бу алжыраңңылык узага чекмеди. Белент диварларың депесине чыкян душманларың-да, мердуванларың-да саны артды. Галаны горайжылар ягдайың барха агырлашяндыгыны аңладылар, ахыркы гүйчлерини бир ере йыгнап, душманың хүжүмине гайтавул берйәрдилер.

АГШАМАРА

Гүн ашаклап, галаның илерки диварлары билен деңлешди. Халвачының ховлусына доңуз гирен ялы болды. Айтек, Шыхым сүлгүн, Садыллабай, ишан-моллалар, байлар бирден үйшүшип гелдилер. Дин векиллеринден бейлекилериң хеммеси яраглыды. Гамчылары эллериндеди.

Бу херекет Багтыяра ярамады. Иң эрбеди-де, бу, геленлер халвачының мыхман жайына гирип, гапыны ичинден гулпладылар. Бу жайда эдилйән гүррүңлерден азажыгыны-да эшидип билсе. Багтыяр өзүни, гөр, нәхили багтлы адам хасапларды! Багтыяры хас ховсала салан зат, геленлер гаты аладалы гөрүнйәрдилер, гыссанярдылар, ярым сөзден бири-бириниңкә дүшүнишйәрдилер.

«Нәме этмели?» дийип, ишигиң голайрагында юмша гарашып дуран Багтыяр келлесине зор салды. «Уграмалымы, я-да гарашмалымы? Буларың гөвүн-максатларыны аныкламан гитсем, иши чиг этдигим болмазмы? Гарашып дурсам хем соңуна галаймазмыкам? Ине, ики одуң арасында галмак диенлери шу дәлмикә?..»,

Ол ичинден гулпланан гапа газап билен серетди. Мунуң билен вели гапының ягдайыны үйтгедип билмеди. Багтыярың йүреги гүрсүлдәп урярды. Эгер ол шу нәмәлимликде ене-де бир он минут дурса, онуң йүреги ярылжакды. Гапы жыгылдап ачылды. Багтыяр дикелди. Халвачы адатда алңасаман йөрейәрди. Алңасамангеплейәрди. Багтыяр оны бу ерик гелели бәри сыпавды. Хәзир вели онуң гоңжуна гор гуйлан ялыды. Ол чалт-чалт йөрәп, Багтыярың янына гелди.

— Багтыяр, Айтегиң-де, Садыллабайың-да онбашылары деррев гелсинлер. Ок болуп атылып гит...

— Агам, олар атлылары билен гелсинлерми?

— Ёк, ёк! Өзлери гелсинлер. Атлылары атланып, оларың гайдып барарына гарашып дурсунлар. Бар, чалт бол! — дийип, халвачы ене-де чалтлык билен ызына өврүлди.

«Хә, инди болайды герек! Мундан аңры гарашмак өз аягыңа палта урмакдыр» дийип, Багтыяр ылгап баршына өтлем-өтлем дервезелериң икисинден гечди. Онуң шу ерде белләп гояң кичижик гапысы барды. Ол шол ылгап гелшине, көчә чыкян шожагаз гулплы гапыны бар гүйжи билен депди вели, гапы дашына йыкылды. Багтыяр көчә чыкып, озал салгы берлен жая тарап, чепе совулды. Хер ерден бир зыңып баршына ене-де бир гапының агзына гелип етди. Үч гезек оны тыркылдатды. Гапы шол бада ачылды.

— Саг-аман гелдиңмәйт, Жора? — дийип, улы аладаның ашагында галан Халмырадов Багтыяры йитирип тапан ялы гаршылады.

Черкезиң гетирен маглуматыны аныкламак, эгер ол революцияның ишине ховплы бир зат болса оны ятырмак барада исполкомың буйругыны аландан соң, Халмырадов көп пикир этди. Бу өрән агыр, чылшырымлы иш ди. Халмырадов хер ёла тутуп гөрди. Ахырсоны ол халвачыныңка адам иберип, онуң ховлусында болян ягдайы аныкламак иследи. Кими ибермели? Бирден Халмырадовың ядына Гурбаналы балыкчы дүшди. Ол адам Халмырадовың достуды. Халмырадов мыдама онуңкыда балык иерди. Бир гезек баранда ол ерде Жумяз халвачыны гөрди. Жумяз халвачы Гурбаналы билен кән гүрлешди. Онуң балыгыны өвди. Гурбаналы болса өзүниң екеже оглы барада халвача гүррүң бер-

ди. Шу затлар ядына дүшенде Халмырадовың хырсыз йүзи ягтыланып гитди. Ол Гурбаналының оглы Багтыяры-да говы танаярды. «Ине, Багтыяра меңзеш бир адам тапмалы. Шоны-да ибермели. Белки, халвачы Багтыяры гөрендир, ким билйәр». Җора Багтыяра өрән меңзешди. Ол мыдама Халмырадовың янында гезйәрди. Халмырадов оны бир чете чыкарып, йүрегине дүвен задыны гүррүң берди. Җора башдан гечирмелери, ховплы ишлери халаярды. Шонуң үчин-де ол деррев разылашды.

Халмырадов опа:

— Бу иши гаты чалт этмели. Шейле тиз вагтың ичинде сен халвача Багтыярдыгыңы ынандырып билермиң? — дийди.

Җора гөвүнҗең җогап берди.

— Халмырадов, эгер өмүр танапым шол ерде гутарян болмаса, мен ынандырарын ам . аңырсына-да гечерин. Шу иши мен кемини гойман битирейин.

— Вагт гаты аз. Өрән аз! — дийип, Халмырадов чинтгеди.

— Яшулы, мундан бетеррәк иши-де айдыңын ялы битирипдик-ле — дийип, Җора Бедиркент галасындан түркменлери азат эдишини ятлап өвүнди.

Соңра Халмырадов өз атлылары билен букуда дурҗак ерини салгы берди. Ине, Җора хәзир бу юмшы битирип, онуң гашында хәзир болды.

— Саг-аман-а гелдим вели, яшулы, оларың өвдайы бозук. Тиженмек герек.

Халмырадов гапының өңүнде дуран Җораның хекаясыны җикме-җик диңледи. Хер бир зат хакында, халвачының ховлусының ички гурлушы хакында ызлы-ызындан сораг берди. Җора бу затлары артыкмач хасаплаярды, онуң хәзир ичини ит йыртярды. Шу мануның өзүнде ызына гидип, ол өтлем-өтлем җайларың ичинде «оюн турзасы» гелйәрди. Эмма вели Халмырадовың сөзүне гаршы гидип хем билмейәрди.

— Мен, яшулы, ол җайларың ичине оларың өзлериндең хем белет болдум.

Халмырадов бираз ойланандан соң:

— Эгер биз халвачының дервезесинден гирсек, олар аңыркы гапыларың биринден чыкып гачмазлармы? Бу хакда сениң пикириң нәхили? — дийди.

Җора гөйә дениңден кервен гечип барян ялы чалт гепледи:

— Бу хакдакы пикирим шейле, яшулы. Биз адамлары бөлүшмели боларыс. Сен ярпы атлыны алып халвачының дервезесинден чозарсың. Мен хем ярпы атлы билен бейлеки тарапдан чозарын. Болмаса олар бизе тутдурмаз.

— Бейдип йөрер ялы менде саныз гошун ёк. Мениң адым Исгендер дәл, Халмырадов.

Җора җаныгып гепледи.

— Онда маңа он атлы бер. Мен бейлеки дервезәниң даш йүзүнде дурайын. Чыканың келлесини какар дурарын.

— Ине бу сөзүң җаны бар.

— Онда тизрәк болалы, яшулы. Олар мениң гачандыгымы эййәм билендирлер. Олар эййәм утран болаймасаларам ягшыдыр...

Герек затларыны аныкландан соң, Халмырадов Җораны ызына тиркәп, уллакан ховлының сейисханасыны долдурып, буйруга гарашып дуран йүз элли атлының янына барды. Адамлар ярагларыны чеп эллеринде саклап, саг эллери билен атларының җылавларыны тутуп дурдулар. Олар Халмырадов билен Җора гиренден канагатланмак билен улудан демлерини алдылар. Адамлар гарашмакдан яңа бизар болупдылар.

Халмырадов:

— Ёлдашлар, ине, гөршүңиз ялы Җора доланып гелди. Душман бизиң еңсәмизден урмак үчин гүйч җемләпдир. Олар галаның дашыны габан хан атлыларының хүҗүминден гылав алып, бизи ичимизден урҗак болармышлар. Бу ерде көп гүрләп, дурмагың гереги ёк. Хемме атланмалы! Төреш, сен өз он атлың билен Җораның ызына дүшмели. Галан йүз кырк адам мениң ызыма дүшсүн! Ханы, Җора, ёла дүш!

Җора:

— Төреш ага, сүр! — дийип, гыгырды-да ылгап барып улы дервезәни ачды. Оняңча Төреш атлылары билен дервезеден чыкды.

Халмырадов шу гүн элиниң бош вагтында гейимини чалшырып, халвачының деревезесиниң өңүнден бирнәче гезек гечип гөрүпди. Шонуң үчин-де ол ёл-ыз сорaман, йүз кырк атлының өңүне дүшүп, Төрешиң ызы билен дервезеден чыкды. Атлыларың иң соңкусы чыкан-

дан соң. Халмырадов атыны гордурып башлады. Дон ере зарп билен дегйән ат тойнакларының сеслери көчә яң берди. Ол халвачының көчесине айланып, яңы бир азрак йөрәнди вели, халвачының деревезеси-де ачылды.

Дервезеден чыкан атлыларың өңүни башлап чыкан Айтек билен Жумяз халвачыны гөренден Халмырадовың гөзлерине ган өйүлди. Ол ил ичини бозян, галаның ичинде гөреш башланалы бәри булагайчылыкларыны хас гүйчлендирен бу ики адамы ченде-чакда дурмажак бир суратда йигренйәрди. Мүмкинчилигини тапса булары ил арасындан ёк этмәге тайярды. Ол буларың бир гезек әле дүшендиклерини, соңра болса сай-себәп билен бошандыкларыны эшидип, ахмыр чекип, хырчыны дишләнди. Инди болса онуң өңүнде шол мүмкинчилик ачылды.

Гөз ачып-юмасы салымда Халмырадовың назарының өңүнде йылдырым чакып гиден ялы болды. Онуң даяв бедениндәки әхли гүйжи-гайраты, ойы-пикири бир ере жемленди. Бейдип, бирден үстүниң басылмагына гарашмадык душман бирбада нәме этжегини билмеди. Олар бирден гыкувлап чозубермелими я-да башга бир усул тапмалымы, ине, шу ики зады шол демде аныклап билмедилер. Муны болса эдил шу вагтың өзүнде аныкламалыды. Душманың бу алжыраңңылыгындан Халмырадов уссатлык билен пейдаланды.

Ол ызына тарап келлесини өврүп, айылганч гыгырды.

— Атын!

Дөртгүлүң диварларындан душманың ашып дуршуны гөзи билен гөрүп, оларың бир топарыны ёк эдип гайдан, эмма шу контрреволюцион гүйч себәпли сөвешден чыкып, хырчыны дишләп гелен уршужылар Халмырадовың «атың!» диен сөзүни ахырына ченли диңлемәге канагат эдип билмедилер. Олар Халмырадов агзыны ачандан халвачының дервезесиниң өңүни чабга яган ялы эдип ока тутдулар. Түйс йүрекден гайнап чыкан йигренч билен атылян оклар бош гечмейәрдилер. Сәхелче вагтың ичинде дервезәниң өңүндәки атларың аякларының ашагы телпекден, чабаланып ятан яралылардан долды. Жумяз халвачы бу баса-баслыгың ичинде өзүни йитирмеди. Атлылара букулып, атының башыны ызына өврүди, гачып өзүни ховла атды. Эмма вели атың үстүнде дыкылан ганар ялы болуп отуран Айтек сөвдагәриң хушы башындан учды. Онуң аты-да сарчды. Ол хем ызына өврүлмекчи болуп, жылавын бир яна тарапына зор салды. Титрәп, бөкүп дуран ат сагынa дөнди-де, үстүндәки агыр йүки көче билен алып гачды. Халмырадов гыссанды. Сөвдагәр элден сыпар өйтди. Атыны бир тарапа совуп, илки билен Айтегиң атының сыртындан түпеңледи. Ат, арткы ики аягының налыны ялдырадып, йүзин йыкылды. Айтек өзүниң назара дүшендигини билен болса герек, деррев атың маслыгына гизленди-де, атып башлады.

Өзүни дүрсән душман атлылары-да дервезәниң өңүнде дурушларына Халмырадовың атлыларыны ока тутдулар. Гаршылыклайын атылян түпеңлерин сеси, окларың жуввулдысы даражык көчәниң депесини лерзана гетирди. Черкезиң беллик эдип гиден агажының шахалары-да ок дегип, шартылдап дөвүлйәрди. Бу арада Халмырадовың хем атына ок дегип йыкылды. Халмырадовың саг аягы атың әпет гөвресиниң ашагында галды. Ол әхли гүйжүни бир ере йыгнап, аягының авусына чыдады. Атың маслыгына букулып, аягыны онун ашагындан чыкарып билмән, атып башлады. Агырыдан яңа онуң гөзи яшарды. Иң эрбеди-де, эдил шу вагтың өзүнде онуң атлыларының ики санысы ок дегип, гара гана булашып, онуң гапдалына йыкылды. Йөне вели бу ягдай Халмырадовы алжыратмады. Онуң бедените демир ялы гүйч гелип долды. Ол чеп аягы хем түпеңи билен атының маслыгыны итерип, буз ялы доңан саг аягыны согруп алды. Ене-де атып башлады. Бир гөрсе, дервезәниң өңүндәки атлылар сабашып барярды. Оларың өлени өлүпди. Дирилери-де атмакларыны довам этдирип, гөтинжекләп, ыза чекилйәрди. Бу ягдая Айтегиң-де гөзи дүшди. Онуң инжиклери сандырап гитди. «Харамзадалар мени еке ташладылар-ов!» диен пикир онуң үстүнден совук сув гуйлан ялы этди.

Халмырадов өз ишини эдип гутарманды. Шонуң үчин-де дервезәниң өңүниң бошап уграмагы оны аладаландырды. Ол душман өзүни ховлының ичине чекенден соң, бизиң ягдайымыз агырлашар дийип чак этди. Голайында атып ятан уршужа шейле дийди:

— Хеммә етир. Душмана май бермели дәл. Оларың сөбүгини басып ховла гирмели.

Бу хабар шол бада ондан-оңа барып етди.

Айтегиң ёгын гөвресине дүшен довул гүйжеди. Ол атың маслыгыны пена эдинип, багры билен сүйшүп, атың алып гачан тарапына уграды. Онуң даңа галан мекежин ялы болуп баршыны гөрен Халмырадов ыгтыярсыз йылгырды-да, өр боюна галды. Дуран ериндеи ики гезек атды. Окуң икиси-де барып жай ерден дегди. Айтек сөвдагәр гана булашып, доң ерден багрыны гөтерип билмән ятыберди. Халмырадов түпеңиң агзыны дервезә тарап өврүди. Янындакы уршужыларың бирисине:

— Атдан дүшүң! — дийип, ышарат этди.

Уршужылар өңли-соңлы атдан дүшдүлер. Йүз кырка голай адам дагдан гелйән сил ялы болуп дервезә тарап энди...

Жумяз халвачы ховлының ичине гирен бадына төверегине серетди. Уллакан ахырларың бириниң ичине гирди. «Худай» башымыздан совса-ха, шол ерден гайдарлар. Ичери гирселерем, худай халаса, бирнәчесини алман, аңсад-а өлмерин. Худай жан, бир гөлели сыгыр сениң ёлуңа. Шу беланы бери башымдан соваверн».

Ховлының ичи өз адамларындан уяны бойнуна атылан атлардан доландан соң, халвачының кежебеси даралып уграды. Ол иманыны өврүди-де, өңки гөлели сыгрың үстүне бәш саны гоюн хем гошды. Айтек сөвдагәри йитиренлеринден соң, Жумяз халвачы гайып боландан соң, оларың атлылары хем рухдан дүшдүлер. Олар ховла чекиленлеринден сонра, догрусы, нәме этжекдиклерини-де билмедилер. Оңйнча шәхериң горайжыларың бир топары Халмырадов башлыклайын дервезеден гирип уграды. Олар агы-гараны сайгарман атярдылар. Башына гойберилен атлар-да, өзлерини бүтинлейин йитирен адамлар-да йыкылярдылар. Бу уруш бәш минута голай довам этди.

Шу бәш минутың ичинде диңе Жумяз халвачының бир өзи Халмырадовың секиз адамсыны йыкды. Онуң өзүне хениз ок деген окды. Ол энтек дириди. Эмма велн эййәм йүзүне өлиниң реңки урупды. Теллеги дервезәниң дашында галыпды. Гушагы ниреде дир гачыпды. Донуның сыйлары элеме дешикди. Галың, аграс йүзүни чаң өртүпди. Дынман акян дер чаңларың үстүнден ёл ясап, ашак сырыгярды. Онуң йүзи алабедер бир эйменч сыпата гечипди. Ол от соврул, дуран адамларың ичинден Багтыяры агтарярды. Шу максат билен халвачы бирден келлесини ёкарражык гөтерди. Шу-да дегди. Онуң үчин бес болды. Бирден үч ок гелип келлесине

Ховлының ичиниң битин ери галмады. Көп санлы хүжрелериң гапылары йыкылыпды. Тамың диварлары дикечленен петире дөнүпди. Диварлардан башга екежеде дик дуран зат ёкды. Душманың атлылары бүтинлейин сабалы. Галанлары болса өтлем-өтлем гапылара гирип, зым-зыят болды.

Халмырадов әллә голай адамы бөлүп алды-да, атлыларың бирине:

— Сен баш болуп гит. Деррев Жораның янына ет! — дийди.

Өзи болса галан атлыларыны алып, гачып барян душманың ызына дүшди.

Ол душманың маслыгыны депеләп Жора билен душушанда гараңкы ягшы гатлышыпды. Жора Садыллабайы дири тутан экен.

АГШАМЫҢ ДОВАМЫ

Багтыярың чендемаша әхмиетли буйрук алып гидибем гелер ерде гелмейши илки билен Шыхым сүлгүни ынжалыкдан гачырды. Ол:

— Ханы, ол салпаягың? Я-да өзүң оны гачырдыңмы? — дийип, Жумяз халвачының үстүне гыгырып, хайбат атып башлады. Онуң янындакылар гөйә мунуң үчин өзлери гүнәкәр ялы, ашакы додакларыны дишләп башларыны ашак салып отырдылар. Элбетде, юмрук ялыжак адамың бейдип, төверек-дашына зәхерини пүркүп отурмагы бу жайың ичинде отуран, өзлерини хич кимден кем гөрмейән түчжар байларың намысына дегйәрди. Оларың мертебесини песелдйәрди. Эмма вели Шыхым Жүнейит ханың адамсыды, ол онуң адындан херекет эдйәрди. Шонуң үчин-де пулуң хем-де задың гулы болан бу адамлар ары-намысы ятларындан чыкарана меңзейәрдилер.

Шыхым уллакан ожагың ортасында якылан от ялы түтейәрди, янярды:

— Сакгалыңдан утан! Сени сакгалыңдан асмак герек!

Айтек өз үстүнден дүшүлмегинден горкдумы я-да халвачының ягдайына дөзүп билмедими, гараз, сычрап ериңден турды-да:

— Мен хәзир ондан хабар алып гелейин. Белки, бир иш чыкандыр — дийип, хич кимиң макулламагына хем гараман, сыйыны силкип чыкып гитди.

Шыхым онуң бу болшуны халамады. Ылайта-да Айтегиң бу сөзи айдандакы йигренжиң ысы гелип дуран әхеңи Шыхымың кичижик гөзлерини гиңден ачылмага межбур этди. Ол Айтегиң чыкып гиден гапысыны назары билен дешмек ислейән ялы бирнәче вагтлап гапыдан гөзлерини айырман отурды. Шыхым өзүниң соңкы сөзүни айтмак билен хас өте гечендигини аңлады. Мусулманчылыкда ак сакгала, умуман, сакгала әгирт улы хормат гоюляр. Шыхым муны билйәрди. Эмма вели онуң элиндәки хәкимлик, аркасында дуран гүйч онуң башыны айлапды. Гөзүниң өңүне перде чекипди. Шыхым муны дуйды. Шонуң үчин-де дымып отураныны говы гөрди.

Гызгын жайың ичинде агыр, ириздирижи дымышма пейда болды.

Бирсалымдан йүзүни ак там эдип, гапыны депип ичери гирен Айтек:

— Шыхым ага, бу ерде сакгалың-муртуң эдип билжек хич зады ёк. Багтыяр гачыпдыр — дийди. Жайың ичинде бомба ярылан ялы болды.

Мыдама авуның үстүне топулмага тайын йыртыжа меңзейән Шыхым бу сөзи эшиденден соң, газап билен бәшатарың нилинден тутды. Демир сүйнүп гиден декелтежик яоны бәшатар отуранларың гөзүне өңкүсинден узалан ялы болуп гөрүнди. Шейле-де болса ханың векили бу гезек шахсыет намысына дегмезлиги йүрегине дүвди. «Бу харамзадаларың, шейле гарма-гүрмеликде «пачак гөмди» эдәймеклери-де даш дәлдир, худай сакласын» дийип, ичини геплетди.

Айтек дуран ериндeн:

— Шыхым ага, инди вагты элден бермели дәл. Нәме буйругыңыз болса биз тайяр — дийди.

— Ханы, атлыбашылар?

— Ховлуда, буйругыңыза гарашып дурлар.

Жумяз халвачының өли я-да дирилиги белли дәлди. Ол өзүниң алданандыгыны, дүзедип болмажак бир дережеде ялңышлык гойберендигини яңы дуюп галды. Онуң бүтин гөвреси сандырап гитди. Гөйә бири гелип от дегрен ялы додакларының бир гат хамы янды. Эгер хәзир оны бири гыссап ондан: «Сениң адың ким?» ди-

йип сораса, ол бу совала бирбада жогап берип билмез-ди. Совал берениң йүзүне середип, гөзлерини мөлердер дурарды.

Шыхым башлыклайын жайың ичиндәкилер ховлуда гарашып дуран атлыбашыларың янына чыкдылар.

Манысыз гөзлерини мөлердишип, өз йүзүне бакып дуран мөжеге меңзеш адамлара гарап, Шыхым шейле дийди:

— Мусулманлар, худайың гудраты билен хан агамыз Дөртгүли габады. Муны сиз билйәрсиңиз. Худай онуң гылыжыны кесгир этсин! Омын!

— Омын!

Ериң ашагындан чыкян ялы гүвлеч сес ятышандан соң Шыхым довам этди:

— Мусулманлар, ар-намысыңызы белент тутжак болсаңыз, мал-мүлкүңизиң эеси болжак болсаңыз, бала-чагаларыңызың есир дүшүп, илден-иле гитмегини ислемейән болсаңыз, вагт гелди. Эгер биз балчабиклери ёк этмесек, олар шейдерлер. Мен муны дырнагымда гөрен ялы билйәрин. Эгер биз олары өлдүрмесек, олар бизи өлдүрерлер. Сизиң яшыңыздакы йигитлер өлмели дәл, хезил эдип яшамалы. Шонуң үчин-де хан ага аңырдан, биз бәрден! Балчабиклери ер билен егсан этмели! Илки билен оларың исполкомларының жайыны якмалы! Эле дүшен балчабиклери гырмалы, гөзлерини оймалы! Ядыңыздан чыкарман: биз шейтмесек, олар шейдерлер! Худай хем, Гурбанмәммет сердар хем сизиң бу ишиңизи ятдан чыкармаз! Алла ярыңыз болсун! Хәзир атланың. Соңкы буйруга ат үстүнде гарашың.

Атлыбашылар ишандан ак пата аланларындан соң хайдашып өз атлыларының янына гитдилер. Галанлар жая гирдилер. Дик дурдулар. Шыхым төре гечди. Ярагларыны гойды. Гейимлерини чалшырды. Дашы агыряныңкы ялы эгнини даңды.

—Мениң гайракы дешикден чыкып гиденими гөрениңизден соң, атланың-да көчә чыкыберин. Пурсады элден бермек герек дәл. Мен полковниги хем аяк үстүне галдырайын. Нәдерсиң эртире ченли Дөртгүлде ексе балчабик хем галмаса! Гайрат эдиң! Худай ярыңыз болсун!

Шыхым адамлы-адамсыз көчелерден гечип, хич тарапына серетмән, гөни Кривцовыңка гелди. Полковни-

гиң хем яңыжа гелип дуршуды. Ол яңы эллигини чыкарыпды.

Шыхым саглык-аманлыкдан хем өң:

— Иши битирдик, полковник. Бирсалымдан өз айдышың ялы, исполкомың жайындан нам-нышан галмаз. Адамлар эдил межек ялы сөвешерлер...

Онуң сеси бирхили сырлы дабара билен чыкарды.

Полковник оны гетирен хош хабары үчин гутлапмы я-да гөрүшмек үчинми, оңа элини узатды, Шыхымың башы асмана етди. Онуң сесиндәки бегенчли дабараның аламатлары йүзүне чайылды. Шыхым өз эден ишлерине гөвнүетижилик билен полковниге серетди.

Полковник хениз-де гейимини чыкарман, көчеден гелип гиришин ялы. ортадакы стола голай дурды. Дырнакларыны гөзден гечирйәрди. Ол гөйә эхмиетсиз бир зат хакында сораян ялы болуп, Шыхыма совал берди:

— Адамларың рухы белентми?

— Белент, полковник, дийсең белент!

Шу сөзлерден, шу ишлерден соңра хем полковнигиң херекетинде-де, әхениде-де хич хили бегенч дуймаңы үчин Шыхым гең галды. «Муңа нәме болдука? Жын урдумыка? Жын нәме этсин муны? Я-да бир совук хабар эшитдимикә? Шайдаков дагы билен терслешдимикә?» диен чылшырымлы сораглар Шыхымың келлесинден гелип гечдилер.

Зиновий Кривцов бу гүн, гөз үчин кән ерлери айланмалы болупды. Галаны горайжылара йүзленип, оларың «рухуны гөтермели» болупды. Ажыгыпды. Сувсапды. Ядапды. Эмма вели булар хичди. Онуң аладасы гүйчлүди.

Кривцов бир әлде ики гарпыз тутмагыны хениз хем довам эдйәрди. Дәртгүлүң яраглы гүйчлериниң командующиси хөкмүнде онуң иши кәнди. Ол бу ерде, бу везипесини амала ашырмакда, диш-дырнак болуп гөрешмели болярды. Намысжаң Кривцов өз берйән буйрукларына башга адамларың гелип гошулмагыны исләмейәрди. Исполкомдакы большевиклер болса Кривцовың гөз-гөртеле берйән нәдогры, зыянлы буйрукларыны өрән сересаплылык билен ятырярдылар. Хер әдимде диен ялы улы жеделлер, чекелешмелер йүзе чыкярды. Эмма бу жеделлери диле дүшүрмезлик үчин, оларың үстүни басырмак үчин Зиновий Кривцов херекет эдйәрди. Хер ничик-де болса, Кривцов командую-

щиди. Онуң сөзүне питива этмезлик мүмкин дәлди. Большевиклер муны билйәрдилер. Кривцов болса өзүниң четледилмегинден, вагтындан өң иш башындан айрылмагындан горкярды. Шонуң үчин-де арада болян жеделлер ула сапманка, ятырып билсе разыды. Ол көп пул хакында, Гарагумуң үсти билен Эйрана чыкып, ол ерден хем Лондона ашмак хакында арзув эдйәрди. Бу затларың хеммеси болса онуң гапысының агзына гелипди. Кривцов акмак дәлди. Ол башына гелип гонан дөвлет гушуны аңсатжа учуруп гойберйәжек адам дәлди.

Соңкы гүнлерде, нәме үчиндир, онуң йүреги гысып башлады. Гөвнүне болмаса, аягының ашагындакы ер бир тарапа сүйшүп барян ялыды. Эмма вели, нәме үчиндир, муңа гарамаздан, онуң гөвреси бир дуран еринде дурды, ериң сүйшүп барян угруна сүйшүбермейәрди. Кривцов бу ягдая, бу болша гең галярды. «Бу нәме үчин бейле болярка?» дийип, йүреги гысярды, ховсаласы гүйжейәрди.

Ол өзүниң ярагландыран үч йүз казагына кераматлы бир гүйже ынанышы ялы ынанярды. «Булар мениң башымы хер беладан халас эдерлер. Галан затлар хич. «Ол эшекде йүкүм ёк, йыкылса хабарым» диен мусулман накылы гаты догры. Мен бу гүйжи гизлин сакламалы. Мен бу гүйч билен Лондона етмели».

Ол өз-өзи билен геплешйән ялы сөзледи:

— Урушда адамларың рухуның белент болмагы үстүнлигиң гиревидир.

— Макул гүррүң, полковник! — дийип, Шыхым онуң сөзүни түйс йүрекден макуллады.

Полковник шинелини чыкарды. Шыхыма йүзленди:

— Индики маслахат?

— Инди базар жайдакы затлары отламалы, полковник.

Полковник Шыхымың голайына барып, онуң эгнине элини гойды. Ювашжа сөзледи:

— Гаравул өзүмизден. Шу вагт — Ол сагадына серетди. — дөрт араба небит базарың дервезесинден гирендир. Сен ылга, Шыхым. Сердар галаның дашындан, сөвдагәрлер ичинден, биз хем базар жайдан! Тиз бол. Затларың үстүне небит дөкүп отланыңдан соң, шол тәверекде бол. «Бу большевиклериң иши! Олар мусулманлары шейдип хеләк эдйәрлер» дийип, топар-топар

үйшүп гелен адамларың арасында айт. Үч-дөрт топарың арасында бу сөзи айтсаң, шол бада бу сөз шәхере яйрар. Гайрат эт. Шыхым! Шейтсек, биз эртир гүнорта болуберенде хан агамыз билен кейпи-сапада болайсак герек.

— Агзыңдан худай эшитсин, полковник! Онда мен турайын...

— Бар, ишиң оң болсун!

...Шыхым базар жайының дервезесине баранда гүн батып, гараңкы аралашыпды. Галаның бу ерлеринде агшамың шу вагты адам-гара ёкды. Дөрт араба йүкүни бошадып ызлы-ызындан базар жайдан чыкансоң, Шыхым ериң ашагындан чыкан ялы болуп, ики саны яш гаравулың өңүнде пейда болды. Гаравуллар яңагының сарысыны гөренден оны танадылар. Бир келеме сөз алышман ичери гойбердилер. Шыхым гаравулларың бирисини өзүне көмекчи эдип алды-да, гараңкыда дагың бир бөлеги ялы болуп дуран гыммат бахалы затларың янына барды. Шәхер халкы тә соңкы гүнлере ченли бу ере өз затларыны улы умыт билен чекйәрди. Затларыны бу ере гетирип, ташлап гиден адамлар: «Агыр гүнде бу затлар чагаларымыза бир дөвүм чөрек болар» диен нийет билен ызларына доланярдылар. Бу затлары өзлерине уллакан аркадаянч хасаплаярдылар. Шонуң үчин-де йыгы-йыгыдан гелип, олар затларына узакдан середип гидердилер.

Шыхым янындакы адам билен гөз ачып-юмасы салымда челеклериң дыкысыны ачды. Икиси ики ерден бу затларың үстүне небит декүп ураглылар.

Бир челеги хыклап-чоклап әпет улы харман ялы болуп дуран затларың депесине чыкарып бошатдылар. Бошан челеги-де шол ерде галдырдылар.

Челеклер бүтинлейин бошадыландан соң. Шыхым янындакы көмекчисини ызына гайтарды. Өзи болса:

— Я биссимылла — дийип, отлучөпүни чакып, небитиң көпрәк декүлен ериннден от берди. Сонра жүбүсинден бәш-он гап отлучөп чыкарып, одуң гүйжәп угран ерине ташлады.

Газаплы сөвеш алып барян, совук, гараңкы шәхериң ортасындан гөтерилен гара түссе гатышыклы меле ялның диллери ал-асмана галды. Ялын барха жошярды, барха гөге галярды. Шыхым ызына айланып середди. Гыммат бахалы халылар, йүпек маталар, багана-

лар, эйнәм небит сиңен уллакан дүвүнчеклер түсселәп, буругсап янярды. «Герек дереги йыкар» диенлери чын экен-ов! Муны якмак диңе сыясат үчин, гарамаягың гөзүне чөп атмак үчин герек. Болмаса пәхили улы байлык! Эй, зыяны ёк. Бу бизе абрай берер, гүйч берер. Хан аганың мертебесини бейгелдер. Зат диениң хачан тапылмаяр» дийип, Шыхым базар жайындан гыссанмач чыкып гитди. Ол инди бири одуң ягтысына гөренболаймасын дийип, деррев чекгесиндәки саргыны айрып ташлады. Диварың даш йүзүнде онун гөзүне бир адам гөрүнди. Адамларың үйшүп гелерине гарашып гараңкы көчелериң бирининң айланмажында көв-сөв эдип уграды. Яңкы гөрнен адам онуң ядындан хем чыкды.

Йүрек хопукдырыжы, гөз гамашдырыжы, инини тикенекледижи ялын барха жошярды. Янян йүпегиң, бүнүң, багана-дерилериң ысы хованың йүзүни гаплап алыпды. Чалымтык гара түссе Дөртгүлүң депесини өртди. Буларың үстесине-де галаның дөрт төверегинден говурга гуйлан ялы болуп эшидилйән түпең сеслерини гошсаң, Дөртгүлүң шу вагткы ягдайыны азда-кәнде гөз өңүне гетирмек болар.

Бир салымдан базар жайының дөрт төверегиндәки көчелерден аял-эркек, бала-чага ызанда-чуван болуп, бу ере эңип башлады. Сәхелче вагтың ичинде базар жайының диварларының үсти, бүтин төверек шәхер адамларындан долды. Оларың гарамтыл йүзлеринден сырыгып акян ажы гөзяшлары барха мөвч урян ялның шөхлесине ялдырап гөрүнйәрди. Гаррылар, чагалар хем аглаярдылар, хем совуга чыдап билмән, симап ялы титрейәрдилер. Даяв аяллар, эркеклер богазларына сыгдыгындан гыгырярдылар.

— Ач галдык!

— Мал-мүлкден айрылдык!

— Худайым өз өйүниз хем шейле янсын!

- Ким эден болса онуң юрдунда ел өвүссин!

Гара түтүн гошантлы гоңур ялын билен ахы-налалар хем асмана гөтерилйәрди. Галаның белент диварларында хенизе ченли довам эдйән ганлы чакнышыклар икинжи плана гечен ялы болды.

Аяклы гарпыз ялыжак кичижик адам ол топар билен бу топарың арасында ылгаярды. Ол энрәп дуран-